

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

DE SKABTE AARHUS

- ANDEN SAMLING

De skabte Aarhus

– Anden samling

De skabte Aarhus

– Anden samling

Udgivet af
Århus Byhistoriske Udvalg
Erhvervsarkivet 1992

OMSLAG:
Emaljeret reklameskilt for "Ceres øl",
fremstillet til Ceres Bryggerierne.

TITTELVIGNET:
Århus bys segl.
Tegning af E. Rondahl efter
en original fra 1421

BOGEN
er skrevet af:
Jørgen Fink
Henrik Fode
Ib Gejl
Erik Korr Johansen
Finn H. Lauridsen
Gunner Rasmussen
Henrik Vedel-Smith

REDAKTION:
Ib Gejl

© Århus Byhistoriske Udvalg
ISBN 87-89386-36-1
Aarhus Stiftsbogtrykkerie

Indhold

Forord	7
Ib Gejl: Jyske Trikotagefabrikker – jysk tradition i uld	9
Erik Korr Johansen: Høvleværket – fabrikken i Hjortensgade	23
Finn H. Lauridsen: H. C. Møllers sæbefabrik og oliemølle – en besværlig branche	33
Gunner Rasmussen: Wilson – ”med løvefødder og gesvejsninger”	43
Henrik Fode: Flach – det er skind	53
Henrik Vedel-Smith: A. Hammerschmidt – gravering og klicheer	59
Jørgen Fink: Kai Blicher – kornhandler på Havnen	69
Ib Gejl: Aarhus Æskefabrik – fra apotekertrykkeri til folkeværtshus	79
Henrik Fode: Brdr. Backhausen – trykning af aviser	85
Erik Korr Johansen: Centralværkstedet – engang byens største arbejdsplads	91
Henrik Vedel-Smith: Trauls Erichsen – fra bageri til renseri	103
Jørgen Fink: FDB’s fabrikker – pioner i Storåarhus	111
Henvisninger	121

Forord

Sidste år udsendte Byhistorisk Udvalg ”De skabte Aarhus”, en historisk præsentation af nogle af byens største virksomheder og foretagerne bag dem.

Det skulle vise sig, at det var en bog, læserne havde brug for. Årsagerne er flere: Mange fik noget at vide om fædres, bedstefædres eller mødres arbejdspladser. Andre var glade for, at de fik mere sikre forestillinger om, hvor de gamle fabrikker lå i Århus. Atter andre fordybede sig i minderne om de produkter, der nu ikke længere fremstilles, men som alle engang kendte.

Byhistorisk Udvalg er blevet gjort opmærksom på manges ønsker om at få mere at vide om de gamle virksomheder og arbejdspladser. Dette ønske imødekommes her med andet bind af ”De skabte Aarhus”.

Også denne gang er udvalget en broget mangfoldighed. I Frederiksgade lå f.eks. H.C. Møllers sæbefabrik i langt over hundrede år; om den fortælles historien op til lukningen så sent som i midten af 1950’erne. Ikke langt derfra, i Fiskergade ved åens bred, lå garver Flachs ildelugtende, men nyttige virksomhed, hvor huder blev til skind. Et andet gammelt håndværk, farvning, blev drevet i Vestergade hos Trauls Erichsen i en forretning, der havde sin opkomst midt i sidste århundrede, og som virkede indtil for et par år siden.

Blandt de gamle Århusvirksomheder, der fortælles om, er endvidere brødrene Backhausens trykkeri og Wilsons kobbersmedje. Mere over i det industrielle om Aarhus Æskefabrik i Anholtsgade. Det er forlængst glemt, at den startede som apotekernes etikette- og receptkuvertfabrik inde ved Clemensbro. En markant industrivirksomhed var Trikotagefabrikken på Silkeborgvej, en sammenslutning inden for tekstilindustrien, der i årtier blev drevet af familien Hansen. Også andre af de helt store arbejdspladser har fundet deres plads i bogen, f.eks. Centralværkstedet og FDB’s fabrikker i Viby for ikke at tale om tømrernes gamle høvleværk i Hjortensgade. Endelig fortælles historien om den legendariske Kai Blichers østjyske kornforretning samt om Hammerschmidts omfattende virksomhed, der begyndte som gravørforretning.

Jyske Trikotagefabrikker

- jysk tradition i uld

I festugen 1991 gennemførte et par af byens talentfulde teatergrupper en meget speciel forestilling. En gammel slidt rutebil med bizar besætning kørte publikum fra Musikhuset til en ukendt lokalitet, hvor forestillingen skulle finde sted. Befordringen lignede den, der foregår fra jernbanestationen til bycentrum i den rumænske olieby Ploesti. Så er det sagt.

Og så til den ukendte lokalitet. Rutebilen bakkede ind ad en meget snæver port til den tidligere trikotagefabrik på Dollerupvej, hvor det viste sig, at spillet skulle foregå. I de spøgelsesagtige rum bar indretningen præg af den virksomhed, der var tilforn; ingen kunne dog gætte, at her engang blev produceret f.eks. krympfri undertrøjer i ren uld.

Teaterforestillingen var blot en enkelt af de aktiviteter, fabrikslokalerne har dannet ramme om, siden virksomheden gik konkurs. Fra 1978 til 1986 har ejendommen været ejet af kommunen. Herefter overgik den til Teknisk Skole, der endnu ikke har fået økonomien så meget på plads, at bygningen har kunnet blive restaureret.

A/S De Forenede Jyske Farverier og Trikotagefabrikker har en broget forhistorie, hvori indgår næsten alle traditioner fra jysk uldvareproduktion. Selve fabriksbygningen blev opført i 1930, men den sammenslutning, som fremgår af virksomhedens navn, er ældre, nemlig fra 1914. Og så er selve navnet endda endnu ældre, nemlig fra 1906, da en Esbjergfabrik i forbindelse med ejerskifte blev omdøbt til ovennævnte navn. Den kom således til i 1914 at lægge navn til hele sammenslutningen, hvis øvrige deltagere var:

A/S Dollerup Møllers Fabrikker, Dollerup
Vestbirk Fabrik A/S, Vestbirk
K.Christiansens Trikotagefabrik og Uldspinderi, Århus

Formand blev grosserer J.Chr. Møller, Århus. Han var selv udlært i manufaktur i Vejle i 1870'erne og havde i 1883 etableret sig i Vestergade i Århus som trikotagehandler. Forretningen udviklede sig til fabrikation i løbet af 1890'erne, men Møller forlod den omkring århundredskiftet, hvorefter han oparbejdede en stor handels- og fabrikationsvirksomhed inden for trikotage, først i Hjelmensgade, siden i Sct. Paulsgade. Møller var en indflydelsesrig mand og sad i byrådet for de konservative fra 1909 til 1934. Ydermere var han landstingsmand 1918-28.

En af sammenslutningens første handlinger var at købe Christiansens nævnte fabrik i Århus med maskiner og inventar for 360.000 kr. Denne virksomhed var oprindeligt blevet startet af væver Knud Christiansen i ejendommen Tangen 16 som væveri, muligvis på et par lånte væve. Det skete omkring 1853, og i 1854 fik han borgerskab som strømpevæver. Krigen i 1864 greb forstyrrende ind i hans livsbane; han kom således til at deltage i slaget ved Dybbøl, hvor han blev såret i det ene ben. Han forvandt aldrig helt skaden og modtog derfor en lille pension fra staten. Den var så lille, at den end ikke kunne dække udgiften til familiens årlige skovtur!

Krigsindkaldelsen var kommet meget uheldigt, da Knud Christiansen, der nu havde kone og 6 børn, netop i 1863 havde købt ejendommen Rosensgade 18, hvortil han flyttede sin virksomhed og sin husholdning. Under alle omstændigheder havde forretningen dog fremgang, og i 1872 beskæftigede spinderiet og strømpevæveriet 20 faste og 30 midlertidigt ansatte arbejdere af begge køn. Arbejdstiden var på 11 timer dagligt; mændene var beskæftiget med væveri og spinderi, kvinderne med syning og spolning. Christiansen havde en

På facaden af det midterste hus i husrækken står der A/S De forenede Jydske Farverier og Trikotagefabriker. Året er 1914, gaden er Rosensgade, fabriksanlægget den tidligere K. Christiansens Trikotagefabrik og Uldspinderi.

Så snart sammenslutningen var kommet til verden, købte den Christiansens fabrik. Den daværende leder, Hans Christiansen, anden generation i dynastiet, indtrådte i direktionen for sammenslutningen. Bygningen til venstre for den just nævnte, med den åbne port, er nr. 18, hvortil Knud Christiansen i 1863 flyttede sin virksomhed fra Tangen.

Foto i Århus Kommunes Biblioteker, Lokallhistorisk samling.

4 HK dampmaskine, der slugte 1 tønne kul om dagen. I de følgende år skete der mekanisering i stigende grad, og produktionen bestod i begyndelsen af 1880'erne af strømper, trøjer og benklæder med et råvareforbrug på 52.000 pund uld om året. Et tegn på, at virksomheden var i økonomisk udvikling, var det, at Knud Christiansen i løbet af 1880'erne købte de tilstødende ejendomme i Rosensgade, nemlig numrene 14, 16 og 20. Dermed havde virksomheden fået det fysiske omfang, som kom til at bestå, indtil den blev flyttet til Dollerupvej-komplekset i 1931. 1885 var dampkraften steget til 20 HK, arbejdstallet var 40, og der var installeret 15 rundvæve, 8 symaskiner samt 3 spindermaskiner. Christiansen begyndte nu at kalde

sig fabrikant, hvor han hidtil havde fastholdt titlen strømpevæver.

Knud Christiansen døde i 1893 efter at have skænket virksomheden til sine to sønner, Hans og Theodor. Værdien af denne gave var 200.000 kr., hvorfra dog gik 65.000 i prioritetsgæld. Hans Christiansen, der indtil 1884 havde sejlet som maskinmester, var fabriksbestyrer ved faderens død. Den anden søn, Theodor, udtrådte af firmaet i 1901 for at overtage salget af firmaets produkter i København.

Der er alle tegn på, at virksomheden fortsat var i stærk vækst. En slem brand ødelagde i 1896 to etager i fabrikken; skaden blev opgjort til 97.000 kr., altså ca. halvdelen af den samlede værdi. Be-

givenheden førte til en gennemgribende nyindretning, endda med en etage tilbygget, så der nu i alt var tre. Ved 50 års jubilæet i 1903 var der foruden karte- og spindemaskiner 50 rundvæve, 45 symaskiner, 8 automatstrikkemaskiner foruden nogle specialmaskiner samt en dampmaskine, der kunne yde 50 HK. Belysningen klarede fabrikken selv; en elektrisk lysmaskine fremstillede elektrisk lys til 165 lamper. Det totale antal beskæftigede var vokset til 120. Hovedprodukterne var nu herre- og dameunderbeklædning, der fra 1901 kunne fremstilles fuldstændig krympefrit efter den såkaldte boltonske metode, selv om det var lavet af ren uld. Fabrikken havde eneret i Danmark til at anvende den omtalte metode.

Som nævnt blev fabrikken solgt for 360.000 kr. til den nye sammenslutning i 1914, og Hans Christiansen indtrådte i direktionen for denne. Ingen af de tre udenbys fabrikker i 1914-sammenslutningen havde lokal tilknytning, men de repræsenterede på hver sin måde hovedlandets rige tradition i uldvarer.

Dollerup mølle ved sydkanten af Hald sø nær Viborg fortæller sig i historisk henseende i fortiden mange hundrede år tilbage, som det er tilfældet med så mange vandmøller. Ved midten af 1800-tallet blev den i forfalden stand købt af en mand, der etablerede uldspinderi og trøjævning. I de følgende årtier skete der en meget betydelig udvikelse af anlægget, der ved århundredskiftet beskæftigede ca. 50 mand.

Manden bag udbygningen var etatsråd A.P. Jensen, der drev møllen fra midten af 1870'erne. 1907 overgik Dollerup Mølle til aktieselskab med formål at fremstille uldvarer. Salgssummen var den betydelige af 515.000 kr. Bestyrelsesformand blev den københavnske grosserer Odin Drewes, som var svigersøn til etatsråd A.P. Jensen; ny direktør blev købmand Gregers Hansen, Skive, der ledede virksomheden helt til sin død i 1944. Gregers Hansen havde været omvandrende uldhandler, men havde fra 1883 drevet en trikotageforretning i Skive.

Vestbirk Trikotagefabrik er stiftet af en mildt sagt farverig skikkelse, C.A.P.Fischer. Han var født i Ans 1816 og tilbragte sine unge år i udlandet. Først var han i Frankrig, senere i Spanien, og angiveligt skal han have haft kontakt til hofferne i de to lande som sproglærer; efter sigende beherskede han 10 sprog, ligesom han havde forskellige videnskabelige interesser, f.eks. astronomi og botanik. Han kom også til Tyskland, hvor

han arbejdede på fabrikker og lærte klædefabrikationen at kende.

30 år gammel vendte han tilbage til Danmark og slog sig ned i Århus. Ud fra sine tyske erfaringer gik han i gang med at foretage dybde- og faldmålinger af Gudenåen ved Vestbirk, hvorefter han tilbød bønderne at købe den sumpede og ringe jord langs åen med henblik på at lave fabrik. Det lykkedes for Fischer at få fabrikken på benene, selv om begyndelsen var meget beskedent. I 1851 kom en klædefabrik i drift, fra 1853 udvidet med et strømpevæveri. I 1855 beskæftigede han 16 arbejdere i alt, et tal, der 1872 var vokset til 42. Flere af mestrene hentede Fischer i Tyskland.

Da Fischer var 72, overdrog han i 1888 fabrikken, der nu hed Vestbirk Garn- og Trikotagefabrik, til den københavnske grosserer C.C.Sekker, hvorefter han flyttede til København. Han døde to år senere og ligger begravet i Østbirk.

Fabrikens produkter var underbeklædning af ren jysk uld, et produkt som efterfølgeren Sekker var indstillet på yderligere at forbedre bl.a. ved teknisk udvikling. Sekker blev imidlertid syg, og under en rekreationsrejse fandt han tilfældigt på banegården i Berlin københavneren V. Andersen, der bl.a. havde været rejsende for et tysk garnfirma i Skandinavien. Andersen blev prokurist og bestyrer. Han var i nogle år fra 1895 gift med Sekkers datter, men en skilsmisse gav komplikationer i ejerforholdene omkring fabrikken. Sekker selv døde 1895, hans enke i 1904. I 1908 lykkedes det at få rede på forholdene ved at om-danne fabrikken til aktieselskab med fortrinvis københavnsk bestyrelse. Værdien af virksomheden var på dette tidspunkt 150.000 kr. Som nævnt indtrådte V. Andersen som direktør i sammenslutningen 1914. Hvad selve fabrikken angår blev den ødelagt af en brand i januar 1920 og aldrig genopbygget. I 1923 blev der på stedet indrettet en vandkraftstation på andelsbasis.

Esbjerg-fabrikken er af noget senere dato end de vandkraftbaserede virksomheder i Dollerup og Vestbirk. Den blev nyanlagt i et af tidens fabrikskvarterer i Esbjerg, faktisk en nøgen mark uden for byen. Fabrikken kom til at hedde Dansk Jersey- og Normalfabrik og blev anlagt i 1897 med henblik på produktion af uldtrøjer og lignende. Inspirationen kom fra den navnkundige Esbjergpioner, grosserer og konsul D. Lauritzen, der mente, at byens sømænd, fiskere og arbejdere virkelig havde brug for en god uldtrøje og solidt, varmt undertøj. Fabrikken fik aktieselskabets

Umiddelbart før flytningen til Silkeborgvej i 1931 blev der fotograferet i Rosensgade. Resultatet er nogle enestående optagelser af det gamle trikotagefabriksmiljø i midtbyen. På det store billede er vi kommet ind i gården til nr. 18, hvilket ses af domkirkespirets placering. To søde piger slæber stofruller, og i forgrunden en lastbil, godt skrammet. Tingene holdt længere den gang. Det lille billede er næsten kunstnerisk i sin skildring af lys og skygge. Meget tyder på, det gengiver bygningen på tværs i bunden af gården, altså bag lastbilens bagende på det andet billede.

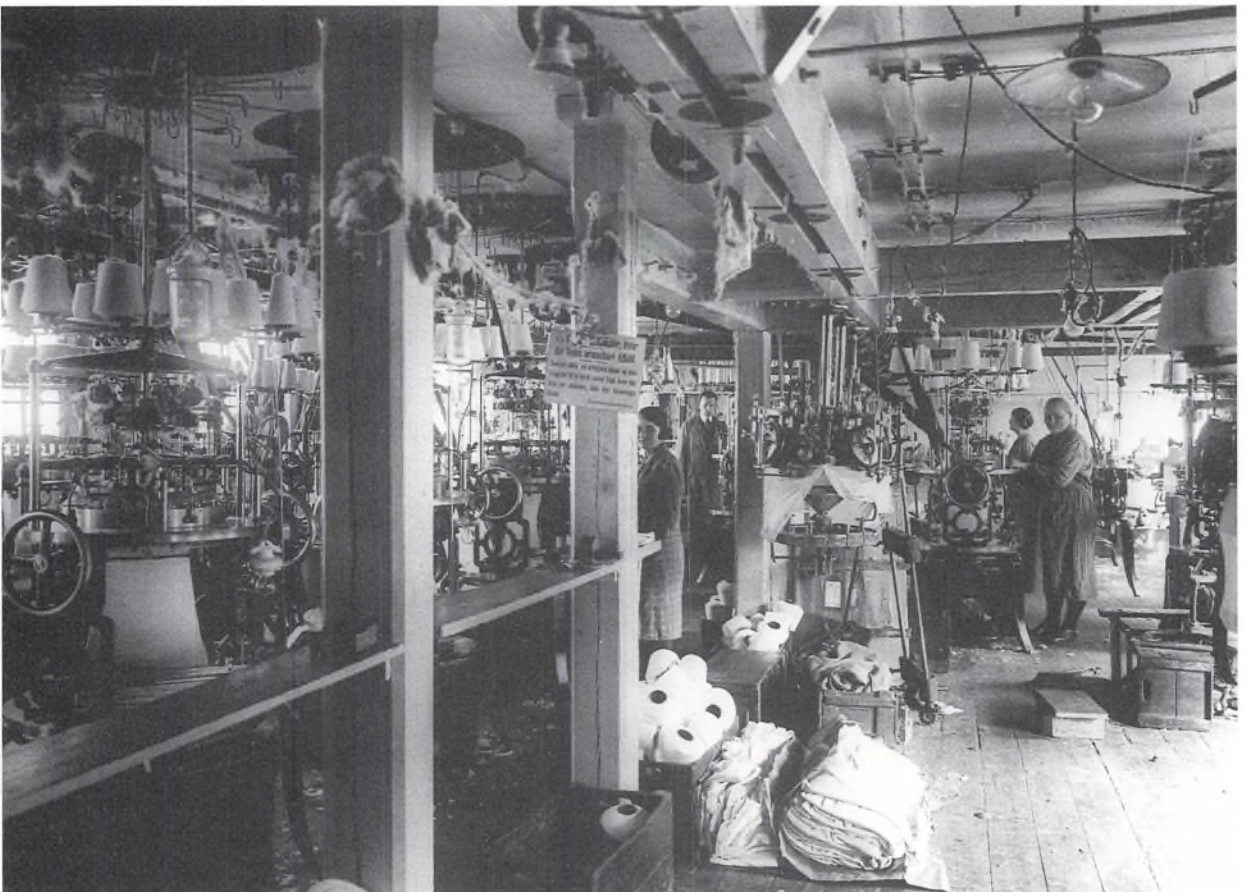
Foto i Århus Kommunes Biblioteker, Lokalhistorisk samling.

Så er vi hos syperne inden for i fabriksbygningen. Lidt trangt er der jo, men der er mulighed for tilførsel af frisk luft gennem de øverste vinduer. På det nederste billede, sandsynligvis fra en anden etage i bygningen, ses lige lovlig mange støvansamlinger o.lign. på de elektriske ledninger. Retfærdigvis må det siges, at datidens installationer ikke ligefrem var rengøringsvenlige. På den midterste træstolpe ses et opslag, der påbyder, at al affald skal samles ved arbejdstidens ophør og bringes til et anvist sted, hvor der ingen skade sker, hvis der går ild i det.

Foto i Århus Kommunes Biblioteker, Lokallhistorisk samling.

form fra begyndelsen med en kapital på 150.000 kr. Maskineriet købte man af en københavnsk fabrikant, R.Jacobsen, der blev ansat som selskabets direktør, mens et par lokale trikotagehandlere varetog indkøbs- og salgssiden.

Fabrikken specialiserede sig i produktion af jersey-stoffer og beskæftigede 60-70 fortrinsvis kvindelige arbejdere. Samarbejdet mellem københavnske Jacobsen og vestjyderne holdt kun nogle få år, så rejste fabrikanten tilbage til København. Fabrikken fik herefter en højst omtumlet tilværelse. 1902 blev den overtaget af Svendborg-firmaet Martin Bank, der 1905 afhændede den til A/S Th. Møller & Co., København. Året efter blev den overtaget af A/S C. Olesen, ligeledes København, og nu var det, den fik navnet "A/S De forenede jyske Farverier og Trikotagefabrikker", stadigvæk med konsul Lauritzen som formand. Endelig blev den så 1913 overtaget af 4 københavnske grosserere, der året efter solgte til sammenslutningen.

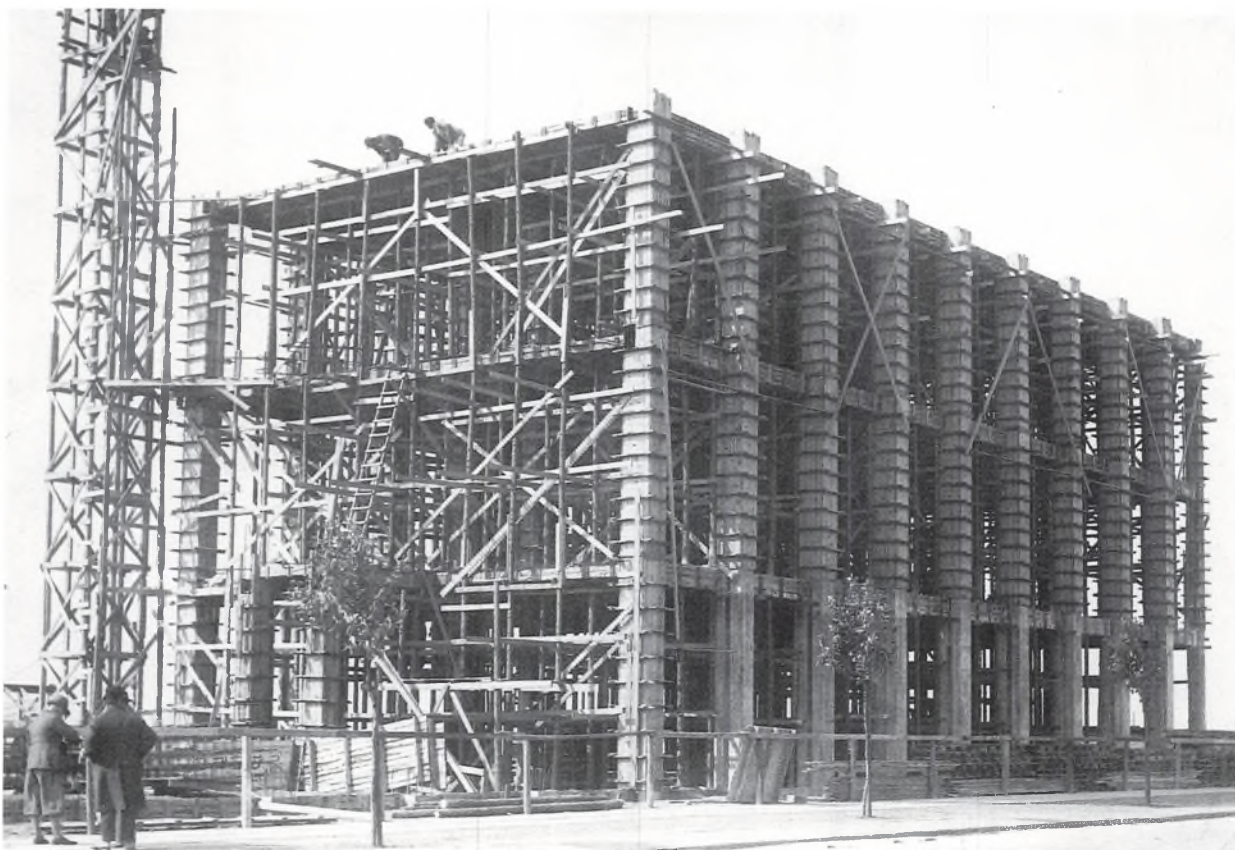
A/S De forenede jyske Farverier og Trikotagefabrikker blev stiftet 1914 med en aktiekapital på 1,2 millioner kroner. Som nævnt var fabrikant J.C.Møller, Århus, formand, mens bestyrelsen bestod af 4 københavnske grosserere, heriblandt førnævnte Odin Drewes, og endelig en fabrikant fra Skive. Direktionen kom til at bestå af Hans Christiansen, V.Andersen fra Vestbirk-fabrikken samt Gregers Hansen fra Dollerup-fabrikken.

Virksomheden var i alt væsentligt ejet af bestyrelses- og direktionsmedlemmer. Den største aktionær var Hans Christiansen med 314.000 kr., altså ca. 25 %, formand Møller havde for 152.000, Gregers Hansen, Dollerup, for 130.000 kr. aktier som de største aktionærer. I alt sad bestyrelse og direktion på over 1 million kr. af kapitalen.

Det var på et gunstigt tidspunkt, sammenslutningen begyndte sin virksomhed her lige ved verdenskrigens udbrud. Det blev rent ud sagt en forrygende forretning. Som nævnt var aktiekapitalen 1,2 millioner kr., og på dette indskud blev

Dette billede stammer fra maj måned 1930 og viser den af alle århusianere kendte fabrik på Silkeborgvej under opførelse. Ved opførelsen blev der udenlandsk forbillede anvendt en i Århus hidtil ukendt metode. Sektionsvis blev der støbt skelet i jernbeton, hvorefter murerne fyldte ud. Her ses den første sektion på 27 meter af facaden mod Silkeborgvej, der i alt er på 84 meter. Bygningen er projekteret af A.C. Niepoort.

Foto i Århus Kommunes Biblioteker, Lokalhistorisk samling.

der i de seks regnskabsår 1915-1920 tjent 4,5 millioner kr. i nettooverskud. Det er klart, at aktionærerne blev forgyldt. Udbyttet var i det ringeste af de nævnte år 10 % (1915), i det bedste 30 % (1917). I disse år under første verdenskrig kunne det godt knibe både med at få muligheder for at forny produktionsapparatet og med tilførslen af råvarer. I 1917 købte sammenslutningen Ole Jensens Trikotagefabrik i Silkeborg til omgående slagtning. Maskinerne blev fordelt eller solgt, råvarer og færdigvarer overtaget til forarbejdning og salg. Det eneste tab ved at skaffe denne konkurrent af vejen blev handelsomkostninger på 3.000 kr.

Samarbejdet fabrikkerne imellem forløb vel stort set udmærket, men visse uoverensstemmelser dukkede op. Gregers Hansen søgte at fastholde en særstilling for Dollerup, hvad især irriterede V.Andersen, der var hele sammenslutningens merkantile direktør. Uoverensstemmelserne brød ud i lys lue, da Hansen fik installeret elektrisk lys på fabrikken i Dollerup. Det blev installeret af

Frichs og kom til at koste dobbelt så meget som bevilget, fordi Hansen fulgte sit eget hovede ved installeringen. Christiansen og Andersen klagede til bestyrelsen, og Hansen modtog en næse af formand Møller.

Ved indgangen til 1919 udtrådte V.Andersen af direktionen og blev næstformand i bestyrelsen, hvorefter G.Hansen og H. Christiansen fortsatte alene i direktionen. Nogenlunde på samme tid udtrådte J.C.Møller af selskabet, hvilket sandsynligvis havde at gøre med, at han 1918 blev valgt til landstinget. Hans fravær som formand for bestyrelsen kom dog kun til at vare i 3 år til 1922, da han atter genindtrådte. I mellemtiden havde grosserer F.C.Nørgård, København, været formand, og i hans tid kom det til en svær strid mellem bestyrelse og direktion. De to direktører havde lovlig travlt med at sikre deres sønner et udkomme i selskabet. Det gik endda an, at Gregers Hansens søn, Ove, blev udnævnt til kontorchef ved hovedsædet fra 1. januar 1919 på en 5-års kontrakt; han var en ganske ung mand i begyndel-

Her sidder De forenedes legendariske direktør Ove Hansen ved indvielsen af den nye fabrik den 31. juli 1931. Ove Hansen var på dette tidspunkt 36 år og var tiltrådt direktørposten for A/S De Forenede Jydske Farverier og Trikotagefabriker i 1923. Ove Hansen oplevede sit 50-års jubilæum som direktør på fabrikken, og han døde så sent som 1986, 91 år gammel.

Foto i Århus Kommunes Biblioteker, Lokalthistorisk samling.

Ved indvielsesfesten var der bespisning på taget af "hjørnetårnet" på fabriksbygningen. De indbudte er tydeligvis blevet for synet med sommerhat til beskyttelse mod solens stråler.

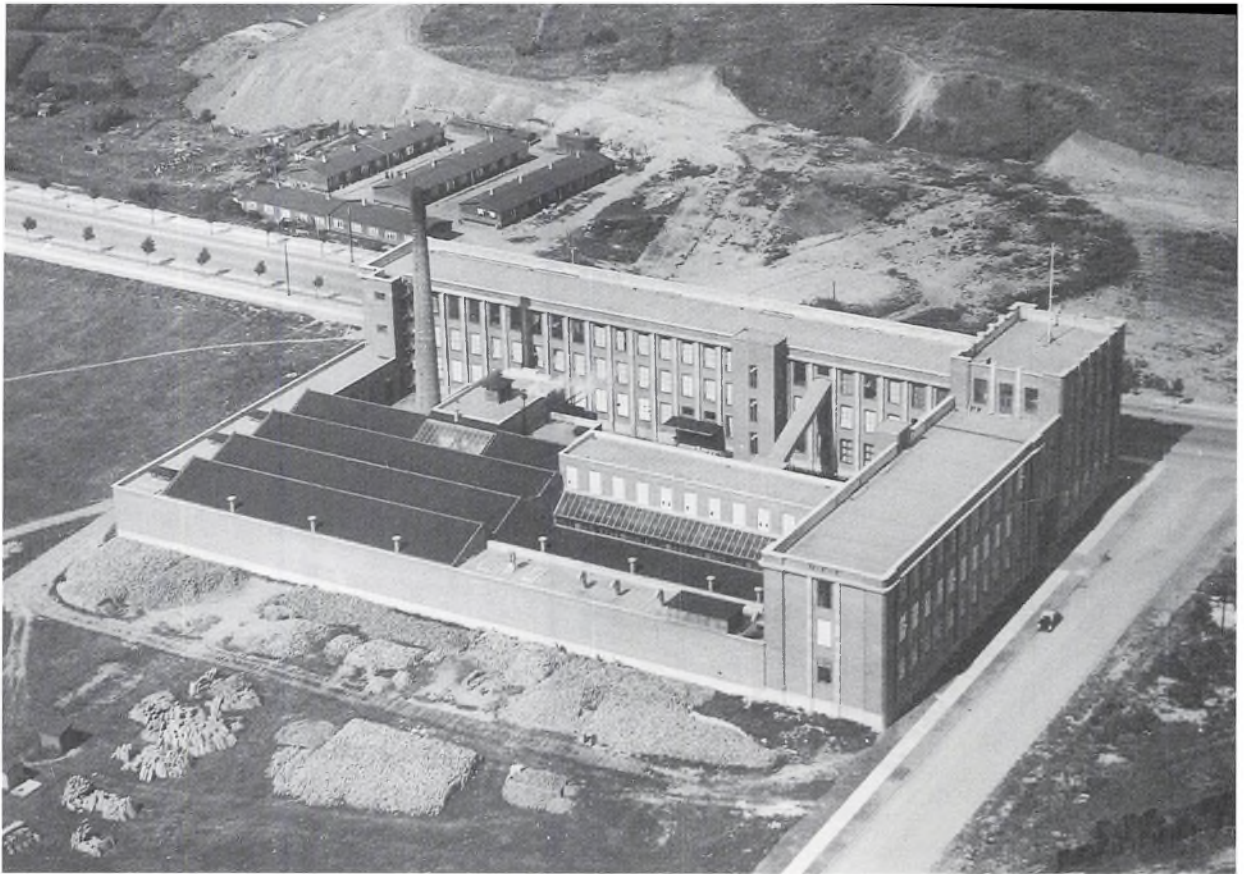
Foto i Århus Kommunes Biblioteker, Lokalhistorisk samling.

sen af 20'erne, og hans udnævnelse var en forbigåelse af virksomhedens rutinerede og dygtige bogholder. Gregers Hansens krav om gageforhøjelse for sønnen allerede efter mindre end et halvt år blev dog afvist af bestyrelsen, der ledsagede afvisningen med et tilbud til sønnen om, at han i stedet for 5-års kontrakten kunne få lov at sige sin stilling op med 3 måneders varsel. Da bestyrelsen fremdeles nægtede at give Ove Hansen højere løn, forlod han stillingen allerede efter et år og blev erstattet af førnævnte bogholder på posten.

Meget værre blev striden med direktør Hans Christiansen, der efter bestyrelsens opfattelse optrådte fuldstændig egenrådigt og ladende hånt om kompetencer i henhold til vedtægterne. For det første indrettede Christiansen et privatkontor samt et direktionsværelse uden overhovedet at konsultere bestyrelsen. Langt værre var, at han, sandsynligvis med Gregers Hansens accept og mere eller mindre formel godkendelse af den afgående formand Møller, ansatte sin søn som overinspektør på en 5-års kontrakt. Bestyrelsen betragtede sønnen, Knud Christiansen, som intet

mindre end fuldkommen uduelig til at udfylde stillingen som overinspektør, og vreden nåede betydelige højder. Over for Hans Christiansen fastslog bestyrelsen direkte, at den betragtede hans handling som usømmelig. Christiansen fandt sig imidlertid ikke i noget, men hævdede, at sønnen havde fået en solid teknisk uddannelse og var i stand til at udfylde pladsen. I øvrigt måtte bestyrelsen selv tage følgerne, hvis den forlangte sønnen fjernet. Christiansen ville ikke tåle nogen indblanding fra bestyrelsen i direktionens anliggender. Bestyrelsen spurgte derpå, om Christiansen ville være villig til en forhandling om fratræden, hvortil direktøren svarede, at bestyrelsen kunne forelægge ham et tilbud til overvejelse. Hvad der formentlig fik stor betydning var, at Gregers Hansen nu blandede sig i slagsmålet på Christiansens side, idet han foreslog, at det i så fald var rigtigere, at bestyrelsen forhandlede om begge direktørerne og deres sønners fratrædelse. De to jyske direktører stod stærkt over for en bestyrelse, der overvejende bestod af københavnske grossererere, og bestyrelsen nåede det forlig, at

Således så det færdige fabrikskompleks ud. I baggrunden ses Århus Amtssygehus under opførelse. Barakkerne lige på den anden side af Silkeborgvej er husvildeetablisementet med det idylliske navn Vestervang. Det var opført i 1917 og husede endnu her i begyndelsen af 1930'erne 85 mennesker, fordelt på 18 familier.

Foto i Århus Kommunes Biblioteker, Lokalthistorisk samling.

Knud Christiansens kontrakt blev påført en 3 måneders opsigelsesfrist, og at ordet "direktionen" som kontrahent blev erstattet af ordet "bestyrelsen" i kontrakten. Bestyrelsen havde dermed valgt den fredelige løsning og slugt kamelen, men det var tydeligvis - og senere direkte skrevet i bestyrelsesprotokollen - kun af hensyn til Hans Christiansen. Bestyrelsen betragtede faktisk overinspektørstillingen som overflødig. Den indebar inspektion af fabrikkerne, men Århus og Dollerup holdt Knud Christiansen sig fra, og da fabrikken i Vestbirk brændte, var der kun Esbjerg-fabrikken tilbage at inspicere.

1923 vendte Ove Hansen tilbage til selskabet efter 4 år som driftsleder på en fabrik i Kolding, denne gang til en stilling som merkantil direktør, sideordnet med de to andre direktører. Samtidig blev Knud Christiansen overført til Esbjergfabrikken som bogholder. Det lykkedes ikke for Knud Christiansen at få bestyrelsen til at udstyre ham med titlen fabriksbestyrer, ligesom den pure af-

viste at refundere hans flytteomkostninger til Esbjerg. Faderen nåede pensionsalderen 1. januar 1924, hvorefter han blev indvalgt i bestyrelsen.

Det blev således familien Hansen og ikke familien Christiansen, der kom til at tegne fremtiden. Fra midten af 1920'erne steg Ove Hansens indflydelse i selskabet, og bestyrelsen skattede ham højt. Om end indtjeningen ikke helt nåede højderne under verdenskrigen, gav fabrikkerne hvert år et pænt overskud og dermed et godt afkast til aktionærerne. Ved årsskiftet 1924/25 vedtog bestyrelsen at bevilge aktionærerne en bonus på ikke mindre end 50 % af aktiekapitalen, altså 600.000 kr. til deling. Produktionsapparatet var dog noget slidt, og i løbet af få år kom man til at stå over for krav om nybyggeri i Århus samtidig med, at de gamle fabrikker i Esbjerg og Århus kunne nedlægges. Den nye fabrik på Silkeborgvej kom til at koste 1,4 mill. kr. at opføre med alt, mens fabrikken i Esbjerg vurderedes til 65.000 kr. og den gamle fabrik i Rosensgade i Århus til 200.000 kr.

Det var i høj grad Ove Hansen, der kom til at stå bag planen og gennemførelsen af byggeriet. Oprindeligt var det planen at nedrive de fire Rosensgade-ejendomme og opføre en 4 etagers jernbetonbygning i stedet på grundene, men den kommunale bygningsinspektør kunne ikke acceptere den stipulerede højde af ejendommen. Det var baggrunden for, at selskabet i stedet købte den store grund ved Silkeborg Landevej, som det hed dengang. Byggeriet blev indledt i februar 1930, og indvielsen fandt sted den 31. juli 1931.

Den flotte funkisbygning dannede rammen om en moderne trikotagefabrik med 300 ansatte. Hovedartiklen var dameundertøj i forskellige kvaliteter fra almindelig bomuld til ren silke-charmeuse. Kraftanlægget i stueetagen bestod af en 200 hk dampturbine. Ud af råvarerne, indisk, amerikansk eller kinesisk bomuld, australsk uld samt merinould, blev der først produceret forgarn. Det gik gennem spindemaskinerne i stuen, hvorefter garnet gik til spinderiet i øverste etage, hvor 150

rundvæve var i gang i vævesalen. Ad lange sliker blev stofferne sendt tilbage til stueetagen, hvor farvningen foregik i store kedler. Efter tørring gik stofferne op til sysalen, hvor over 150 kvinder arbejdede ved forskellige specialmaskiner. Efter syning og andet finish-arbejde blev varerne strøget og presset, hvorefter de var klar til emballering og indpakning samt forsendelse til grossist. Sådan levedes livet på Silkeborgvej, hvor fabrikken var indrettet i en let funktionalistisk stil med gode faciliteter for arbejderne, og hvor den moderne teknik kom til fuld udfoldelse.

Forretningen gik godt 1930'erne igennem, og aktionærerne kunne hvert år se frem til 10 % i udbytte. I 1938 måtte formand Møller afhænde sin forretning. Efter forhandling købte selskabet den af ham for at drive den som grossistvirksomhed, hvorved man påregtede at skabe basis for et betydeligt aftræk af fabrikkenes produktion. Efter denne transaktion fik man en ny kontrakt med Ove Hansen; den skulle være uopsigelig i 15 år.

I dag er fabriksbygningen på Silkeborgvej ved at være noget medtaget af tidens tand. Restaureringen lader fortsat vente på sig. Endnu på dette billede fra 1950 præsenterer bygningen sig smukt i samspil med den på det tidspunkt endnu alléagtige Silkeborgvej. Trikotagefabrikken var en fredelig arbejdsplads uden lokale strejker. Dette skyldtes til dels inspektør R. Rasmussens indsats. Denne dygtige og venlige mand kom fra Esbjerg-fabrikken, da den blev nedlagt.

Hans 10 år gamle bil blev endvidere udskiftet med en drøm af en Lincoln Zephyr. Stemningen ved 25 års jubilæet i 1939 var god, og et legat på 10.000 kr. blev oprettet til fordel for arbejdere og funktionærer.

Krigen kom ikke til at betyde afbræk i indtjeningen, i hvert fald ikke i de første krigsår. Generelt blev investeringsaktivitet hurtigt umuliggjort, og på råvareområdet skete der store forandringer, efter at man blev afskåret fra de oversøiske forsyninger. Fra Tyskland fik man cellulid i både "bomuldstype" og "uldtype". Alle råvarer var underkastet fordelingsregulering, og fabrikkerne måtte fremstille visse standardiserede varer til maksimalpriser; men forhandlinger med pris kontrolrådet gav til resultat, at der blev produceret "med en fortjeneste af nogenlunde passende størrelse". En vigtig råvare blev efterhånden de klude, der opstod under fabrikationen, men også de kom under fordeling. I selskabet var man godt tilfreds med, hvad man fik tildelt, når man sammenlignede med andre fabrikker. Der blev solgt, hvad der kunne produceres, og det problem opstod, hvad man skulle gøre med alle de penge, der blev tjent, når direktion, bestyrelse og aktionærer var rigelig tilgodeset. Noget blev sat i obligationer, men for at styrke værdisikringen blev der oprettet et ejendomsaktieselskab DFT, der skulle købe ejendomme i by og på land. Selskabet opkøbte et par landejendomme, som blev plejet med besætning og løvsøre. Herudover købte selskabet en aktiepost i Chr. Junchers klædefabrik i Randers, hvor Ove Hansen og højesteretssagfører Andreas Christensen fik sæde i bestyrelsen som repræsentanter for selskabet. Junchers klædefabrik blev imidlertid udsat for omfattende sabotage. Råvarerne til selskabets fabrikker kom stadig syd fra. Efter Italiens sammenbrud var Tyskland eneleverandør.

I april 1944 døde Gregers Hansen, og Ove Hansen var herefter enedirektør, mens der på Dollerup mølle blev ansat en daglig leder, der rapporterede til Århus. Det var Ove Hansens ældre bror, Niels Gregers Hansen. Året efter tiltrådte bestyrelsen, at Ove Hansen ansatte sin søn, civilingeniør Jørgen Hansen, i firmaet. I 1945 døde den gamle formand J. Chr. Møller, og han blev erstattet på posten af højesteretssagfører Andreas Christensen.

Efterkrigsårene var præget af en på grund af forholdene langsom udbygning af produktionsapparatet for at komme i gang med tilvirkningen

af nye produkter i efterkrigstidens nye materialer, nylon, perlon og crepenylon. Der var rimelige forsyninger af uld og bomuld, mens det kneb lidt mere med kunstsilken i de første år. Civilingeniør Jørgen Hansen blev i 1948 sendt på en 5 måneders rejse til USA og Canada, hvor han studerede alle aspekter af trikotagefremstillingen fra råvarer til maskiner samt markedsføring. I de følgende år stod Jørgen Hansen for en kraftig modernisering af fabrikken i Dollerup, i hvilken der blev investeret næsten 1 million kr. I 1951 indgik han i direktionen.

Hidtil var alt gået godt indtjeningsmæssigt under næsten 40 års skiftende forhold, men i begyndelsen af 1950'erne kom der en vending til det dårligere. Skal man se på udefra kommende forhold, var det påtrængende begær efter trikotage i efterkrigsårene stillet. Hertil kom en vis dansk overproduktion. 1952 var det hidtil ringeste år i selskabets historie. Priserne faldt, og afsætningen svigtede ovenikøbet. Ved anvendelse af oparbejdede, skjulte reserver, etablerede man dog det samme årsresultat for aktionærerne, som man plejede. 1953 døde Andreas Christensen, hvorefter Ove Hansen blev valgt til formand, og Jørgen Hansen trådte ind i bestyrelsen.

Situationen var ved midten af 1950'erne, at selskabet havde oparbejdet en betydelig bankgæld; konkurrencen skærpedes både indenlands og fra udlandet, og fortjenesten var lille, selv om salget atter var for opadgående. Til dækning for bankgælden havde selskabet som nævnt betydelige aktieposter, hvortil kom, at fabriksbygningen i Århus var så at sige ubehæftet. I 1955 overtog Ove Hansen direktørposten i Chr. Juncher, Randers, samt dets bifirmaer.

I årene 1954 og 1955 blev der tabt 1/2 million kroner, men Aarhus Privatbank var selskabet en god bankforbindelse og dækkede fortsat likviditetsbehovet med en kassekredit. For regnskabsåret 1956 lykkedes det at få balance og endda et mindre overskud. Pr. 1. april 1957 blev moderselskabet splittet op i 4 selvstændige aktieselskaber

Dansk Jersey Fabrik A/S

D.F.T. Strømpe A/S

D.F.T. Farveri A/S

D.F.T. Trikotage A/S

De to sidstnævnte havde hver en kapital på 250.000 kr., de to første 50.000 kr. De nye selskaber skulle leje bygning og maskiner af det gam-

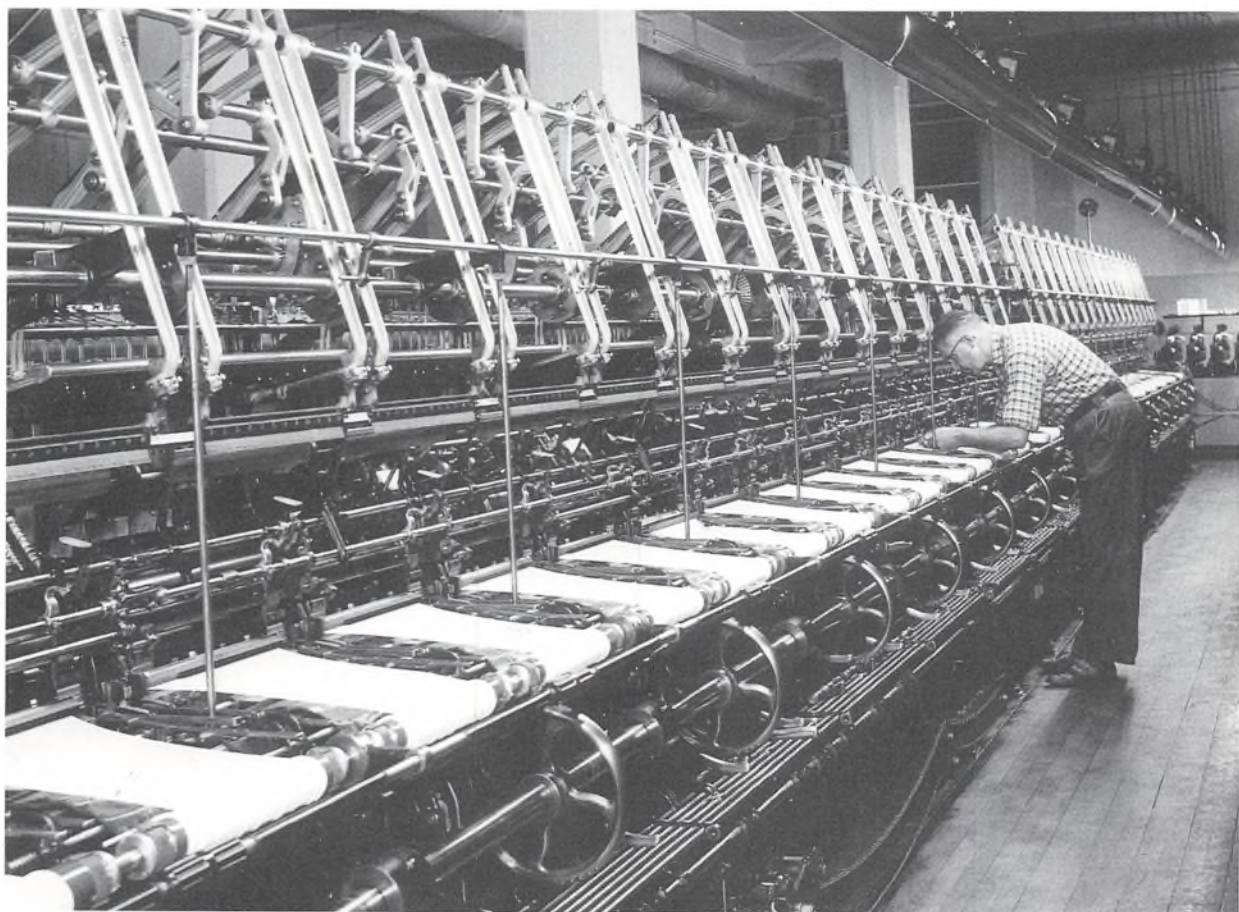

le selskab og overtage varelagrene. Salget skulle til at begynde med foregå gennem det gamle selskab, der skulle eje alle aktierne i datterselskaberne. Efter dette så man fremtiden i møde med en vis optimisme, og højesteretssagfører Mogens Christensen, søn af den tidligere formand, Andreas Christensen, blev indvalgt i bestyrelsen i de nye selskaber og blev suppleant til moderselskabets bestyrelse.

For moderselskabet blev 1957 et nyt underskudsår. Jerseyvarer solgte godt, mens de almindelige trikotagevarer var i stærk tilbagegang. På eksportmarkederne, først og fremmest Vesttyskland, var der god fremgang, men det kneb på hjemmemarkedet, hvor selskabet traditionelt handlede med grossister. Mange grossistfirmaer standsede imidlertid i disse år, hvor afsætningen i stigende grad gik direkte til detailkunder. Regnskabsåret 1957 blev en gysar med et underskud på

næsten 4½ million kroner og en kraftig omsætningsnedgang, næsten 25 %. Det var ikke nemt at tilpasse omkostningerne til den faldende omsætning. Kun farveriselskabet gav overskud, resten af selskaberne underskud, især trikotageselskabet. Det var fortsat hjemmemarkedet, der var smertensbarnet. Trods nogen omsætningsfremgang året efter lykkedes det ikke at indvinde det tabte. Underskuddet blev på over 1/4 million, og trikotageselskabet var stadig den store taber.

I første halvdel af 1960'erne bedredes forholdene noget, og der blev atter tjent penge, men efter midten af dette årti var det atter galt, især fordi eksporten nu faldt. Det var ligeledes vanskeligt at følge med 1960'ernes lønstigninger. I 1967 standsede produktionen på Dollerup Mølle. Efter at have forladt bestyrelsen i 1965 på grund af mistillid til faderens ledelse blev Jørgen G. Hansen opsagt fra sin direktørstilling med fratrædelse til

Her står Rudolf Pedersen, Jens Baggesensvej, og kontrollerer en strømpemaskine midt om natten i fabrikken på Silkeborgvej. Tiden er oktober 1955, og den maskine, han holder øje med, laver perlonstrømper til damer, 32 ad gangen. Økonomisk var virksomheden fra begyndelsen af 1950'erne for første gang dårligt kørende, og fra midten af 1960'erne var den praktisk taget udkonkurreret.

Foto i Århus Kommunes Biblioteker, Lokalhistorisk samling.

september 1968. Ved samme tid købte han Dansk Jersey Fabrik A/S af selskabet. Det skal i øvrigt ikke skjules, at forholdet mellem far og søn i det hele var anstrengt. De øvrige fire datterselskaber vedtog man året efter at ophæve og føre tilbage til moderselskabet.

Ved generalforsamlingen 1970 blev det åbent udtalt fra aktionærside, reelt repræsenterende Jørgen G.Hansen, at hvis driften ikke kunne gøres rentabel, måtte man overveje at standse. Ove Hansen erklærede, at bestyrelsen havde overvejet noget sådant, men den ville i nærmeste fremtid overveje situationen. Bestyrelsens plan var at afhænde Dollerup mølle samt de to landejendomme, der var erhvervet under krigen, Tustrup og Tamme-

strup. Den mulighed forelå også, at hvis man kunne sælge Århus-fabrikken, kunne produktionen flyttes til Dollerup. De kommende år blev ikke lystelige, og de fire tilbageværende datterselskaber standsede produktionen i 1978, hvor man vedtog at afvikle selskabets aktiviteter. Produktionen på Dollerupvej ophørte til sommerferien 1979; ejendommen var året i forvejen solgt til Århus kommune. Dollerup mølle blev solgt pr. 1. januar 1980, og den eneste overlevende aktivitet var herefter aktiebesiddelsen i Juncher-koncernen.

Opgørelsen efter afviklingen viste, at selskabet var insolvent, da bankgælden oversteg aktiverne.

Ove Hansen døde i 1986, 91 år gammel.

Høvleværket

- fabrikken i Hjortensgade

Karreen øverst i Hjortensgade mellem Saltholmsgade og Møllevejen fremtræder i dag nærmest som et grønt område kantet af popler både langs Hjortensgade og stikvejen til Den Gamle Bys mølle. Inde bag træerne har en række sociale og kulturelle institutioner til huse. På det nederste hjørne ved Saltholmsgade er der indgang til Vesterbros Beboerhus og Børnenes Hus og Legeplads, og længere henne ad Saltholmsgade kan man komme ind til Kunstnernes Hus. Bagest på området ligger Skytternes Hus, hvortil der er adgang fra Møllevejen. Når man tager bygningerne nærmere i øjesyn, ser man tydeligt, at de oprindeligt er opført til andre formål som værksteder og lagerhaller, men kun et enkelt sted er det antydnet, hvad området tidligere blev brugt til. Det er i Kunstnernes Hus, hvor der af brandhensyn er tilbygget et moderne glastrappetårn, og her ligger ved trappens fod en meterlang, godt slidt høvl.

Indtil for 20-25 år siden var karreen nemlig hjemsted for en af byens ældste træindustrielle virksomheder: Aktieselskabet Tømrermestrenes Damp-Save- og Høvleværk, eller i daglig tale kort Høvleværket. Området var da lukket af mod både Hjortensgade og Møllevejen af fabriksbygninger og tørrehuse med tilhørende spånsugningsanlæg i store udvendige rørføringer. Øverst på grunden stod en 35 meter høj dampskorsten, der i mere end 75 år var en markant del af Århus' profil, idet den som følge af beliggenheden var synlig over det meste af byen. En novemberdag i 1974 faldt den for en af Hjemmeværnet vel anbragt dynamitladning, efter at selve virksomheden et par år forinden var ophørt at eksistere.

Høvleværket hørte ikke til blandt byens største virksomheder. Antallet af beskæftigede havde kun i kortere tidsrum været på mere end 100, men historien bag dens oprettelse og udviklingsforløb

og også baggrunden for nedlæggelsen i 1970erne gør den til et godt typeeksempel på, hvordan industrialiseringen i de sidste næsten halvandet hundrede år har ændret byens erhvervsliv og arbejdsvilkår.

Forhistorien bag værket rækker tilbage til tre af byens kendte købmandshuse i 1850erne og 1860erne. Den ældste af dem lå i Mejlgade, hvor købmand Marinus Meden (1827-1902) i 1852 havde etableret en forretning, der var baseret på handel med oplandets landbrugere og bl.a. omfattede tømmer og kolonial samt korn og foderstoffer. I løbet af 1870erne koncentrerede han sig efterhånden helt om handelen med trælast og solgte den øvrige del af forretningen fra i 1879.

En sådan udvikling fra et traditionelt gammelt købmandshus med et meget bredt varesortiment til en specialiseret forretning var typisk for mange danske byers handelshuse i sidste halvdel af 1800-årene. Landbrug og handel var i stærk fremgang og gav sammen den begyndende industri anledning til en stadig stigende tilvandring fra landet til byerne, der for alvor begyndte at vokse sig større. Det stigende indbyggertal gav basis for opkomsten både af specialbutikker inden for detailhandelen og for brancheopdelte engrosforretninger.

Den retning tog købmand Harald Jørgensens handel også. Han startede sin forretningsvirksomhed med kompagniskab i en blandet købmandshandel i Vestergade 58 i begyndelsen af 1850erne, men flyttede i 1854 til Mindegade 8, hvor han i Hans Broges gård overtog dennes bondehandel for egen regning og her drev en blandet kolonial-, tømmer- og produkthandel. Efter at han i 1868 havde flyttet forretningen til Fredensgade og tre år senere af baron Rosenkrantz købt en stor tømmerplads "sønden for byen" (dvs syd

Et aktuelt Forslag. Hr. Snedkermester Søren Petersen har tilfattet os følgende Forslag:

De hyppige Brande i Savværterne, hvor saa store Værdier almindeligvis gaa tabt, foranlediger mig til at foreslaa, saavel i Eierens, som Assurandørers Interesse Indførelsen af en Foranstaltning, der synes mig at kunne forhindre, at saadanne Brande faa et saa stort Omfang, som det ialtsald i Aarhus har været Tilfældet.

Man indlægger i Savværterne i hver Etage rundløbende 2—3 Tommers Vand-rør ophængte under Loftene og gennem-borede med rigeligt store Huller. Hovedhanen til disse Rørs Vandforsyning anbringes paa et bekvemt Sted udenfor Bygningerne. Opkommer der nu Ild i disse, aabnes der for denne Vandhane, og i Øbet af saa Minutter vil samtlige Bygningers Etager være satte under Vand. For at holde paa Vandet i Etagerne, omgives Trappenebgange og andre Gjennem-brydninger af Gulvene med ca. 2 Tommer høie Kanter, der kunne møde Vandet, og forhindre det i at løbe ned i næste Etage, førend det er steget over 2 Tommers Høide. Ved saaledes at kunne sætte en hel Bygning med flere Etager under Vand i Øbet af saa Minutter, maatte man antagelig kunne standse enhver Ildbrand og forhindre Ødelæggelsen af saa store Værdier. Maaske vil nok en Del Materialer blive ødelagte, men Bygningerne og de kostbare Maskiner reddes da.

De hyppige brande i træindustri virksomhederne gav anledning til, at både brandmyndigheder, forsikringsselskaber og – naturligvis – branchens egne folk søgte nye veje for at forbedre sikkerheden og formindske brandskaderne. En af byens snedkermestre stillede efter den omfattende brand i Høvleværket 1896 dette forslag om installering af "sprinkleranlæg".

Århus Stiftstidende 19. marts 1896.

tømmerplads lå lige ved siden af, og hertil flyttede de hele trælastvirksomheden samme år.

Den første fase af Høvleværkets historie varede kun nogle få år. I sommeren 1883 blev hovedparten af værket ødelagt ved en voldsom natlig brand, der ud over fabrikkens bygninger, maskiner og varelager også fortærede en stor del af træet på Petersen & Matzens tømmerplads på nabogrunden. Branden blev den første af en ræk-

ke, der med mellemrum ramte virksomheden (1896, 1912, 1926). På det punkt adskilte den sig dog ikke særligt fra byens andre nye træindustrielle foretagender, som også jævnlige blev flammernes bytte. Kombinationen af tørt træ og overopvandede arbejdsmaskiner gjorde risikoen for ildløs endnu større på de nye fabrikker end den havde været i de tidligere mere håndværksprægede værksteder og tømmerhaller.

De tre tilbageværende interessenter i Save- og Høvleværket, der jo var konkurrenter i forhold til byens og oplandets tømmer- og snedker- og øvrige trævarefirmaer, har formentlig også før branden haft problemer med det indbyrdes samarbejde. I hvert fald benyttede både Jørgensen og Meden anledningen til at trække sig ud af foretagendet. Begge solgte i 1883-84 hver deres trediepart til Petersen & Matzen, der således blev enejer af det genopbyggede værk, som de i de følgende år udvidede betydeligt, ikke mindst fordi de blev hovedleverandør af bygnings-snedkerarbejder til Statsbanernes jyske afdeling. Værket udviklede sig i løbet af halvfemsernes første halvdel til en ret omfattende virksomhed.

I marts 1896 gik det imidlertid galt igen. En blæsende vinternat kæmpede hele byens brandkorps – 48 mand med brandinspektør Springborg i spidsen – forgæves mod flammerne, der i løbet af natten omdannede høvleri, skærereri, listefabrik og maskinsnedkeri til sodsværtede murrester, hvor "rustrøde jerndelev, remskiver, aksler og hjul stak frem i alle retninger".

Også denne brand gav anledning til ændringer i forholdet mellem byens store trægrossister. I dansk erhvervshistorie er 1890'erne kendetegnet ved mange virksomhedssammenslutninger og aktieselskabsdannelse, der dels havde til formål at få en mere rationel stordrift, dels at undgå den stadig stærkere indbyrdes konkurrence. Mest kendt i Århus-sammenhæng er oprettelsen af Korn- og Foderstof Kompagniet, men også i træbranchen var konkurrencen skarp. Petersen & Matzen måtte efter de betydelige tab, som firmaet havde lidt ved branden, opgive at genopbygge og videreføre save- og høvleværket. Tilskyndet af Andreas Collstrop, indehaver af landets betydeligste trælastagentur- og grossistfirma, sluttede selskabet sig sammen med byens største træhandlerforretning, den førnævnte Harald Jørgensen, der i 1891 havde optaget sin mangeårige medarbejder I. M. Stilling (1838-1928) som kompagnon i sel-

I sommeren 1902 stillede Høvleværkets arbejdere op til det for tiden traditionelle personalefoto med forretningsfører P.L. Würtzen på venstre fløj. Det er en "stout" forsamling af hatte- eller kasketbeklædte snedker- og tømrersvende.

Foto i Erhvervsarkivet.

skabet. Kun godt en måned efter branden var det nye aktieselskab, Aarhus Trælasthandel, en realitet. Det blev Jørgensen og Stilling, der som henholdsvis bestyrelsesformand og direktør kom til at tegne det nye firma, som fik hovedsæde ved Petersen & Matzens tømmerplads på Vesterbro Torv/Vesterbrogade.

Save- og Høvleværket blev dog ikke genopført på sin hidtidige plads ved Vesterbro Torv. I stedet købte Aarhus Trælasthandel af møller Weis den store grund øverst på vestsiden af Hjortensgade mellem Saltholmsgade og Møllevejen. Her byggedes i løbet af sommeren det nye værk, som snart med sin høje beliggenhed kunne ses over det meste af byen og derved blev et af Århus' industrielle pejlemærker. Tilsynsførende ved opførelsen var i øvrigt Peter L. Würtzen (1866-1942), der havde været tilknyttet det gamle savværk siden 1891, fra 1894 som værkfører. I en tilsvarende stilling kom han fra efteråret 1896 til at forestå arbejdet i det nye Damp-Save- og Høvleværk.

Aarhus Trælasthandel kom kun til at stå som ejer af høvleværket i nogle få år. Byens tømmermestre

var efterhånden stærkt utilfredse med, at tømmerhandlerne (altså grossisterne) havde "sat sig" på træforarbejdningsarbejdet, og det havde ikke gjort det bedre, at Medens efterfølgere Jacobsen & Petersen/Aarhus Tømmerhandel også i 1896 havde været blandt initiativtagerne til oprettelsen af Aarhus Aktie-Damp-Save- og Høvleværk (det senere Aarhus Savværk). I Aarhus Tømmermesteforening blev der stemning for at gøre sig fri af den stærke afhængighed af trælasthandlerne ved i fællesskab at etablere et savværk til at forarbejde råtræet til bygningstømmer og brædder. Et selskab blev dannet i 1899, og meget hurtigt indså direktør Stilling i Aarhus Trælasthandel, at en konkurrence med et sådant nyt værk ville belaste firmaets forhold til dets vigtigste kundekreds. Han gik derfor i forhandling med tømmermestrene, afhændede det få år gamle værk til dem og indtrådte som aktionær i det nye selskab, der førte det videre under navnet "Aktieselskabet Tømmermestrenes Damp-Save- og Høvleværk".

Høvleværket var ved opførelsen indrettet og udstyret efter tidens mest moderne principper. Den 200 hk store dampmaskine trak bl.a. landets

største høvlemaskine via kraftoverføringsakser og -remtræk, der af arbejdsmæssige hensyn var anbragt i kældertunneler under gulvene. Brandfaren formindskedes ved, at de afhøvede spåner gennem et lukket røranlæg sugedes direkte fra maskinernes høvlehoveder til fyrrummet, hvor det anvendtes som brændsel i dampkedelen. I maskinparken indgik også en dynamo, der forsynede virksomheden med elektrisk lys. Det var der i årene før etableringen af det kommunale elværk i 1900 kun ganske få af byens virksomheder, der havde installeret.

Høvleværkets virksomhed i de første år bestod stort set udelukkende i opskæring og høvling af træstammer, som via Århus havn importeredes fra især Sverige. Efter forarbejdning og lagring solgtes tømmer og brædder til byens tømmerhandlere og tømmermestre, men værket havde også en stor kundekreds i tømmerhandlere i store dele af Jyl-

land så langt borte som Struer og Esbjerg, hvortil træet sendtes i banevogne.

Inden for få år blev det imidlertid nødvendigt at opbygge nye produktionsområder for at holde virksomheden kørende, og det blev i det hele taget karakteristisk for fabrikken i hele dens levetid, at den var meget følsom ikke blot over for ændringerne i træindustriens udvikling, men også i forhold til moderniseringer på andre områder i samfundet.

I første omgang var det dampfærgefarten over Øresund, der gav anledning til produktionsomlægninger. Den gav nemlig de svenske savværker mulighed for at føre hele banevogne over Sundet og således uden omladning levere "pløjet og høvlet" træ direkte til danske tømmerhandlere uden fordyrende mellemlid.

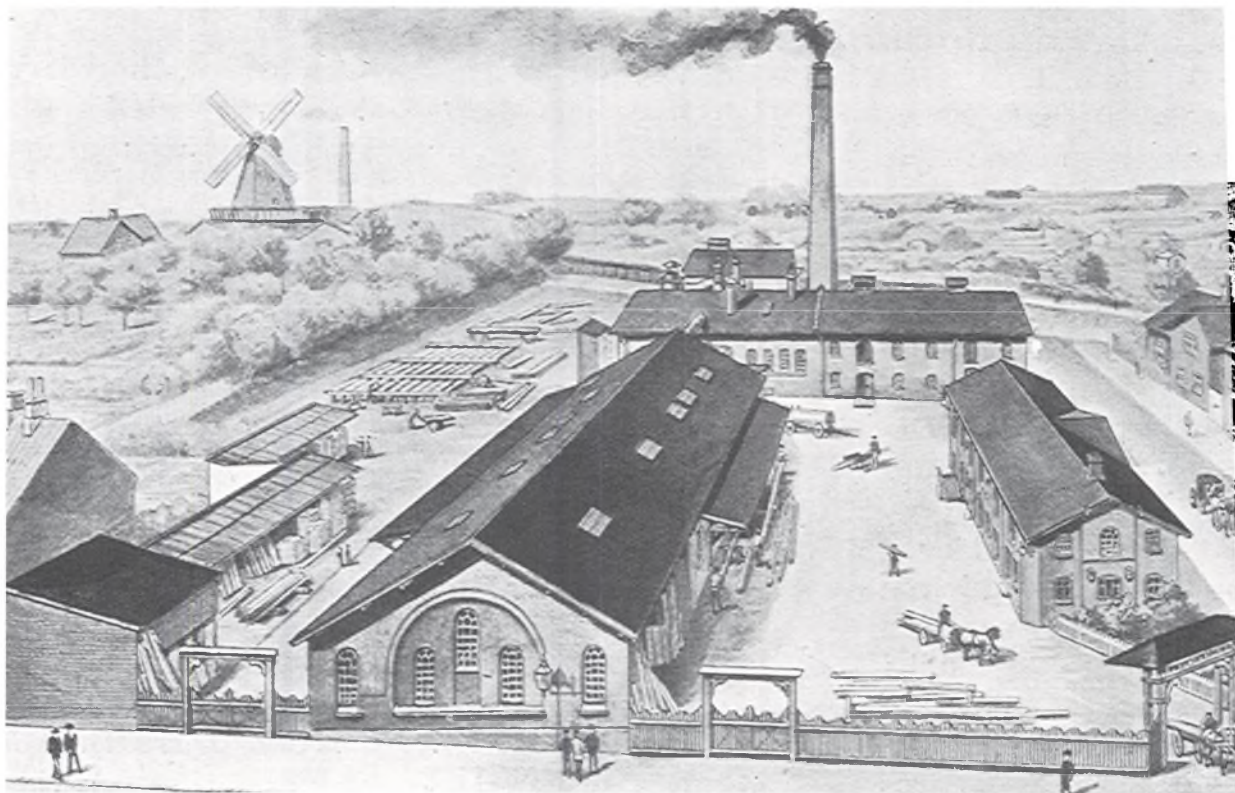
Høvleværkets virkeområde blev derfor ret hurtigt udvidet med bygningsnedkerarbejde og en

Høvleværket, set fra hovedporten på hjørnet af Hjortensgade og Saltholmsgade kort efter tømmermestrenes overtagelse af virksomheden. Den hollandske mølle i baggrunden er Vesterbro Mølle, der var i brug til nedrivningen under 1. verdenskrig. Nogenlunde sammesteds ligger nu møllen i Den Gamle By.

Foto i Erhvervsarkivet.

Denne tegning fra bogen "De Danske Byerhverv" 1904 viser klart værkets placering i udkanten af byområdet. I venstre side af fabriksgrunden ligger tørreladerne og tømmerpladsen, og bag den ses den reberbane, der endnu da strakte sig helt hen forbi enden af Hjortensgade.

omfattende fabrikation af mange variationer af forgylder- og bygningslister. En virkelig specialproduktion blev også optaget, nemlig fremstilling af ølspunse, der, indtil bryggerierne gik over til original aftapning på flasker, var en stor artikel. I løbet af nogle år lykkedes det Høvlværket at blive stort set eneleverandør af spunse til danske hvidtøl-bryggerier (ca. 2 millioner spunse årligt). Også de særlige ventilspunse til bajerskøl-bryggerierne, der hidtil var blevet importeret fra USA og var vanskelige at fremstille, fik Würtzen sat i produktion, idet han købte en maskine, der – som han skriver i sin ridderbiografi – "var opfundet eller måske efterlavet den amerikanske af en landsbytømmer fra Thisted, der havde været i Amerika".

En anden stor specialproduktion i årene frem til omkring 1920 var fremstilling af fiskekasser, der også blev solgt over det meste af landet, indtil elektriciteten og elmotoren blev så udbredt, at de uden problemer kunne fremstilles billigere lokalt. Længst blev leverancerne ved til fiskehandlerne på Gammel Strand i København, idet Høvlvær-

kets transport med Københavner-båden til Kvæsthusbroen var både hurtigere og mere stabil end de nordsjællandske savværkers med banen.

Høvlværket kom i løbet af det første tiår op på at beskæftige henved et halvt hundrede medarbejdere, og også i de følgende år kom nye udvidelser til i både fabriksareal og mandskab. Den største udbygning i mellemkrigsårene fandt sted i midten af 1930'erne, idet fabrikken i ly af valutarestriktionerne fik bedre afsætningsmuligheder i byggesektoren. Beskæftigelsen nåede i disse år op på mere end 100 ansatte. Det var også med denne baggrund, at værket udvidede sin kapacitet ved køb af Brabrand Savværk, der indgik som datterselskab i virksomheden. Den største udvidelse fandt sted inden for parketstavsproduktionen. Fremstilling af parketstave til gulvbelægning var så småt i gang før 1. verdenskrig, men tog især fart fra slutningen af tyverne. I 1934 oprettedes et særligt fabriksafsnit med tilhørende tørrelager for denne produktion, der gennem resten af årtiet var i stærk fremgang. Med leverancer til bl.a. Nationalmuse-

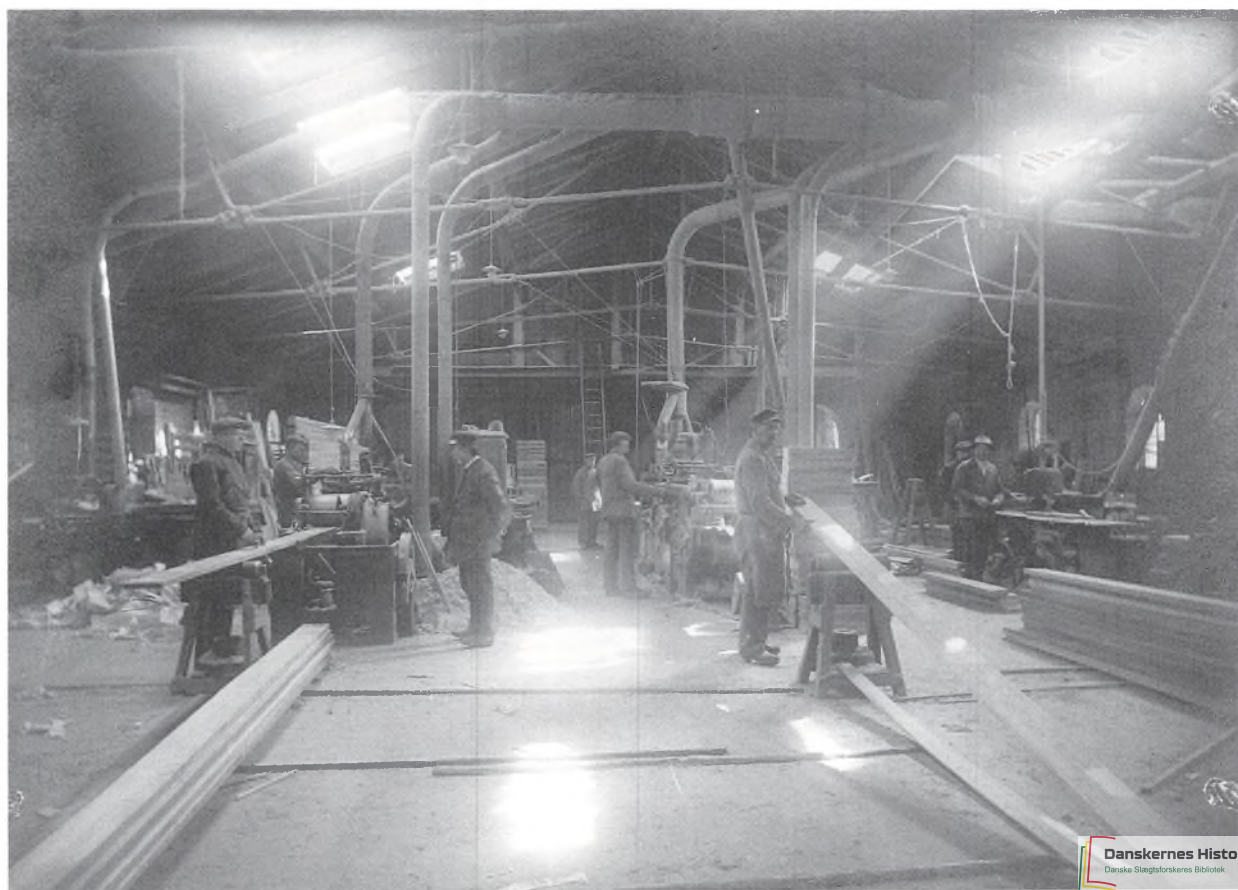

Fra pladsen mellem værkstedshallen og tørreladerne foregik den "grove" del af arbejdet med at omdanne træstammerne til bjælker og brædder. Over fabriksbygningen midt i billedet ses de mange rørledninger, der førte de afhøvlede spåner fra værkstederne til dampmaskinehuset. Billedet er fra 1918.

Foto i Erhvervsarkivet.

Den videre forarbejdning fandt bl.a. sted i den store værkstedshal, hvor høvlemaskiner (t.v.) og rundsage (t.h.) havde deres plads. I den bageste del af hallen var – som det ses – indskudt en slags ekstra etage, der anvendtes som tørreloft.

Foto fra 1918 i Erhvervsarkivet.

et, tronsalen på Christiansborg Slot og dronningens modtagelsessalon fik Høvleværkets parketstave et godt ry, der fortsatte i mange år efter 2. verdenskrig.

Helt frem til sin død i 1942 stod P.L. Würtzen som den ubestridte leder af Høvleværket, som han således forestod i næsten 50 år. Hans samarbejde med tømrermestrene i bestyrelsen synes at have været uden større gnidninger, ligesom også det forholdsvist nære samarbejde med Århus Trælasthandel. Af en forretningsforbindelse (brandvurderingsmand) karakteriseredes han midt i trediveerne som ”personlig en elskværdig ældre herre”, dog med fortsættelsen: ”- men har tilsyneladende ikke nogen forståelse af brandfaren i en virksomhed af denne art.” Med brande i 1896, 1912 og 1926 på virksomheden holdt det sidst dog nok ikke stik, men dækker snarere over en betydelig grad af selvrådighed efter mere end 40 år i branchen.

Efterfølger for Würtzen blev firmaets mangeårige prokurist P. Chr. Olsen, der fortsatte ledelsen i samme spor, men under vanskeligere forhold i de sidste besættelsesår og første efterkrigsår. Han blev dræbt ved en trafikulykke i 1949, hvorefter Holger E. Brandt i en kort tid virkede som selskabets direktør.

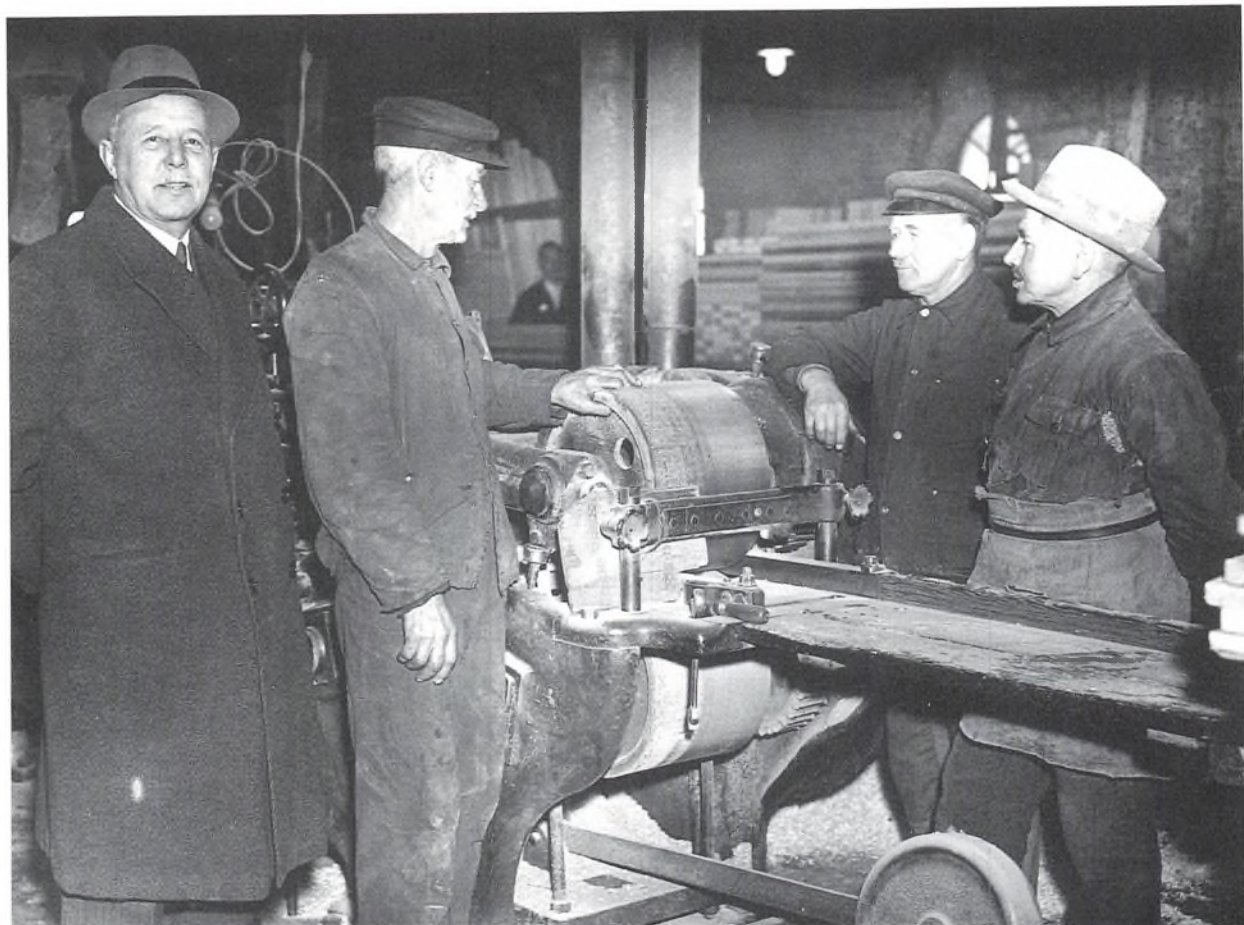
Op gennem halvtredserne var Høvleværkets produktion efter nogle vanskelige år i årtiets begyndelse i jævn vækst i takt med, at der igen for alvor kom gang i byggeriet både i Århus og andre steder i landet. De mange nye boligblokke, der blev rejst i disse år, gav god afsætning for både parketfabrikken, for bygningsssnedkerafdelingen og for værkets produktion og salg af færdige døre og vinduer (Perspektiva). I 1953 blev direktør Jørgen Koch ny chef for virksomheden efter Holger E. Brandt. Under hans ledelse, der fortsatte til 1964, hvor han afløstes af Jørn Frederiksen, fandt der en betydelig fornyelse sted i værkets produktionsapparat. En vigtig forudsætning for udskiftning af den ældre maskinpark med mere moderne værktøjsmaskiner var den endelige skrotning i 1957 af de gamle dampmaskiner, der gav plads for nye vekselstrømsmotorer, og først nu – i forbindelse med dampkraftens afskaffelse – opgav virksomheden sit eget elværksanlæg og tilsluttedes helt de kommunale værker. De nye arbejdsmaskiner gav basis for en noget mere rationel produktion, og ved tiårets slutning syntes Høvleværkets produk-

tion og beskæftigelse præget af en stabil fremgang. I de samme år fik man også en god lejlighed til at få moderniseret filialvirksomheden i Brabrand. Som følge af Silkeborgvejs udvidelse og flytning blev en del af Brabrand Savværks grundareal eksproprieret. Den resterende del af grunden blev solgt – i øvrigt til Vesterbro Trælasthandel, som man oprindeligt havde købt savværket af i 1934 – og i stedet blev savværket genopbygget i moderniseret form på det nye industriområde ved Ryvej (den senere Edvin Rahrs Vej).

Væksten i omsætning og produktion fortsatte i de følgende år, hvor der kom endnu mere skub i byggeriet inden for næsten alle områder (til boliger, erhverv og institutioner). Men tressernes byggeboom, der jo i højere grad end halvtredsernes blev præget af nye byggemåder og -materialer (typehuse, elementbyggeri, beton) blev dog ikke ensidigt til gavn og fremgang for Høvleværket. Parketstavfabrikken fik fra årtiets begyndelse en stadig voksende konkurrence fra svenske parketfabrikker, der nød godt af toldnedsættelserne ved oprettelsen af EFTA-samarbejdet. Dertil kom, at den omfattende byggevirksomhed gav basis for igangsættelse af nye specialfabrikker for byggematerialer, der blev opbygget med en langt mere rationel produktionsform end Høvleværket. Hovedparten af dets blandede produktion bestod traditionelt af ”halvfabrikata”, der solgtes til tømrer- og snedkerfirmaer, som så foretog den endelige færdiggørelse i forbindelse med byggearbejdet.

Allerede inden direktørskiftet i 1964 var konkurrencen fra de nye dørfabrikker, vinduesfabrikker og elementkøkkenfabrikker begyndt at blive mærkbar og gav anledning til, at Høvleværket også forsøgte at gå ind i specialproduktioner (Grorud-vinduer, skibsdøre o.a.). Det viste sig dog ret hurtigt vanskeligt at få økonomi i disse serieprodukter af færdigvarer, og det skyldtes ikke mindst de snævre og trange forhold i hovedfabrikken i Hjortensgade, hvor der slet ikke var plads til udvidelser med de nye værksteder og samlehallen, der var nødvendige. De dårlige arbejdsforhold betød også, at der efterhånden blev en hyppig udskiftning i arbejdskraften, idet især de gode faghåndværkere i disse store byggeår blev ”lokket” af bedre arbejdsmiljø, nyere maskinpark – og højere løn – til byens mere moderne maskinsnedkerier og specialfabrikker. Behovet for en omfattende strukturrationalisering blev mere og me-

I anledning af virksomhedens 40-års jubilæum ved årskiftet 1939/40 var Stiftstidende på besøg i værkstedet og benyttede lejligheden til at få et "veteranbillede" i kassen af de 4 medarbejdere, der havde været med i alle årene. Det var foruden direktør Würtzen (t.v.) maskinsnedkerne J.P. Nielsen, Emil Hansen og J.R. Max.

Foto på Århus Stiftstidende.

re åbenbart, og fra midten af årtiet lagde værket planer for en gradvis udflytning fra Hjortensgade til savværksarealet på Edvin Rahrs Vej. Inden disse kunne realiseres, blev imidlertid endnu en af virksomhedens afdelinger "slået ud" af en anden af de nye moder inden for husbyggeriet: gulvtæpperne. Parketfabrikken havde siden oprettelsen i trediverne opbygget et solidt marked for dette gulvbelægningsmateriale, og især værkets ege- og askeparketstave var velrenommerede både til boligbrug, i institutioner og i "præsentable" lokaler af enhver art. I forhold til de nye gulvtyper, betongulve med væg-til-væg tæpper eller vinyl, kunne de gedigne parketstave hverken konkurrere på pris eller arbejdstid, og det gjaldt også over for de discountparketgulve, som bl. a. svenske fabrikker fremstillede ved pålimning af millimetertynde parketstave på brædder. I løbet af tressernes sidste halvdel blev salget af parketstave reduceret til næ-

sten en fjerdedel, og dermed forsvandt grundlaget for en fornyelse og videreførelse af Århus Parketfabrik, som afdelingen kaldtes.

I 1967 tog Tømrermestrenes Høvlefabrik initiativ til at få solgt ejendommen i Hjortensgade. Et byggekonsortium, der var interesseret i at opføre et 12-etagers højhusbyggeri på den omkring 9.000 m² store grund, stod klar til overtagelse, men vanskeligheder med projektets gennemførelse på grund af kommunale vedtægter (angiveligt problemer omkring "det påtænkte motorvejsanlægs indføring"), gjorde, at salget trak ud og blev endeligt opgivet i 1970. I stedet købte kommunen året efter hele ejendommen med de gamle fabriksbygninger og lagerhaller.

På dette tidspunkt var imidlertid en begyndende byggekrise under opsejling, og de vanskelige og utidssvarende produktionsforhold i Hjortensgade havde i den mellemliggende periode for

Sådan tog Høvleværket med sin markante skorsten og bygningsprofil sig ud i sommeren 1960 for trafikanter, der fra Langelandsgade fortsatte ned i byen gennem Hjortensgade. Bygningen til højre i billedet var opført i 1934 til brug for den udvidede parketstavproduktion.

Foto i Århus Kommunes Biblioteker, Lokalhistorisk Samling.

ringet værket konkurrenceevne så meget, at selskabets bestyrelse besluttede at opgive udflytningen til Brabrand. I løbet af 1971 produceredes de sidste ordrer, og den resterende del af de godt 100 medarbejdere, der havde været beskæftiget op gennem tresserne, fik fyresedlen. Et par år senere ophørte selskabet helt.

Som mange andre ældre industrivirksomheder, der i årenes løb var blevet "klemte inde" i de centrale bydele uden udvidelsesmuligheder, overlevede Høvleværket heller ikke den fornyede industrialiseringsbølge, der tog fart i løbet af 1960'erne og var karakteriseret ved udflytning til de nye, mere åbne industriområder i forstæderne.

Et par år efter kommunens overtagelse vedtog byrådet at nedrive bl.a. fabriksbygningerne langs Hjortensgade og mod Møllevejen og at renovere de øvrige til brug for et fritidscenter for børn og voksne. I 1975 kunne børnene tage det gamle høvlehus fra 1896 i brug som legehal, mens DSBs Skytteklub og Århus Skytteforening i fællesskab overtog det ombyggede tørrelager fra 1935 bagest på området. Det mellemliggende maskinsnedkeri fra 1936 blev i nogle år benyttet som depot for skolevæsenet og stadsgartneren, indtil 250 kunstnere fra byens "kunstfagforeninger" i 1987 fik udstillings- og arbejdsmuligheder her i Kunsternes Hus.

H. C. Møllers sæbefabrik og oliemølle

– en besværlig branche

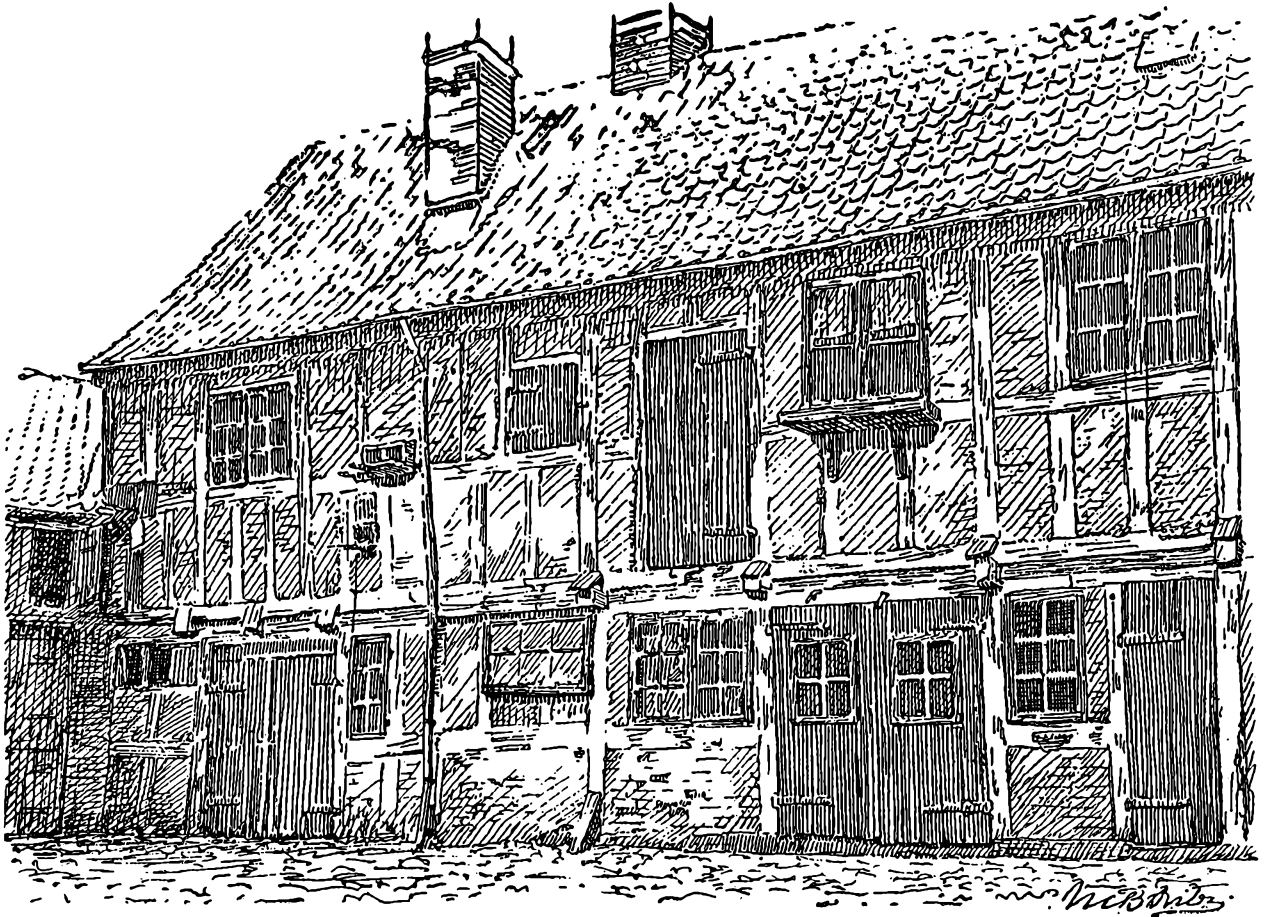
Hvem husker i dag H. C. Møllers sæbefabrik og oliemølle i Frederiksgade eller ved, at *-møller* i den kendte Odensefabrik Blumøller i virkeligheden stammer fra fabrikken i Frederiksgade? Men det gør det, og det er - i al fald i åremål - i virkeligheden en lang historie. Her i Århus begyndte den i 1827, da sæbesyder Claus Møller fik bevilling til at anlægge og drive et syderi. Claus Møller var holstener, født 1779 i den lille by Mühlen Barbeck. Som soldat - dragon - kom han til Sjælland, hvor han i Kongens Lyngby boede hos et ældre ægtepar, hvis plejedatter, datter af en tidligere plejedatter hos familien, han i 1814 giftede sig med. Familiekrøniken fortæller, at han samtidig - det formelle privilegium er dog først fra 1822 - begyndte at koge grøn sæbe, som han hver uge fragtede til København og solgte. Råvarerne til næste kogning havde han med sig på vognen hjem. Det var en vanskelig form at drive virksomhed på, kørsel ad dårlige veje og med bestandige trusler om overfald fra egnens barske kulsviere. Der er ikke overleveret noget om, hvor Møller havde lært at koge sæbe. Krøniken beretter om en vis fingernemhed i snedker- og tømmerfaget, men intet om sæben.

Nogen lukrativ forretning blev der ikke ud af det, og da Møller i 1825 fik en stilling som sæbemester på en større fabrik i Flensborg, flyttede han med sin familie derover. Ægteparret havde i Lyngby fået tre børn, nemlig Frederik Wilhelm, f. 1815, Hans Christian, f. 1817, og Clara Christine, f. 1824. Heller ikke Flensborg kunne imidlertid fastholde Claus Møller. Sønnedatteren Anna fortæller, at han på havnen traf nogle Århuskipperere, som han sejlede op med for at se på forholdene

H.C. Møller, som han tager sig ud i De danske Byerhverv fra 1904. Billedet, der formentlig er fra 1860'erne, kunne antyde, at han bar paryk. Men da håret har været genstand for retouche, kan det nok være vanskeligt at afgøre.

her og på mulighederne for påny at få sin egen virksomhed. Han må have bestemt sig ret hurtigt, for da Århus bys magistrat pr. 15. juni 1829 tildelte ham borgerskab som sæbesyder, "producerer" han den ovennævnte bevilling af 1827 til at ned sætte sig i byen. Forholdet har formentlig været det, at han ikke kunne komme i gang af mangel på midler. Han kom da i forbindelse med købmand J.P. Hammershøj i Frederiksgade og fik med ham etableret et kompagniskab, hvorefter Møller blev

Til 100 års jubilæet i 1929 bebudede H.W.Kjærtinge et jubilæumsskrift. Det blev ikke til noget - formentlig på grund af de økonomiske vanskeligheder, der endte med rekonstruktionen samme år. Men jubilæet blev alligevel fejret, bl.a. med disse Minderuner, en festsang på melodien "På Sjølund's fagre sletter", smukt trykt hos Th. Thue. Til forsiden tegnede arkitekt M.B. Fritz dette billede af en af de gamle gårdbygninger. I et af versene hed det: Vi synger da et mindekvad, / hvor taksomheden lyder / til ham, som kom fra Flensborgstad, / den gamle sæbesyder. / I Frederiksgade femtitre / var oldefars lokaler, / der grundede han sin idé / - det billed til os taler.

Århus Kommunes Biblioteker. Lokalhistorisk Samling.

lønnet leder af syderiet, mens købmanden forestod indkøb af råvarer og solgte den færdige sæbe.

Etableringen fandt sted i ejendommen senere Frederiksgade 53, som Møller for 1.800 rd. købte af bataljonskirurg Kassel. Han skal selv have haft pengene til udbetalingen, 200 rd., 700 rd. blev betalt i juni termin 1829, og de resterende 900 blev stående som 1. prioritet, afviklet i juni termin 1841. Det er ganske pudsigt, at forbindelsen til Hammershøj gennem årene faktisk er blevet fortiet i de oplysninger, der i al fald udadtil er givet om firmaet, og så varede den i virkeligheden 40 år, idet Møllers søn, Hans Christian, først i 1869 efter Hammershøjs død tog selvstændigt borgerskab. Et lysestøberi, som Møller startede, drev han dog for egen regning.

Claus Møller kom kun til at virke i 12 år, og

nogen stor virksomhed fik han aldrig. Sæbesyderiet blev indrettet i et havehus, og med et par medhjælpere huttede han sig igennem til sin død i 1841. Sønnerne blev begge handelsuddannede; men da den ældste, Wilhelm, på et tidspunkt ville til søs, forbød forældrene det, og han kom i stedet, skønt uddannet handelsbetjent, i lære hos faderen som sæbekoger. 1837 rejste han til Odense, hvor han blev mester på Overgades sæbefabrik. Hans Christians første læremester gik fallit, og han sluttede herefter sin uddannelse hos Hammershøj. Men da faderen i slutningen af 30'erne blev syg, måtte han - helt uerfaren i branchen - flytte længere op i Frederiksgade, hjem, og tage fat der. Hvad der er sket, er ikke oplyst. Men da moderen efter Claus Møllers død fortsatte virksomheden, blev der ikke sendt bud efter Wilhelm, der ellers i

Chr. Kjærtinge, der lige så lidt som H.C. Møller var uddannet i sæbebranchen. Han tog sig derfor af den administrative og økonomiske drift af virksomheden og overlod teknikken til sønnen Hans Wilhelm Kjærtinge. Megen tid må han dog også have brugt på sine landbrug, dels i Hørning, dels på Åbogård og Åbo Skovgård i Ormslev. De sidste to ejede han endnu ved sin død.

Her efter De danske Byerhverv (1904).

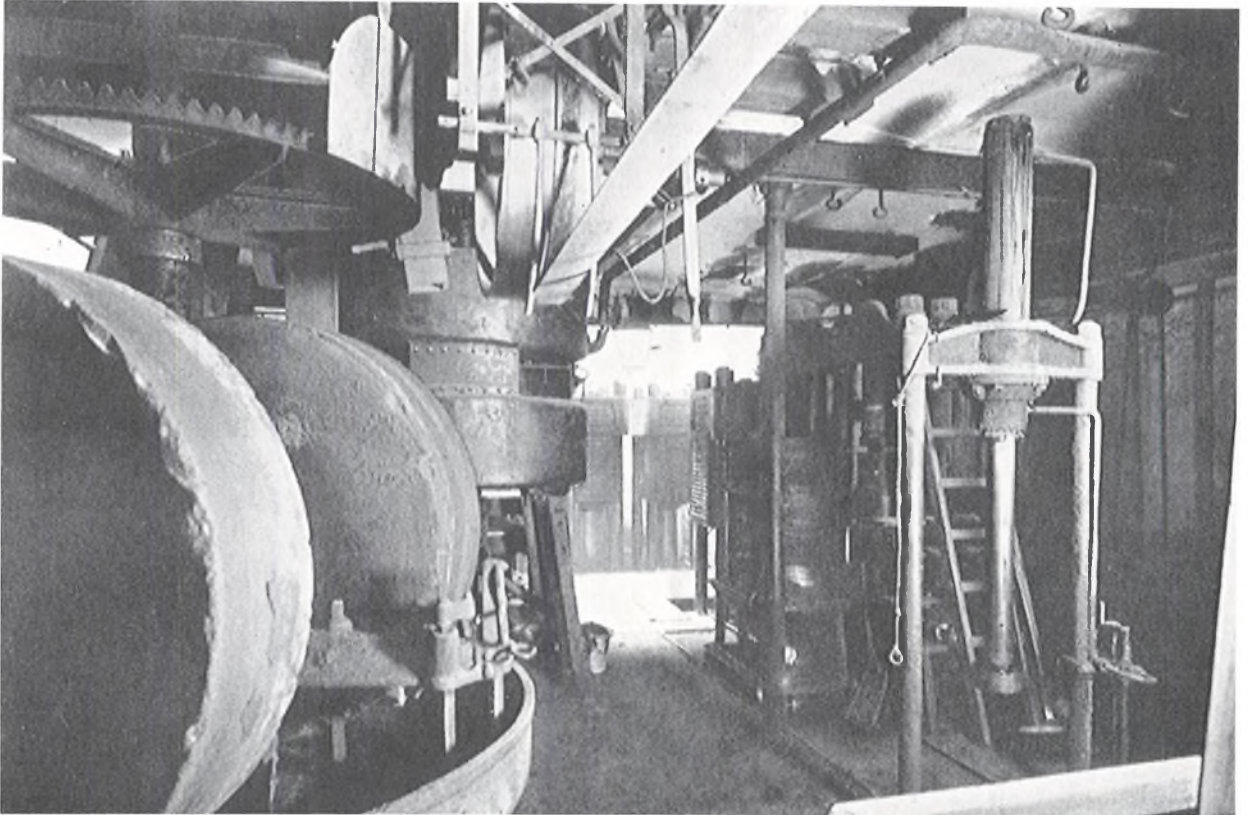
Odense var blevet en dygtig sæbemester, der, efter at principalen var blevet sindssyg, indtog en meget selvstændig stilling. Wilhelm blev bitter, og det varede 25 år, før han på ny viste sig i Århus og genså sin moder. Noget brud med broderen kom det dog ikke til. De opretholdt gennem årene en stadig korrespondance, hvor Wilhelm optrådte som Hans Christians læremester. Brevene, der er offentliggjort i Erhvervshistorisk årbog 1964, belyser en lang række af de problemer, der opstod i det daglige arbejde i en sæbefabrik. I betragtning af, at Hans Christian ikke var alt for vidende om den tekniske side af det, han skulle beskæftige sig med, og ind imellem også uheldig, var Wilhelm bestandig den omhyggelige og instruktive hjælper og trøster. Smukt på baggrund af, at det jo efter tidens sæd og skik burde have været ham, der var fabrikant i Århus.

Mens de bevarede breve fra Wilhelm kun dækker 1860'erne, fortsatte "belæringen" i den besværlige branche i 1874, denne gang ved nevøen Carl Emborg. Han var søn af H.C. Møllers søster Clara, der ca. 1844 var blevet gift med købmand Jens Carl Emborg i Grenå. Anna fortæller, at han

var køn og godmodig, "men uden al karakter". Han dyrkede mere jagt og fiskeri end sin købmandsvirksomhed - og han gik i "klubben". Det blev han fordrukken af. Forretningen "gik ned" i den store krise i 1857, og nogle måneder senere døde Emborg fra kone og 6 børn, hvoraf den ældste var 13 og den yngste 2 år. H.C. Møller tog familien i huset, i hvilken anledning der blev bygget en etage på ejendommen, og da et af børnene, den nævnte Carl, skulle i lære, sendte Møller ham til en sæbefabrik i Flensborg. Fra opholdet der er bevaret en samling breve, hvori den unge mand meget detaljeret beskriver sit daglige arbejde - ikke alene processerne, men også de mængder af de forskellige råmaterialer, man anvendte, hele "opskrifter", der klart var noget, som han var blevet bedt om at holde øje med. Emborg kom tilbage til Århus og var muligvis - i al fald for en tid - ansat som koger hos morbroderen.

H.C. Møller ser ikke ud til overhovedet at have annonceret sine varer i forrige århundrede. Kun et par meget små meddelelser, hvori han og kollegaen Hans Kjær bebudede prisforhøjelser. Jo, og så udloves der i 1860 en dusør på 10 rd. for oplysninger til opklaring af et tyveri hos ham - af en gås! Blød sæbe var hovedproduktet; men hvad der derudover har været produceret ses ikke. I det bevarede arkiv, der kun omfatter få bind og nogle papirer, i hovedsagen fra dette århundrede, findes der en håndskreven lærebog på tysk. Den beskriver, hvordan man anlægger en sæbefabrik, hvad der er behov for af bygninger og maskineri, kogeprocesser m.v. samt talrige recepter, der omfatter et stort antal af de i tiden brugte sæbetyper: Pfalsisk kærnesæbe, Windsorsæbe, Rosensæbe, Sort økonomisæbe, Savon au Boquet, Palmesæbe, Alpeurtesæbe, Borcharts urtesæbe, Skægsæbe, Barbersæbe, Gul engelsk stangsæbe osv osv. Men hvad man har lavet af det, om overhovedet noget, fremgår ikke.

Møller tog ikke meget del i det offentlige liv. Han sad dog nogle år i 1860'erne i ligningskommissionen, valgt af den højstbeskattede femtedel af de valgberettigede, i 1863 endog valgt som nr. 1. Selvstændigt borgerskab fik han som nævnt først i 1869. Han var gift med en datter af garver Jens Steenberg. Hun døde imidlertid allerede i 1850, mindre end et år efter brylluppet, i barselseng med datteren Anna Erichgine, der blev opkaldt efter hende. Møllers moder, der en tid havde boet i Grenå for at være i nærheden af Clara, der ikke havde nogen morsom tilværelse, flyttede straks hjem for

Interiør fra oliemøllen omkring århundredeskiftet. Karakteren af mølle fremgår af de store sten t.v., der malede hørfrøene, før de gik over i presserne, af hvilke én ses t.h. Efter presningen kom forskellige renseprocesser. Olien blev dels anvendt til sæbefabrikationen, dels solgt til kunder, spredt over hele landet. Resterne af frøene blev til oliekrager, der anvendtes til kreaturfoder.

Her efter De danske Byerhverv (1904).

at passe hus for sønnen, der aldrig giftede sig igen. Samtidig med giftermålet havde Møller købt moderens ejendom for 4.000 rd. Den var i årenes løb blevet udvidet bagud, mod øst, ved køb af nogle småparceller fra de omliggende grunde, hvorved vel skal forstås, at virksomheden er blevet til mere, end der kunne være i det oprindelige havehus.

I anden halvdel af 1850'erne kom en mand til byen, der skulle få stor betydning for den videre udvikling. Det var tandlæge Chr. Kjærtinge. Han var født i Helsingør 1835 og egentlig uddannet drejer. Hvorfor han skiftede sit håndværk ud og i stedet blev tandlæge, er ikke oplyst; men det har vel været almindelig ambition. I november 1856 meddelte han i Århus Stiftstidende, at han kom til byen og anbefalede sig med indsætning af kunstige tænder - sten på guld og bentænder samt tandoperationer, rensning og plombering. Han var ikke ualmindelig i tiden - rejsende tandlæge og besøgte også Horsens, Randers, Viborg og Ålborg. I 1857 slog han sig imidlertid fast ned i Århus som den eneste egentlige tandlæge i Jylland. Han gjorde

de meget ud af sit fag, tog til udlandet for at lære mere og kom hjem med nye metoder og nye produkter. Han skal have været den første, der anvendte elektricitet til at nedsætte smerterne ved tandudtrækning - et almindeligt induktionsapparat, hvis ene leder sættes i forbindelse med "instrumentet", hedder det i avisen uden nogen beskrivelse af dette. Han advarede mod brugen af det wagnerske tandvand, der ganske vist opløste tandsten, men også tændernes emalje. Det var fortyndet syre blandet med rosenvand, havde han analyseret sig frem til. Han boede forskellige steder i byen og også et par gange i Frederiksgade, hvor han formentlig er blevet bekendt med familien Møller, og i 1867 blev han gift med H.C. Møllers eneste datter Anna, der blev hans 2. hustru. Den første var død.

I de 18 år - til sin død i 1887 - Møller drev fabrikken som enejer, blev han en velhavende mand. Det hedder i avisen i den firelinjede nekrolog, man ofrede på ham, at han var bekendt for sin store godgørighed, og byens fattige "vil derfor i

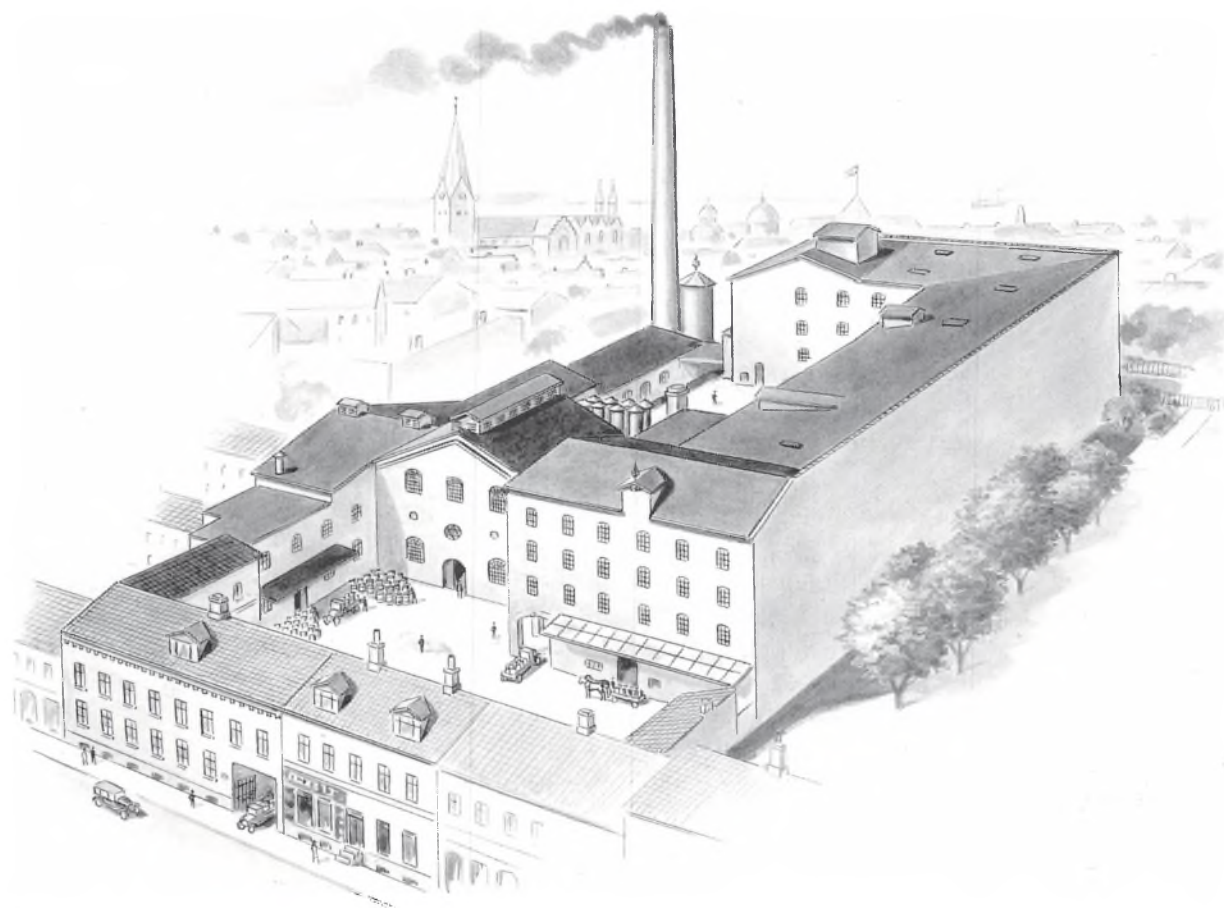

ham savne en ven og støtte". Da han ikke havde andre børn end datteren, må man vel gå ud fra, at det længe havde været bestemt, at hun og hendes mand skulle overtage virksomheden. Tandlæge Chr. Kjærtinge blev til fabrikejer Chr. Kjærtinge, og en søn H.W. Kjærtinge overtog den daglige drift. I 1889 overtog en anden søn, Ingvar, der egentlig var læge, faderens tandlægepraksis.

H.W. Kjærtinge havde oprindeligt lært handel i Odense, først hos en grossist på lager og kontor og derefter detailhandel. Efter sin uddannelse blev han, som H.C. Møller havde ønsket det, sendt til Bremen, hvor han på en sæbefabrik skulle studere det, der siden skulle føre ham hjem til de hjemlige sæbekedler. Det fortælles om ham, at hans tunge var den sikreste målestok for, om luden var tilpas for sommer- og vintersæbe. Fra Bremen bragte han med sig krystalsæben - hans læremester havde

opfundet en proces til at blege olien - og den nye sæbe blev sat i produktion i Århus, stærkt modarbejdet af konkurrenterne, der ganske vist også havde en klar sæbe; men den var mørk. Særlig Kaalund i Kolding og Loehr i Fredericia førte sig frem; men efter ca. 3 års forløb gav de op og begyndte at eksperimentere med den lyse sæbe. Kunderne var knap så ivrige. Blød sæbe var god gammeldags grøn sæbe, og kun lokalt, i Århus, så man lyset de første år. I løbet af 90'erne slog krystalsæben dog igennem - ikke mindst fordi firmaet begyndte at betjene sig af rejsende, hvad man ikke havde gjort før. De havde den nye sæbe med overalt, hvor de kom (det var kun Jylland, man berejste), og de havde held til at få den ind næsten overalt. Det var naturligvis den kendsgerning, der i den sidste ende løste op for konkurrenterne.

Ved midten af 1880'erne havde Århus 3 sæbefa-

Tegning af virksomheden, der muligvis er lavet til det ikkerealiserede jubilæumsskrift 1929. I forhuset på Frederiksgade 53 var der i stueetagen kontorer og på 1. sal beboelse. Den højere del af bygningen t.v. rummede oliemøllen samt ved halvtaget omklædnings- og vaskerum og bødkerværksted. Ved siden af oliemøllen ses sæbefabrikken og bag den lagertanke for linolie og kraftcentral og vandbeholder (ved skorstenen). Den store bygning t.h. rummede i alle etager frølager og foran det lager for færdigvarer (sæbe i træ- eller zinkfustager, foderkager i sække, linolie i tønder). Foran det igen, ved hestevognen, ekspedition.

Tegningen tilhører ingeniør Mogens Lindved, Randers, hvis fader en årrække til 1931 var prokurist i firmaet.

Direktør H.W. Kjærtinge var en chef "af den gamle skole" eller "i tidens stil", har man sagt, hvorved naturligvis skal forstås, at han førte et strengt og patriarkalsk regimente. Et "sødt" eksempel på hans omgangsform findes bevaret i en lille brevveksling fra 1928 med indehaveren af det kendte kolonial en gros firma Carl Bertelsen & Co., Carl Aagaard. De to herrer skændes bravt om et beløb, som Aagaard skylder H.C. Møller. Gensidige krav om "undskyldning" og "løgner" svirrer i brevene; men efter flere og bedre indpakkede artigheder kommer det frem, at den egentlige "humle" i sagen er den, at Kjærtinge ved en lejlighed på Hotel Royal har tildelt Aagaard "en sådan lussing, at Aagaards briller røg henad gulvet"! Det var duellårsag; men så vidt kom det ikke. Det hele blev jævnet på en eller anden måde, og i en tak for en sølvbryllupshilsen fra Kjærtinge skriver Aagaard: "Har noget ord i denne kreds jer stødt, / da være det nu hermed magtesløst og dødt, / lad glemsel for det onde findes, / lad blandt os ikkun det gode mindes".

Århus Kommunes Biblioteker,
Lokalhistorisk Samling.

brikker, nemlig Hans Kjær, H.C. Møller og E. Mehl v/ Bruno Preisler. Den sidste lavede kun toiletsæbe, men desuden også parfume, sværte, frugtsaft, likør m.m.

Chr. Kjærtinge fik 9 børn, 1 i første ægteskab, lægen Ingvar, der som nævnt overtog hans tandlægepraksis, og 8 i andet ægteskab med Anna Møller. Angiveligt for at sikre virksomheden for familien besluttede han i begyndelsen af 1890'erne at overlade alt: bygninger, maskiner, inventar m.v. til et aktieselskab, der trådte i funktion pr. 1. juli 1895. Hver af de 9 børn fik en aktie og han selv 93, alle på 1.000 kr., således at aktiekapitalen blev på 102.000 kr. Han blev formand for den 3 mand

store bestyrelse og samtidig forretningsfører, mens H.W. Kjærtinge fortsat skulle stå for den daglige drift.

Chr. Kjærtinge havde allerede ved H.C. Møllers død nedlagt lysestøberiet som urentabelt. Petroleumbelysningen vandt frem på landet, og i byerne havde man længe brugt gas. Det skal dog være lykkedes at få lageret solgt, således at der ikke på den led kom noget tab ud af nedlæggelsen. Allerede året efter aktieselskabsdannelsen oprettedes en oliefabrik - "nærmest for selv at fremstille linolie til sæbefabrikken" hedder det. I slutningen af 1880'erne var der i Frederiksgade bygget en helt ny fabrik, der dog flere gange måtte udvides, ikke mindst fordi oliefremstillingen krævede stadig mere plads. Da man skulle begynde med olien, ventede man spændt på de første hørfrø, 200 t, der skulle komme med skib fra Hamborg. Det trak imidlertid ud, og man posterede da en af de rejssende på havnen med en kikkert for at holde øje med bugten. Da han omsider havde set skibet og hurraråbende kom hjem, blev der jubel. Det var en stor dag for fabrikken, da møllen kom i gang - nu for H.C. Møllers sæbefabrik og oliemølle, som firmaet blev omdøbt til.

1897 anlagde man en fernisfabrik. Den begyndte i Viby i en nedlagt grusgrav og med åbent fyrsted. Fernis var farligt at have med at gøre. 1905 fulgte en glycerinfabrik, der skal have været den første i Danmark. Glycerinen skulle i første omgang indgå i sæbeproduktionen; men den blev også genstand for en betydelig eksport - til sprængstof og ammunition. Udvidelserne og nyanlæggene betød, at man måtte have flere penge og mere plads. 1903 blev aktiekapitalen udvidet til 255.000 kr., og i 1905 købte man ejendommen Frederiksgade 55.

Ejerne fik de første år et pænt udbytte af deres aktier - fra 6 til 15%, men oftest 10%. Selv om det således gik ganske ordentligt for Århusfabrikken, var sæben fortsat en besværlig branche at arbejde i. I Dansk industriberetning for 1908 hedder det bl.a.: "En kræftskade for denne industrigren er den alt for urimelige avertering, der tvinger fabrikkerne til at ofre mere på denne konto, end sundt er for fremstilling af reelle varer". Denne urimelighed blandede H.C. Møller sig nu fortsat kun beskedent i. 1909 nævnes reklamen igen, men også, at flere fabrikker var kommet ind på at oprette egne detailudsalg og derved forbigik købmændene. Det var C. Schous såkaldte "sæbehus", der her fik en "hilsen".

H. C. Møllers Sæbefabrik,

Frederiksgade 53, Aarhus,

leverer

prima **Grøn-Sæbe** og
blød, brun Kjærnesæbe.

Fases hos de fleste Handlende i Byen og paa Landet
Enhver Ballie eller Postage, som udgaar fra Fabri-
ken, er forsynet med hosstaaende Varemærke.

Telefon Nr. 136.

H.C. Møllers sæbefabrik brugte i forrige århundrede kun få penge på annoncering - og det selv om man i avisen faktisk finder mange handlende og fabrikanter, der ad denne vej gjorde opmærksom på deres varer og tilbud. Ud over fire linier fra 1870, der - "Til videre forhandling" - anbefalede grøn sæbe, hvid stangsæbe, potaske og talglys, er kun fundet den her gengivne fra 1890. I varemærket har man ikke fundet plads til H'et i firmanavnet; men der er ikke andre vidnesbyrd om, at man ellers har udeladt det. Ankeret skal formentlig pege hen på Århus - det var Domkirkens skytshelgen Sct. Clemens' mærke. Det blev også det navn, man senere gav "den gyldne krystalsæbe". Og så har man erkendt telefonens nødvendighed i det moderne forretningsliv.

Århus Stiftstidende 14. juni 1890.

1912 døde Chr. Kjærtinge. Han havde i en del år ejet flere gårde i omegnen og også boet på dem; men på det seneste var han flyttet i villa "Marselis" på Strandvejen. "Partikulier" kaldte han sig en smule krukke, skønt han til det sidste ingenlunde var ude af H.C. Møller. Han efterfulgtes både i bestyrelsen og som forretningsfører af sin næst- yngste søn, der også hed Chr. Kjærtinge.

Havde årene før 1. verdenskrig budt på en række problemer som høje råstofpriser og en alt for skarp indenlandsk konkurrence, blev forholdene naturligvis ikke lettere i krigsårene. I 1915 brændte oliemøllen ved 2 arbejders uforsigtighed. Den blev straks genopbygget, og afbrækket i produktionen forhindrede ikke - man havde endnu råstoffer - at der for 1916 kunne udbetales et udbytte på hele 32 1/2 % og i 1917 25 %. I bægeret blandede sig dog en smule malurt, da bestyrelsen på en generalforsamling fik bebrejdelser for at have forsøgt sig med spekulation i rubler og for, at der ikke til mødet var - konfekt til de fremmødte damer. I 1918 var man tilbage på de 10 %.

Da råstofferne begyndte at slippe op, frygtede man en tid for helt at måtte standse, og faktisk lå såvel oliefabrikken som fernisfabrikken en tid i 1918 stille. Sæbefabrikken kørte ikke fra en gang i 1917 til marts 1918. Den kom i gang igen ved den såkaldte "sæbeordning", hvorefter det kun blev tilladt at fremstille 3 kvaliteter: a. hårde sæber til husholdningsbrug, vask o.lign., b. hårde hånd- sæber (toiletsæber) og c. bløde sæber til husholdningsbrug og vask. Alle skulle indeholde mellem

25 og 30 % fedtsyre af den færdige sæbes vægt, når den udgik fra fabrikken. Fremstilling af andre vaskemidler med animalsk eller vegetabilsk fedt var forbudt. For de øvrige tilsætningsmidler blev der også fastsat procenter; men det, man huskede bedst i de små hjem, var ler, moler, kaolin, kridt og talkum, der blev tilladt at bruge som "strækkemidler".

De første efterkrigsår blev præget af nye vanskeligheder. Hørfrø kunne man kun få efter om- ladning i København, en proces, der kostede 25 kr. pr. ton. Man manglede i 1920 kalilud og potaske, der kun kunne fås til "fantastiske" priser. Året efter raslede priserne ned, og man led betydelige tab på lagrene. Megen tid måtte ofres på forsøg på at få oprettet et fælles salgskontor. Det lykkedes med blød sæbe i 1921; men kontoret blev en skuffelse. Med den fortsatte nådeløse konkurrence blev det svært at holde på medlemmerne, og i 1924 blev kontoret ophævet. Forhandlingspro- tokollen taler om "meningsløs" konkurrence fra de københavnske fabrikker og "aldeles uanstændig" ditto fra Sønderborg oliefabrik, der havde fået betydning efter genforeningen.

I 1922 lykkedes det H.C. Møller at få forholdet til bankerne, der havde gjort vanskeligheder, på plads. Men det havde været svært. I slutningen af årtiet fik såvel gæld som udestående fordringer et sådant omfang, at pengeinstitutterne påny be- gyndte at knurre, og i 1929 gik det galt. Familien Kjærtinge gav op. Af dens aktier afleverede den for 235.000kr. til annullering, mens de resterende 20.000 kr. blev nedskrevet til 5 % af pålydende eller 1.000 kr. - alt under forudsætning af, at der blev tegnet en ny aktiekapital på 299.000 kr., fordelt i aktier på 1.000 kr. Overretssagfører P. Stampe, der ledede generalforsamlingen 29. no- vember, gav som repræsentant for den kreds, der havde lovet at stå for nyttegningen, tilsagn herom. Der valgtes ny bestyrelse med direktør N.A. Pe- dersen som formand. Øvrige medlemmer blev fabrikant Ludvig Wohlert og overretssagfører Stampe. H.W. Kjærtinge fortsatte som daglig le- der til sin død. Som meddirektør var ansat Volmer Sørensen, og Kjærtinge blev pr. 1. oktober efter- fulgt af G.A.K. Nielsen. Forhandlingerne om en overenskomst mellem fabrikkerne eller et salgskontor fortsatte, og det fremhævedes, at det var vigtigt at holde sagen varm for at sikre et til- strækkeligt stort kvantum varer til virksomheden. G.A.K. Nielsen fik hurtigt en central placering i spillet. Han erstattede Kjærtinge som næstfor-

mand i Foreningen af danske sæbefabrikanter og var således helt tæt på forhandlingerne. Hurtigt fik han også indrettet et laboratorium til eksperimenter med nye varer og kontrol af produktionen. Det havde man aldrig haft før; man var gået frem ad de slagene veje.

I 1932 og 33 lykkedes det omsider at få gennemført overenskomster for både sæbe og fernis. Bestyrelsen var så glad for Niensens indsats, at man gav ham et særligt gratiale på 1.316 kr., hvordan man så end har regnet det ud. Men det blev nu ikke til evig fryd alt sammen. Her i Århus optrådte Edv. Petersen fra Hans Kjærs fabrik. Den var ikke medlem af foreningen, og Petersen kunne derfor følge sin egen prispolitik - 3 øre billigere pr. kilo sæbe i Jylland. Det kunne mærkes, og situationen blev efterhånden ganske kompliceret. Da også Lever Brothers solgte til underpriser, frygtede Nielsen en tid for, at aftalen, som det tidligere havde været tilfældet, skulle falde på gulvet. I 1934 måtte H.C. Møller deponere 11.000 kr. for mersalg i 1933 - hvoraf man dog ved den endelige

opgørelse fik de 8.000 kr. tilbage. I 1934 og 35 rasede en formelig "sæbekrig", som forhandlingsprotokollen benævnte turbulensen. I den store kabale var der også en overenskomst mellem grossisterne og fabrikanterne; men den stod A/S Jyko, der bestod af 6 grossister, udenfor. De ville købe, hvor de havde lyst til - og det var hos Edv. Petersen! Bedre blev det ikke af, at Jyko pr. 1. januar 1935 udtrådte af Jysk kolonial grossist forening, der ellers havde forsøgt at banke dem på plads. Det varede imidlertid kun nogle måneder, så gav Jyko sig og tiltrådte overenskomsten - med det resultat, at købmændene rundt omkring dannede indkøbsforeninger, der alle handlede med Edv. Petersen. For at holde Jyko skadesløs leverede H.C. Møller dem en billig sæbe som konkurrencevare. Forhandlingsprotokollen meddeler rent ud, at forholdene for sæbe var "fortvivlet", og pr. 1. november 1935 blev overenskomsten opsagt. Det lykkedes dog endnu en gang at bjærge den hjem, foreløbig kun for et år, og det system blev fortsat fremover.

På trods af vanskelighederne, der også omfattede idelige trakasserier med Valutacentralen, var der nu i disse år megen tilfredshed hos H.C. Møller. I 1935 udbetalte man en måneds ekstra løn til funktionærerne, og i de følgende år tales der om gratialer til "personalet"; men da det kun drejer sig om godt 3.000 kr. pr. gang, har det nok fortsat kun været gældende for funktionærerne. Man købte i 1936 aktier for 30.000 kr. i Mehls fabrik, der 1934 var blevet aktieselskab. Dividenden, der i reglen var på 10, 12 eller 15 %, blev på et tidspunkt truet af en ny skat, og man diskuterede i den anledning en mulig udvidelse af aktiekapitalen for derved at skabe en lavere dividenderate og derved igen et fald i skattebyrden.

2. verdenskrig kom til at byde på nogenlunde de samme problemer, som 1. havde gjort det. Allerede fra 1940 måtte der til fremstilling af sæbespånere, hård sæbe, toiletsæbe o.lign. højst anvendes 12 1/2 % vegetabilsk olie og til blød sæbe højst 25 %. Linolie måtte slet ikke anvendes. Der kom i løbet af året flere og barskere regler med bl.a. en omlægning af råvareforbruget fra vegetabiliske til animalske fedtstoffer, ligesom fedtsyreindholdet blev nedsat fra 80 til 60 %. Pr. 2. januar 1941 indførtes sæberationering med 1 stk. håndsæbe à 100 g samt 400 g blød sæbe eller vaskepulver eller tilsvarende kvantum af andre artikler pr. måned.

Midt i alle bedrøvelighederne foretog H.C.

Stræk Mærkerne - Brug
MØLLERS Husholdningssæbe

Det er af Vigtighed at faa det mest mulige ud af sine Sæbemærker, og det gøres bedst ved at anvende Møllers Husholdningssæbe - den gode gammeldags Marseille Sæbe, som man kendte den før Krigen. Det er den ideale Husholdningssæbe, der kan bruges til alt - ogsaa som Haandsæbe. Den er drøj, den sparer Mærker, og den er billig. Men forlang udtrykkelig MØLLERS HUSHOLDNINGSSÆBE 100 gr. 30 Øre - 3 Mærker

H.C. MØLLERS SÆBEFABRIK OG OLIEMØLLE AARHUS

Sæberationeringen fortsatte endnu nogle år efter 2. verdenskrig. Her reklameres for H.C. Møllers koldrørte Marseille sæbe - 100 g og tre mærker. På bagsiden gøres opmærksom på, at varen indeholder ca. 62 1/2 % fedtsyre. Den muntre vaske-dame anvendtes også på pakningerne til Perplexpulveret.

Århus Stiftstidende 19. feb. 1948.

I tidens løb opkøbte H.C. Møllers sæbefabrik og oliemølle stadig flere ejendomme i Frederiksgade. Ved ophøret ejede man numrene 41-55. Der er bevaret mange billeder fra det gamle Frederiksgade, men mærkeligt nok ikke ét af Frederiksgade 53, hvor det hele startede. Perplex husmoder-service, vaskeskolen, blev indrettet i nr. 45. Den blev åbnet 5. marts 1951, og navn og skiltning lagde ikke skjul på, hvad det var, man skulle vaske med. Inde, hos vaskeekspernten fru Hansen Møller, skulle man så lære hvorfor. Med elektriske vaskemaskiner, vaskebaljer m.m. ventede der de besøgende - "slå følge med naboen" - en "oplevelse, der i det lange løb vil betyde en pengebesparelse. Ring og aftal tid".

Århus Kommunes Biblioteker, Lokalhistorisk Samling.

Møller et dristigt træk. Man byggede i 1943 en stor ny fabrik til fremstilling af sæbepulver "efter de mest moderne principper". "Perplex" kom det nye produkt til at hedde, og der blev lagt et stort arbejde i at lancere det, ikke mindst efter krigen, da man i højere grad end tidligere tog reklamen i sin tjeneste. Det var fabrikkens salgschef Svend Andersen, der tidligere havde været i branchen og var kommet til H.C. Møller via Sthyr & Kjær i Horsens, som overtalte G.A.K. Nielsen til at forsøge sig med en kraftigere annoncering. "Perplex vasker for Dem - perplex" stod der i lysavisen på Banegårdspladsen. Og det hele kulminerede med en ny idé der blev ført i marken i 1951: en husmo-

derservice, en vaskeskole, som i lokaler på virksomheden skulle lære husmødrene, hvad de skulle vaske med - og hvorfor. Samtidig sendtes en ny vare på markedet: "Anker - den gyldne krystalsæbe", pakket i 1/2 kg-pakker og sendt ud til købmændene i kasser.

Men det var for sent. Konkurrencen var - trods gode varer, der sagtens skulle kunne klare sig - for hård. De multinationale selskaber blev mere og mere dominerende, og da bestyrelsen i september 1953 kunne konstatere, at de sidste 2 1/2 år havde givet et driftsunderskud på 871.500 kr., besluttede man, da også den faste bankforbindelse, Århus Privatbank sagde fra, at likvidere. G.A.K. Nielsen

kæmpede som en løve for at undgå likvidationen. Han havde på et møde i København i august skaffet en tildeling af oliefrø på 3-4 % af den importerede mængde, der ville have sikret balance på årets driftsregnskab. Men da han kom hjem, havde hans resultat ingen interesse. Man havde besluttet sig. Han spurgte - skarpt - om det var sandt, at Dansk Soyakagefabrik (ØK) og Århus Oliefabrik havde tilbudt at købe fabrikkens maskiner med den forpligtelse, at der ikke skulle arbejdes med det lager, han havde skaffet. Hvis det var tilfældet, havde man foræret maskiner og omsætning for 5 mill. kr. bort. Ludvig Wohlert, der nu var formand, svarede, at forudsætningerne for forhandlingen i København havde været, at man fik 6 %. Det havde man ikke fået. Desuden havde de to nævnte selskaber "vist den gestus" at købe fabrikkens maskiner til dagspris, 350.000 kr., skønt man ikke havde brug for dem.

Det er klart, at bestyrelsen - rigtigt - så, at der ikke var nogen fremtid for en industrivirksomhed af H.C. Møllers størrelse midt i en stor by, så meget mindre som gaden, den lå i, var led i en stor gennemkørselsplan à la Odense senere, det såkaldte Frederiksgadeprojekt, som man på rådhuset længe havde tumlet og rumlet ned. Fabrikken skulle altså under alle omstændigheder flyttes uden for byen, og dertil behøvedes der store penge. Den multinationale konkurrence kunne man heller ikke i det lange løb bryde lanse med. Til gengæld kom man smukt, overordentlig smukt fra likvidationen. 1954/55 skrev Greens Danske fonds og aktier, at den ville ende med en dividende på 250 %, 1956/57 var det blevet til 290 %; men det blev 1958/59 hele 301,15 % - til glæde for nogle og ærgrelse for andre.

På generalforsamlingen i 1953 havde Wohlert meddelt, at der var "begrundet" håb om, at nogen ville føre den del af virksomheden videre, som kunne gøres levedygtig. Han tænkte her på nævnte Svend Andersen og fabrikkens regnskabsfører

Chr. Kirkegaard. De to overtog "Anker - den gyldne krystalsæbe" og indrettede sig i en nedlagt gård på Erik Bøghs vej i Åbyhøj. Det gik nogenlunde de første år; men det blev alligevel hurtigt klart, at det ikke kunne vare. Der var ingen fremtid og udvikling i den bløde sæbe alene, og da samtidig den mere alsidige virksomhed N.N. Blumensaadt i Odense var kommet i vanskeligheder, kom man i forhandlinger, der i juni 1957 endte med en fusion af de to virksomheder til A/S Blumøller, en måske lidt ufiks kombination af navne. Fabrikken i Åbyhøj fortsatte produktionen i endnu få år, men ophørte først i 1960'erne. Blumøller indgik i øvrigt senere i den hollandske koncern Azko og er i dag hovedsagelig kendt for de såkaldte -texprodukter (Bio-tex o.a.).

Den flittige og allestedsnærværende digter Olaf Gynt, der altid var parat med et vers til enhver lejlighed, hyldede i 1949 H.C. Møller, da det igen var blevet muligt at købe "Perplex". Det hed i digtet bl.a.:

Hver husmor blev perpleks af glæde,
da dette bud fløj over land:

Nu skal I aldrig mere græde,
"Perplex" igen I købe kan!
Påny får hjemmet snehvidt lin!
Påny blir vasken superfin.

Her rækkes os et folkegode!
Selv Farmands skjorte smiler hvid!
Og med en ny og nem metode
blir vasken gammeldags solid.
Se pakken med det "høje skum"
den sparer os en årlig sum.

For den berømte Århus-pakke
fra tusind hjem jeg her skal takke!
Nyvasket lin til gavn og pynt
har inspireret Olaf Gynt.

Det blev dog kun en stakket glæde for den ferme rimsmed. Men der kom jo siden nok at vælge imellem. I Århus var det i al fald forbi.

Wilson

- ”med løvefødder og gesvejsninger”

Under den industrielle udvikling her i byen fra midten af 1800-årene til første verdenskrig skabtes en række industrielle virksomheder, hvis udgangsposition var en forretning på et almindeligt håndværksmæssigt stade, men som ved ejerens opfindsomhed og snille var i stand til at specialisere sig i fremstilling af specialprodukter, der var efterspurgt i såvel ind- som udland.

Et eksempel på en sådan virksomhed var kobbersmedefirmaet A. Wilson. Kobbersmed Wilson etablerede sig som selvstændig i en alder af 27 år den 26. marts 1872, da han overtog sin mesters virksomhed. Der var tale om H.P. Gerstrøms kobbersmedje og butik, Mejlgade 27, som ifølge en annonce i Århus Vejviser 1871 stedse var forsynet med flere slags kobber- og messingarbejder samt vaskekedler a 4 mark 8 skilling pr. pund, større arbejder billigere. Virksomheden tilbød også bygningsarbejder, tagdækning med kobber, bly og zink, samt brænderiarbejde, pumper og sprøjter. Der var således tale om en traditionel kobbersmedevirksomhed, der leverede dels de almindelige, håndlavede genstande til brug i den daglige husholdning, dels bygningsarbejder og redskaber til brænderivirksomhed.

Den nyetablerede kobbersmedemester, hvis fulde navn var Lars Andreas Wilson, var født den 15. januar 1845 i Thisted som søn af bøssemager L.P. Wilson og hustru, Catarine Erichsen. Han var ud af gammel, jysk håndværkerslægt og kom i lære i 1859 i Ålborg hos kobbersmed Fred. Hallund og blev svend i 1864. Han supplerede derpå sin uddannelse på tekniske skoler og ved at rejse som svend, han arbejdede bl.a. i Flensborg og i København. Sidstnævnte sted blev han - efter at være blevet mester i Århus - gift den 14. april 1872 med Wilhelmine Marie Hjersing, der var født den 28. september 1848 i Randers som datter af maler-

Kobbersmedemester A. Wilson (1845-1919) født i Thisted, udlært i Aalborg, etablerede sig i Århus i 1872, hvor han overtog H.P. Gerstrøms kobbersmedje og butik i Mejlgade 27. Han blev stamfader til det århusianske kobbersmededynasti Wilson og overdrog i 1902 firmaet til to sønner. Foto fra A. Wilsons seneste år.

Foto i Århus Kommunes Biblioteker,
Lokalhistorisk Samling.

svend Jacob Hansen Hjersing og hustru, Marie Cathrine Møller.

I begyndelsen blev der arbejdet under meget beskedne forhold af det nyetablerede par. Det fortælles, at ægtefællerne tog hver sin tørn i virksomheden. Han i smedjen og hun med at pudse og

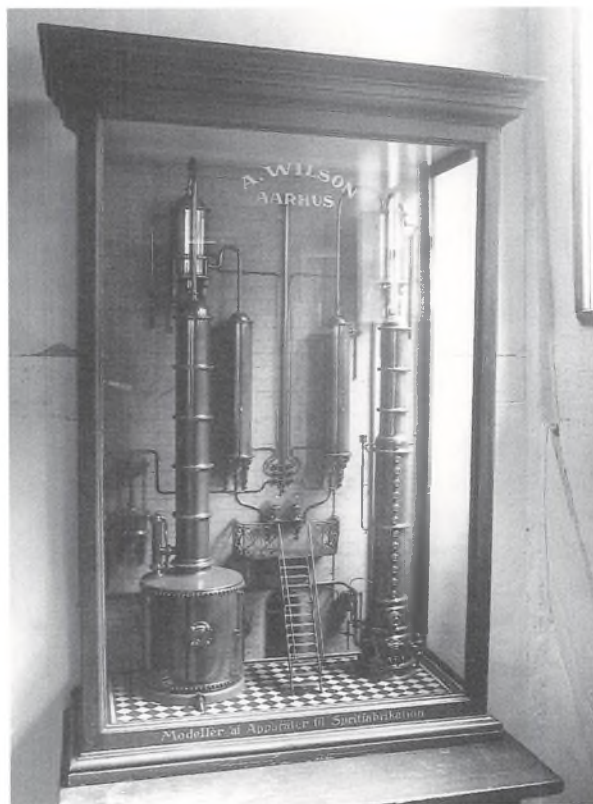
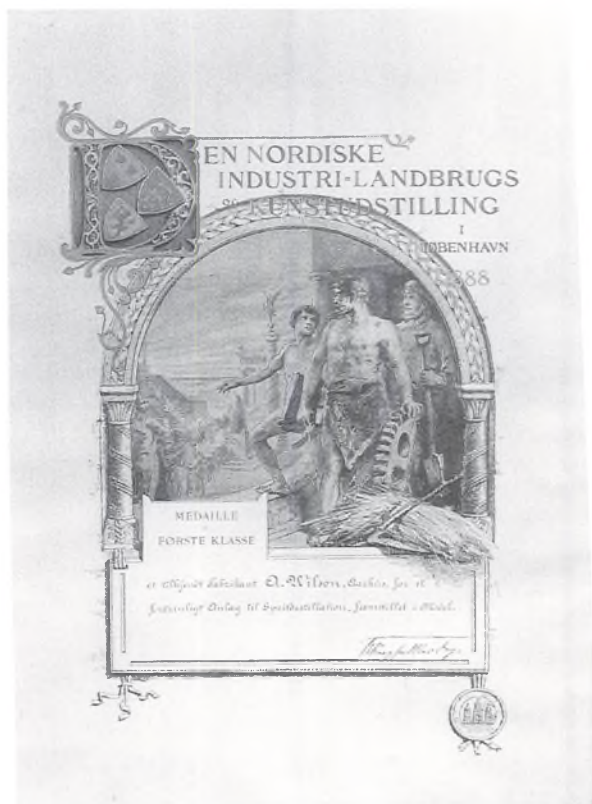
polere de færdige kobberting. Men alt tyder på, at man fra starten satsede på en specialisering i retning af maskiner til industrielt brug. I overtagesannoncen i Århus Stiftstidende, først fra 18. maj 1872, anbefaler Wilson sig således med alt til kobbersmedeprofessionen henhørende, såsom brænderi- og bryggeriarbejde, brand- og have-sprøjter, pumper, badeovne og badekar samt alle slags kobberkedler. For d'hr. bryggeriejere anbefaler han sig med forfærdigelse af svaleapparater og sibunde efter nyeste konstruktion. Først til sidst i annoncen anføres, at forskellige slags køkken- og kogekar haves stedse færdige, og efter bestilling udføres alle slags arbejder, såvel af kobber som messing, nøjagtigt og billigt.

Specialiseringen lykkedes. En væsentlig baggrund herfor var de store ombygninger og udvidelser, der foregik i disse år inden for spritfabrikker, brænderier og bryggerier samt mejerier. På Den første almindelige jyske Industriudstilling i Vennelyst i 1876 præsenterede A. Wilson således et rektificeringsapparat, der kunne fore-

tage en række destillationer i en fortløbende proces, og som var udført til et brænderi i Silkeborg. Apparatet opnåede sølvmedalje og blev betegnet som "overordentligt godt arbejde". I løbet af det følgende år leverede Wilson et tilsvarende apparat dog tilføjlet "samtlige den nyere tids forbedringer" til J.S. Lottrup's Dampbrænderi, Mejlgade 52.

Firmaet fortsatte udviklingen og forbedringen af destillationsapparaterne og udstillede på Den nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunstudstilling i København i 1888 "en udmærket smuk model af et brændevinsapparat i 1/12 naturlig størrelse". Også på den skandinaviske udstilling i Stockholm i 1897 vakte Wilsons arbejder beundring, og en model af et brænderi blev omtalt som "et meget fint arbejde".

Også mere traditionelle arbejder udførte det århusianske firma, således leverede Wilson alle kobberrørledningerne til det Reck-varmeapparat, der blev installeret på Frederiksborg Slot i 1898.

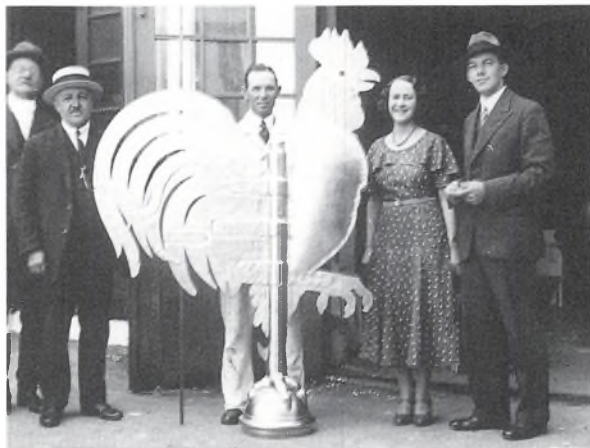
På den nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunstudstilling i København i 1888 udstillede A. Wilson disse modeller udført i kobber og messing af apparater til spritfabrikation i 1/12 naturlig størrelse. For modellerne opnåede firmaet Medalje af første klasse og hosstående Diplom. Montrens højde er 117 cm, bredde over gesimsen 80 cm og dybde over gesimsen 38 cm. Diplomet med ramme måler ca. 65 x 50 cm.

Købstadmuseet "Den Gamle By". Foto Poul Pedersen, Århus.

Men ikke alt var maskiner og teknik. Firmaet gjorde sig også gældende inden for kunsthåndværket. Blandt de mere markante ting, der blev fremstillet, og hvoraf nogle stadig kan beundres på de oprindelige steder, kan nævnes vejrhane og de to kugler på Domkirkens spir. I forbindelse med kgl. bygningsinspektør V. Th. Walthers uøvede restaurering af kirken 1877-82 blev tårnet forhøjet og spiret fornyet. Den gamle vejrhane med tilhørende kugle måtte derfor udskiftes med nye i større dimensioner. Opsætningen skete den 9. oktober 1877. Det tilhørende jernarbejde, fløjstangen og korsfiguren, var fremstillet af smedemester J.M. Chr. Larsen og forgyldningen udført af maler E. Ibsen. I tilknytning til Domkirkens restaurering 1921-31, hvor tårnet og spiret igen blev forhøjet, blev hanen og kuglen efter en restaurering og forgyldning igen opsat den 4. august 1931.

I 1878 fik også Frue Kirke en ny vejrhane, idet den gamle var blæst ned. Hanen var også i dette tilfælde udført hos Wilson og jernarbejdet af smedemester Larsen. Vindfløjen blev imidlertid istandsat og fornyet i 1908. Endelig skal nævnes, at dragen med flagermusvingerne, som sidder over gavltrekanten på Århus Teater, der blev indviet i 1900, er modelleret af maleren og billedhuggeren K. Hansen Reistrup og fremstillet i Wilsons kobbersmedje.

Som følge af virksomhedens udvikling var forholdene i Mejlgade hurtigt blevet for små. I 1877 flyttede firmaet til Klostergade 14, der lå på gaden nordside skråt mod vest over for Badstuegades udmunding. Her havde Wilson pr. april flyttedag for 38.000 kr. erhvervet den sydlige, bebyggede del, ca. 3.600 kvadratalen (lig ca. 1.418 1/2 kvadratmeter), af oberstinde Høegh Guldbergs ejendom. Der blev straks foretaget nogle nødvendige byggearbejder, således fornyedes en skorsten, antagelig i tilknytning til værkstedet, og i gadehusets stueetage, hvor hidtil Århus private Realskole (Fengers Skole) havde haft lokaler, blev der indsat to butiksvinduer. Firmaet satsede altså fortsat også på salg til private. Året efter, i 1878, blev den gamle toetages sidebygning nedrevet og erstattet med et ligeledes toetages, grundmuret og teglhængt sidehus af samme størrelse, 240 kvadratalen (lig ca. 94 1/2 kvadratmeter), som det fjernede, men med kælder under halvdelen af bygningen. I 1884 nedbrød man dels den gamle bindingsværksbygning, hvor Prins Ferdinands Tegneskole, senere Århus tekniske Skole, havde

I forbindelse med Domkirkens udvendige restaurering 1877-82 fik det forhøjede tårn og spir en ny og større vejrhane, fremstillet af A. Wilson. Da kirken igen blev restaureret 1921-31 og tårnet og spiret atter forhøjet, blev vejrhane nedtaget for at blive restaureret og nyforgyldt. Billedet viser hanen i malermester N.L. Kruses gård, Mejlgade 16, umiddelbart før genopsætning i 1931. Det er malermester Kruse, der ses helt til højre. Herren med stråhatten til venstre er kobbersmedemester Søren Salling.

Foto i Købstadmuseet "Den Gamle By".

haft til huse, dels et åbent skur. I stedet opførtes en grundmuret og zinktækket én etage høj værkstedsbygning i halvstensmur på ca. 424 kvadratalen (lig ca. 167 kvadratmeter).

Firmaets behov for udvidelse fortsatte, så i forbindelse med forlængelsen i 1891 af Guldsmedgade fra Klostergade frem til Nørre Allé byggede Wilson i 1895-96 på gadens nye østside nr. 30 i renæssancestil. Bebyggelsen beskrives som et grundmuret og skiffertækket våningshus i tre etager med kamre på loftet, 19 alen lang og 15 alen dybt (1 alen lig 0,6277 m), samt en sidebygning 26 alen lang og 8 1/2 alen dyb. Byggesagen blev forelagt bygningskommissionen, dels fordi huset var projekteret med trimpel, en speciel tagkonstruktion, der hæver tagets fod, hvorved tagrummets højde og rumfang forøges, og udnyttelsen forbedres, dels fordi ydermurene ved hoved- og bagtrappen kun var 1 1/2 sten tyk. Projektet blev dog godkendt, og huset var under tag den 16. oktober 1895. Året efter godkendtes tegningen til et centralvarmeapparat med varmt vand. Af gadehusets stueetage beslaglagde porten en fjerdedel, resten indrettedes til butik for virksomheden med to store udstillingsvinduer og en mellemliggende dør. Her havde firmaet salglokaler frem til 1922.

Ved bygningen af Guldsmedgadeejendommen kom Wilsons enestående grundighed og kontrol

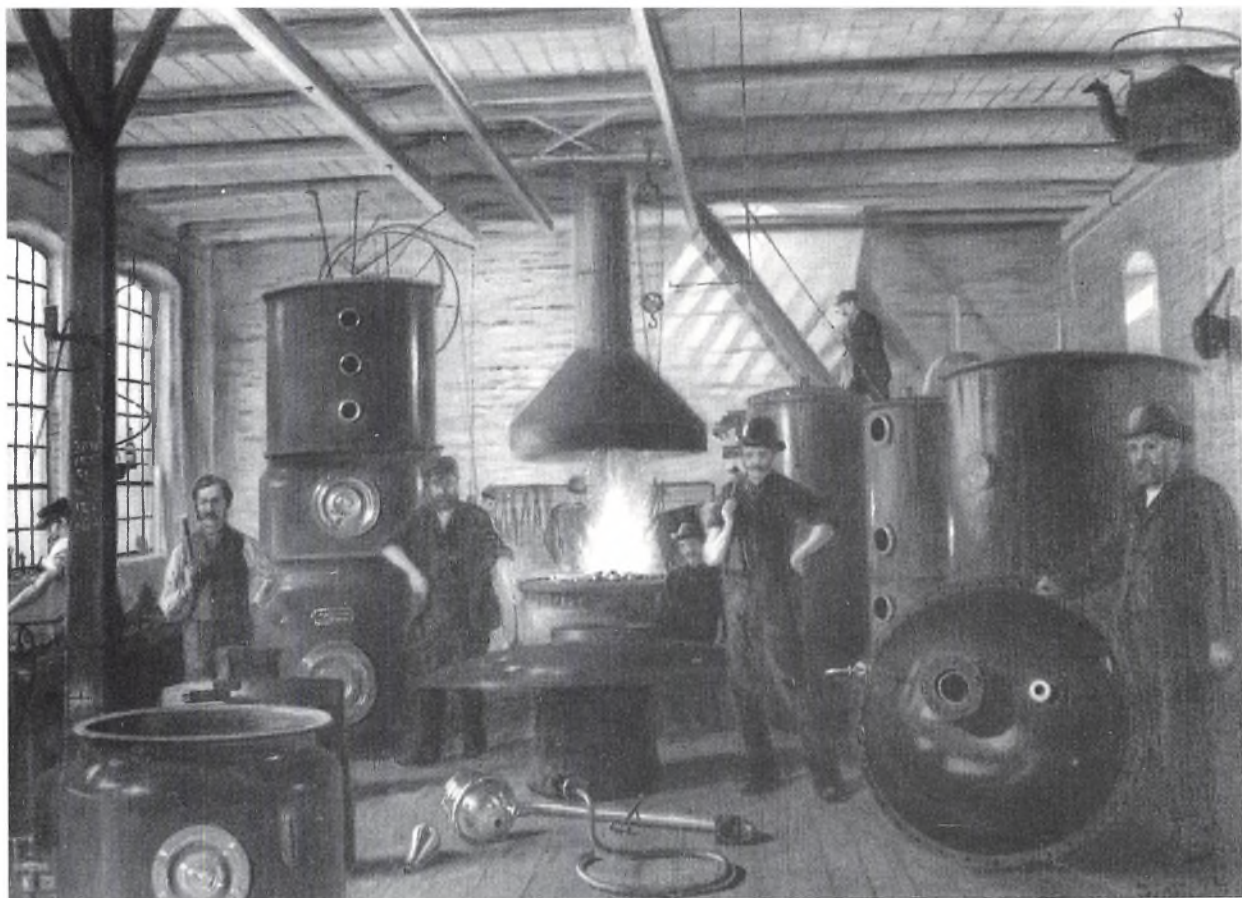
med alt, hvad han foretog sig, klart frem. Der foreligger således beretning om, at Wilson selv kontrollerede hver enkelt mursten og tagsten, at han lod dele af mure og vægge nedrive og genopføre, hvis han ikke var tilfreds med udførelsen, og at han lod stilladset stå ved huset i et halvt år efter fuldførelsen for at kunne kontrollere, om der skulle vise sig fejl eller mangler. Byggeriet viser også Wilsons økonomiske sans ved det forhøjede loftsrum, der skulle udnyttes til værelser, og ved de reducerede murtykkelser ved trapperne.

Wilson tog ikke megen del i byens offentlige liv. Dog bør det fremhæves, at han sad i byrådet i perioden 1894-99. Han blev indvalgt den 31. august 1894 ved et suppleringsvalg efter afdøde gørtlermester N. Hald, og han sad den seks-årige periode ud til den 31. december 1899. I hele byrådsperioden havde han sæde i Brandkommissionen og i Kirkegårdsbestyrelsen samt fra 1896 i Udvalget for det offentlige Slagtehus. Endvidere

sad Wilson i det i 1897 nedsatte udvalg vedrørende anlæggelsen af et elektricitetsværk i Århus.

Wilson var en håndværksmester af den gamle type. Ved sølvbrylluppet i 1897 blev ægteparret da også fejret, f.eks. overrakte firmaets 40 arbejdere en sølvkaffekande. Sølvbrudeparret selv markerede dagen ved bl.a. at forære beboerne i Håndværkerforeningens asyl hver 10 kr., ligesom plejeforeningen fik 50 kr.

Efter 30 år som selvstændig overdrog Wilson, i forbindelse med en sygdomsperiode, i 1902, som 57-årig, sin virksomhed til sine to sønner. Han var da højt værdsat. Hans fabrik var den største af sin art i Skandinavien, og Wilson var nærmest enerådende på markedet, når det gjaldt apparater til spritfabrikation, brænderi, bryggeri og meget andet. I 1899 blev det da også anført i en bog om Århus i serien Danmarks Byer og deres Mænd, at "den skarpeste intelligens og det største snille blandt de Århus håndværkere er absolut kobber-

Interiør fra A. Wilsons kobbersmedje i Klostergade 14. Værkstedet er antagelig indrettet i den nye sidebygning fra 1878. Midt i billedet ses den store esse. Ved vinduerne og bagvæggen står kobbersmedmester A. Wilson i jakkesæt og med bowlerhat. Maleri (50 x 69 cm) fra 1888 af Julius Petersen (1851-1911).

Foto i Århus Kommunes Biblioteker, Lokalhistorisk Samling.

Eksteriør fra gården til A. Wilsons kobbersmedje i Klostergade 14, 1904. I gården ses foruden en mængde arbejdsemner som kedler, destillationsapparater og rørspiraler hele, eller en stor del af, personalet. Til venstre i jakketøj står de to brødre, kobbersmedemestrene Andreas Wilson (1876-1942) med bowlerhat og Laurits Peter Wilson (f. 1872) med blød hat. Til højre i jakketøj og med bowler står Andreas Wilson (1845-1919), der i 1902 overdrog virksomheden til de to sønner.

Foto i Århus Kommunes Biblioteker, Lokalhistorisk Samling.

smed Wilson". Wilson berømmes for at fabrikere de mest udviklede kemiske maskiner, og det fremhæves, at han aldrig har taget patent på sine opfindelser.

Den gamle Wilson kom dog over sin sygdom. I sit otium rejste han en del. Desuden bevarede han et lille værksted i tilknytning til virksomheden i Klostergade-Guldsmedgade. Her eksperimenterede han med kobber- og sølvarbejder til sin død. I forbindelse med sit 40 års borgerjubilæum i 1912 modtog Wilson endnu en anerkendelse, idet han blev udnævnt til æresmedlem af Århus Kobbersmedemesterforening. Også hans interesse for kunstindustrien fortsatte og gav bemærkelsesværdige resultater.

I Domkirken hænger således i hovedskibet i det fjerde stjernehvælv fra vestenden en efterligning af en baroklysekrone med 2 x 8 lysearme og pyntearme og med en dobbeltørn som topfigur. På

den store hængeskulptur er indgraveret: Givet til Aarhus Domkirke / Aar 1903 af Kobbersmed L.A. Wilson / og Hustru født Hjersing.

Til byens nye kirke, Sct. Johannes Kirke, indviet den 19. februar 1905, skænkede Wilson døbefonten, der er udført i drevet messing, og som nærmest er æggeformet. Den øverste lidt spidse halvdel fungerer som fontelåg og er ophængt i en svingarm. Den nederste halvdel bærer på "forsiden" med opdrevne bogstaver indskriften: TROEN + OG + DAABEN + FRELSER + OS. På "bagsiden" er indgraveret: Udført og givet til Sct. Johannes Kirke / af L.A. Wilson / Kobbersmedemester Aarhus / 1905. Wilsons inspiration til den usædvanlige form skal have været en tilsvarende døbefont i Milanos Domkirke.

Kobbersmedemester Wilson, hvis hustru var død i 1913, døde selv den 27. august 1919 om aftenen ramt af et hjerteslag efter en spadseretur.

Efter Wilsons død fremstillede firmaet i 1920 til familiegravstedet på Nordre Kirkegård et gravmæle med tilhørende gitter. Begge dele kan stadig ses på kirkegården inden for Kirkegårdsvej syd for kapellet, idet gravmælet er vurderet som bevaringsværdigt, vel ikke mindst i kunstindustriel henseende. Selve "stenen" er udført i kobberplade og forsynet med påsatte bogstaver, medens lågen med monogram og gitret mellem stenpillerne er fremstillet af firkantede kobberstænger.

De to brødre, der førte firmaet videre fra 1902, var Laurits Peter Wilson, født 1872, og Andreas Wilson, 1876-1942, begge var udlært kobbersmede fra faderens firma. Den yngste, Andreas Wilson, var måske i endnu højere grad end faderen en håndværksmæssig begavelse. Han blev svend i 1897. Men allerede på en udstilling i Malmø i 1896 vakte hans arbejde opmærksomhed. Det var en kobberkedel til kaffe eller te udhamret af én plade, også tuden, således at der ikke forekommer lodninger på kedlen. Et Malmø-blad skrev da også, at arbejdet "lover godt for den unge mands fremtid, ligesom fagets udøvere måtte ønske at kunne fremvise sådanne svendeprøver". Kedlen blev på udstillingen belønnet med sølvmedalje.

I Købstadmuseet "Den gamle By" findes en tilsvarende kobberkedel, der må være udført som træning til udstillingsstykket. Også museets kedel er drevet op at ét stykke. På kedlens side er indgraveret et cirkulært skriftbånd med en sløjfe for nederen. I skriftbåndet står: A. WILSON KOBBERSMEDLÆRLING og inden for båndet: 1894. Af de medfølgende oplysninger fremgår det, at kedlen er fremstillet i det anførte år, da den unge Wilson havde stået i lære i to år.

Efter overtagelsen fortsatte firmaet med at være repræsenteret på såvel indenlandske som udenlandske udstillinger og med at erhverve medaljer og diplomer. På Landsudstillingen i Århus i 1909 var A. Wilson under afdelingen for maskiner og redskaber til industrielle virksomheder og håndværk repræsenteret med så bredt et udvalg som: et destillationsapparat, et mineralvandsapparat med tappemaskine, en farvekedel, en appreturtromle, et dampbord, en bageridampkedel og et benzindestillationsapparat; og under afdelingen for håndværk og industri viste firmaet: gasbadeovne, kulbadeovne, badekar samt forskellige drevne arbejder i kobber og messing.

Virksomhedens fortsatte vækst i årene efter århundredskiftet viste sig også ved, at firmaet i 1908 oprettede en underafdeling for anlægs- og re-

Skt. Johannes Kirkes døbefont er et eksempel på et af de kunstindustrielle produkter, som også udgik fra det Wilsonske kobbersmedefirma. Fonten er udført i drevet messing i nærmest æggeform med bladornamentik. Den øverste halvdel, fontelåget, er ophængt i en svingarm af jern. Den nederste halvdel bærer på "forsiden" teksten: TROEN + OG + DAA-BEN + FRELSER + OS; på "bagsiden" er indgraveret: Udført og givet til Sct. Johannes Kirke / af L.A. Wilson / Kobbersmedemester Aarhus / 1905.

Foto Poul Pedersen, Århus.

parationsarbejder i København på Wildersgade 46.

I Århus viste væksten sig ved, at virksomheden i årene umiddelbart efter første verdenskrig beskæftigede ca. 50 mand. Med hensyn til lokale forholdene skete der følgende ændringer, som allerede nævnt havde firmaet i 1922 opgivet detailbutikken i Guldsmedgade 30, og i 1923 renoveredes facaden af Klostergade 14. Men i forbindelse med Borggades gennembrud frem til Klostergade i 1930 solgtes Klostergade 14, der delvis måtte nedrives, og firmaet flyttede. Det nye domicil blev på Trøjborg, Willemoesgade 15.

Blandt de arbejder, der udgik fra virksomheden i årene efter flytningen, skal nævnes et særligt markant arbejde, nemlig fuldendelsen af udsmykningen af Christiansborg Slots spir. Siden 1917 havde slotstårnet været afsluttet af en fem meter

høj kobberdækket krone. Først i 1934 fik tårnet sin endelige udformning: tre kroner over hinanden og en vindfløj med flag og kors. De to supplerende kroner og vindfløjen blev fremstillet af det Wilsonske firma, medens den 12 1/2 m høje stål-mast blev leveret af Helsingør Skibsværft. Spiret var en gave fra Århusborgerne. Der var i sin tid indsamlet i alt ca. 200.000 kr. af en Århus-komité til udsmykning af de kongelige repræsentations-lokaler i Christiansborg Slot. Der var imidlertid blevet et beløb på ca. 20.000 kr. tilovers, derfor besluttede komiteen at skænke et spir til kongeborgen. Efter samråd med indenrigsminister Bertel Dahlgaard og slotsarkitekt Thorvald Jørgensen blev spirets udformning aftalt og arbejdet udført. Til de to kroner og vindfløjen medgik der ca. 2 tons kobber.

Firmaet var med rette stolt over såvel opgaven som udførelsen, og man udfærdigede derfor følgende skrivelse, der blev nedlagt i fløjen og genfundet i 1989-90 ved en reparation af fløjstangen.

Gravmæle og gravgitter fra kobbersmedemester A. Wilsons familiebegavelse på Nordre Kirkegård inden for Kirkegårdsvej, der ligger bag hækken. I baggrunden skimtes Bakkegården. Gravmælet er 131 1/2 cm højt, målt fra stensoklen. Det er udført i kobberplade med påsatte bogstaver. Lågen med monogrammet A W og gitret mellem granitpillerne er fremstillet af firkantede kobberstænger. På bagsiden af gravmælet er indslået en oval med: A. Wilson / Aarhus, og herunder: 1920. Gravmælet er altså fremstillet efter Andreas Wilsons død i 1919.

Foto Poul Pedersen, Århus.

Til vore efterkommere.

I kong Christian den Tiendes 22. regeringsår overdrog en komité af Århusborgere bestående af grosserer O. Langballe, Poul Hammerich og Otto Lassen vort gamle firma at udføre kobberarbejdet ved spiret til Christiansborg Slotstårn.

Vi ønsker i den anledning, forinden vi afsender dette gedigne stykke kobberarbejde i en tid, hvor kobberet, dette ældgamle metal, fortrænges fra alle sider, at medgive denne vindfløj en hilsen til de af vore efterkommere, der måtte åbne det.

Vort firma er stiftet af A. Wilson 1872. I løbet af få år arbejdede bedstefader dette således op, at det blev kendt over det hele land, som førende inden for sit felt; han, der blev stamfader til den Wilsonske slægt, så hurtigt med sit vågne øje den chance, der lå i de begyndende spritfabrikker, og denne gren af virksomheden har til i dag været langt den største. Gennem årene tillagdes nye felter, og nu, næsten 65 år efter at bedstefader begyndte, er der næppe noget felt inden for metalindustrien, hvor vor virksomhed ikke har leveret apparater til.

I dag torsdag den 19. juli 1934 afgår da så kobberarbejdet bestående af to kroner med kugler og kors samt vindfløj alt i drevet dobber, fastgjort over jernstativer.

Dette vartegn, som nu forhåbentlig i århundreder skal skue ned over den danske kongeborg, påbegyndtes i april måned. Arbejdet er udført af kobbersmedene Guldbrandsen, C. Bach, Sv. Petersen, N. Knudsen og den gamle Th. Olsen. Tegningerne er dels udført på slotsarkitekt Th. Jørgensens tegnestue, dels på Helsingør Skibsværft, der samtidig har leveret jernskelettet og den svære stål-mast.

I ærbødighed for den gamle mester A. Wilsons minde og i taknemmelighed for, hvad vi skylder vor nuværende chef A. Wilson sen., lægger vi nu dette mindeblad ind i fløjen tilligemed alle gode ønsker for firmaet A. Wilsons videre fremtid.

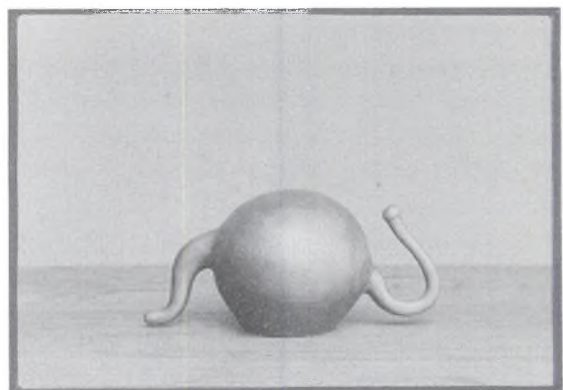
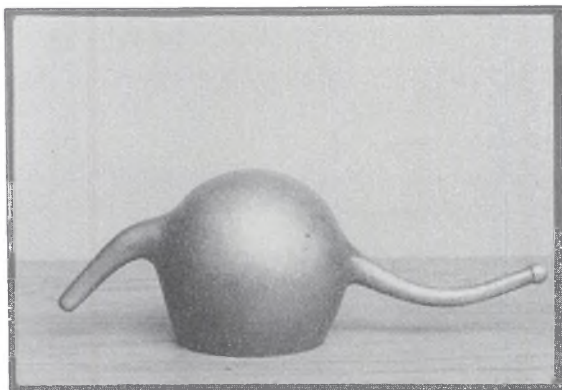
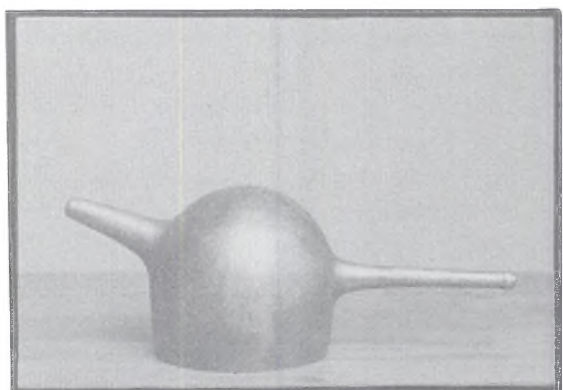
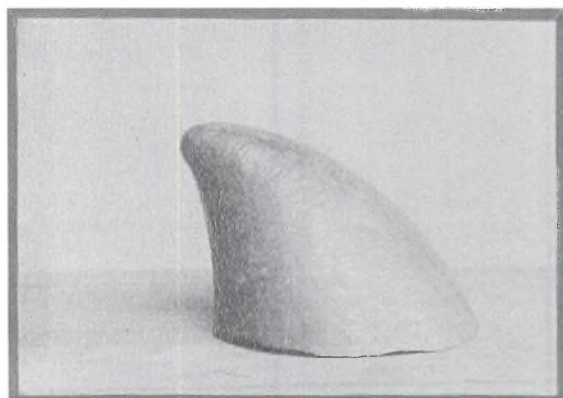
Århus i juli 1934. A. Wilson (stempel)

Andr. Wilson (sign.) /

Andr. Wilson jun. (sign.)

Som det fremgår af den ovenfor anførte skrivelse blev kobberet som råmateriale i årene op mod anden verdenskrig trængt fra mange sider, navnlig det rustfrie stål trængte frem. Men firmaet levede videre. Den yngste af de to brødre, der havde overtaget firmaet i 1902, Andreas Wilson, havde i sine unge år i perioden 1908-17 været medlem af bestyrelsen for Århus Håndværkerforening. I 1940 omtales han som eneindehaver af firmaet. Efter hans død i 1942 trådte igen to sønner ind i ledelsen. Den ældre An-

Fotoserie, der viser fremstillingen af en kobberkedel ud fra én enkelt plade, således at der ikke forekommer lodninger på kedlen. Først udhamres tuden, så hanken og sidst tærne. Kedlen er fremstillet af A. Wilson jun., (1876-1942) til verdensudstillingen i Paris i 1900 og opnåede sølvmedalje.

Foto i privateje.

Klostergade 14 efter restaureringen af facaden i 1923. I forbindelse med Borggades gennembrud frem til Klostergade i 1930 blev bygningen delvis nedrevet, idet portfaget og de to tilgrænsende fag blev fjernet sammen med bygningen til højre, nr. 12. A. Wilsons kobbersmedje og metalvarefabrik flyttede derfor til Willemoesgade 15. Den amputerede bygning og den lille bygning til venstre, nr. 16, blev nedrevet i efteråret 1985 i forbindelse med et nybyggeri på stedet.

Foto i privateje.

dreas Peter Wilson (1905-79), var udlært som kobbersmed i 1926, hvorimod den yngre, Einar A. Wilson (1912-78) var uddannet som isenkræmmer hos Victor Barrit og havde derpå rejst i Danmark og Sverige som repræsentant for Rosenthal porcelæn. Men på grund af krigen vendte Einar A. Wilson hjem og blev som anført tilknyttet virksomheden.

I 1947, da firmaet havde 75 års jubilæum, skete der store ændringer. Virksomheden flyttede fra Trøjborg til det nye industri kvarter nordvest for Ringgaden, hvor nye bygninger var rejst på adressen Helsingforsgade 14. Samme år omdannedes det personlige firma til et aktieselskab, der bevarede det gamle navn: A. Wilson, Kobbersmedie og Metalvarefabrik A/S. Stifterne var Ella Wilson, enke efter Andreas Wilson (død 1942), kobbersmed Andreas P. Wilson og direktør Einar A. Wilson. I bestyrelsen sad hrsagf. Andreas Christensen som formand samt de tre stiftere. Direktionen bestod af de to brødre Andreas P. Wilson og Einar A. Wilson. Aktiekapitalen var på 100.000 kr.

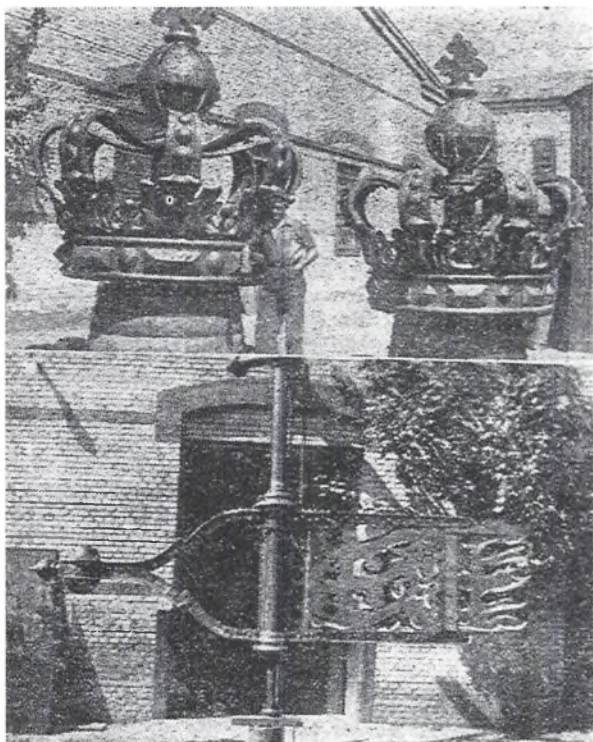
I midten af 1950'erne inddrog firmaet endnu et nyt råstof i produktionen. Det var plastmaterialet. Medens produktionen i rustfrit stål omfattede

dels kogekar m.m. til storkøkkener, dels hospitalsudstyr som skyllerumsudstyr og autoklaver, bestod produktionen i plast af inventar til fysik- og naturfagslokaler på skoler og universiteter.

I 1960 blev de to produktioner adskilt, idet RS-gruppen - Akts. Rustfri Stålmontage og dets datterselskaber - overtog produktionen i metal, medens plastproduktionen blev overtaget af Einar A. Wilson A/S, der forblev på adressen i Helsingforsgade til 1963. Derpå flyttede virksomheden først til "Rodalsgård" på Lemmingvej i Stautrup og i 1974 til Øster Kringelvej 13, Egå, hvor firmaet i dag ledes af fabrikant Jan Wilson, Søn af Einar A. Wilson.

Allerede i 1959 udtrådte Andreas P. Wilson af moderselskabets direktion, og i 1960 i forbindelse med Rustfri Stålmontages overtagelse af den gamle kobbersmedevirksomhed udtrådte Ella Wilson og Andreas P. Wilson af bestyrelsen og Einar A. Wilson af direktionen. Først i 1966 udtrådte sidstnævnte af bestyrelsen, således at Wilsonfamiliens tilknytning til firmaet var ophørt før 100-års jubilæet i 1972. Dette blev fejret på adressen Søren Nymarks Vej 19 i Holme, hvortil virksomheden var flyttet ved årsskiftet 1967-68.

Når man tænker tilbage på det gamle, århusianske kobbersmedefirma A. Wilson og på dets forskellige produkter - såvel indviklede apparater og maskiner som markante kunstindustrielle frembringelser - kan man godt forstå den sentens, der i 1960'erne prydede kontorgangen hos Einar A. Wilson på "Rodalsgård":

Det umulige udfører vi med det samme.

Kun mirakler har vi længere leveringstid på.

"Århus skænker Christiansborg Slot det største spir i Europa" var overskriften i Århus Stiftstidende 5. juli 1934, da avisen omtalte vindfløjen og de to kroner, som firmaet A. Wilson havde fremstillet til Christiansborg, og som fuldendte tårnets udsmykning. I 1989 konstateredes galvanisk korrosion som følge af vand/regn, hvor det "uædle" stål og kobber mødtes. Fløjstangen og de på den fastgjorte kroner og vindfløj blev nedtaget. Kobberarbejdet havde næsten ingen synlige spor af skader. Derimod blev den ca. 6 "etager" høje fløjstang fornyet i en speciel type rustfrit stål, der bl.a. anvendes til offshore-konstruktioner. Hele udsmykningen var genetableret ved Folketingets åbning 2. oktober 1990.

Avisbilleder fra Demokraten 21.8.1934.

Flach

- det er skind

I 1959 fejrede Carl Flachs Læderfabrik i Fiskergade sit 100 års jubilæum.

Går man firmaets historie efter, kan det nok siges, at det var en beskednen fødselsdag, for i virkeligheden kunne virksomheden fejre ikke et 100-års jubilæum, men måske snarere et skævt 183 års jubilæum. De rammer, fabrikken virkede under, lader sig nemlig datere tilbage til 1776. Var det at gå for vidt, så kunne fabrikken i det mindste have fejret sin 114 årsdag, for allerede i 1845 havde Vilhelm Flach startet sin virksomhed i byen ved at købe et ældre garveri i Vestergade, der havde været drevet af den lokale garver P.H. Eilertsen. Han var flyttet fra byen og havde forinden realiseret alt inklusive en komplet borgervæbningsuniform, som også blev annonceret i Stiftstidende. Flach mente nok, at der var muligheder i virksomheden, for han havde allerede mange års erfaring som selvstændig garver, idet han siden 1825 havde drevet garveri i Holbæk. Nyerhvervelsen var godt anlagt med komplet barkmølle, de nødvendige kalkkuler foruden 10-12 store kar til selve garveprocesserne. Endelig hørte der også en kraftig kobberpumpe med i handelen, så der kunne sikres tilstrækkeligt med vand fra åen. Udviklingsmulighederne fandt Vilhelm Flach kort og godt meget bedre i Århus, hvorfor han opgav forretningen på Sjælland.

I 1858 fandt det første generationsskifte sted, idet Vilhelms søn Carl overtog forretningen. Virksomheden voksede fortsat, og Flach fik hurtigt godt fat i byen, og efter få år måtte produktionen i Vestergade også henlægges til den gamle toldbod på Ågade. Men også her kneb det efterhånden med pladsen, så da han i 1863 fik mulighed for at erhverve den gamle garvergård i Fiskergade, slog han til. Siden 1776 havde det Steenbergske Garveri haft til huse her. Det var et gammelt familie-

garveri, som tredje generation ikke længere kunne få til at hænge sammen. Da det økonomisk for alvor begyndte at gå galt omkring 1860, forsøgte garver A. Steenberg først at leje det ud med "complet inventar", men da det mislykkedes, endte det hele med at gå på tvangsauktion, hvor kreditforeningen overtog det. Siden blev det videresolgt til Flach.

Carl Flach kunne åbenbart ikke blive stor nok, for siden udvidede han virksomheden endnu engang gennem køb af et mindre garveri på Vesterbrogade, hvilket i virkeligheden betød, at han en overgang drev produktion på tre adresser i byen. Det varede dog ikke længe, før han så fordelene i at samle det hele på et sted, hvilket natur-

Århus Å tager sig dejlig idyllisk ud på dette billede fra kort efter århundredskiftet. Vandet i åen var dog ikke særlig appetitligt, for adskillige håndværksvirksomheder og industriforetagender lukkede ganske enkelt deres spildevand direkte ud i åen. Det gjaldt også Flachs garverier, der netop var placeret her, fordi det var bekvemt af hensyn til garveriets store vandforbrug.

Foto i Erhvervsarkivet.

Garver Vilhelm Flach blev sammen med sin familie og personale foreviget sidst i 1890'erne. De fleste arbejdere var forsynet med kraftige arbejdsforklæder.

Foto i Århus Kommunes Biblioteker, Lokalhistorisk Samling.

ligt blev i Fiskergade, hvor der snart var godt 30 garversvende i gang. Beliggenheden lige ned til åen var ideel, for et garveri krævede vand, masser af vand samt let adgang til at komme af med det igen.

Det synes på den anden side også, som om bystyret var opmærksom på, at der var nogle gener forbundet med garverivirksomhed. Tilladelsen til at drive garveri i Fiskergade blev nemlig betinget af, at han samtidig ophørte med at drive det garveri, som han hidtil havde haft i gården på Ågade. Altså i den gamle toldbod. Der er ikke noget at sige til den kommunale holdning, for et garveri var ikke nogen behagelig nabo at have midt i byen, og det blev da også almindeligvis sagt, at man altid kunne lugte sig frem til en bys garverier. Forklaringen herpå var såre enkel. Det lå nemlig i produktionsprocessen.

I de første mange år indkøbte Flach sine huder gennem annoncer. Regelmæssigt havde han annoncer i Stiftstidende om køb af hestehuder, kohuder, kalve-, får- samt lammeskind i såvel partier

som enkeltvis. Indkøbsmønstret gjorde, at alt naturligtvis ikke straks kunne indgå i produktionen. De rå huder blev nemlig straks efter leveringen til garveriet saltet og stablet i tykke lag - skiftevis hud og skiftevis salt for at saltet kunne suge fugtigheden ud af huderne og forhindre, at en forrådnelsesproces gik i gang. Siden blev de sorteret, bundtet sammen og lagret, indtil de skulle indgå i produktionen. Forinden skulle saltet skyldes ud igen, og det krævede ikke mindst store mængder vand. Den proces fandt almindeligvis sted på et særligt tvættested ved åen.

Garvningen tjente flere formål. Dels skulle processen sikre, at skindene på det nærmeste blev vandtætte, dels forhindre at de gik i forrådnelse, men væsentlig var det selvfølgelig også, at skindene efter processen ikke længere var hårde og stive, men smidige og stærke.

Før selve garvningen kunne påbegyndes, skulle huderne først befries for kød, blod, fedt, hår og overhud. Udblødningen af huderne krævede flere eller færre dage, afhængig af om de var friske eller

tørre, tynde eller tykke. Når de var tilstrækkelig bløde, var de rede til næste behandling: En tur på skabebommen, hvor de blev behandlet med et såkaldt skabejern. Når først kødsiden havde været en tur under det særlige halvrunde jern på den runde skabebom, blev huden vendt, og hårsiden underkastet samme behandling. Ofte fik oversiden af huden dog en særlig kemisk behandling. Men det krævede dog stor forsigtighed, for at midlerne ikke også skulle angribe selve overhuden. Tidligt blev man opmærksom på, at en hønsegødningsopløsning var ideel til at bremse og neutralisere afhåringskemikalierne. Ulemperne var selvfølgelig, at det ikke fik det til at lugte bedre i nabolaget. En anden mulighed var at "kalke" huderne, dvs. lægge dem i en kalkopløsning, men det var selvfølgelig heller ikke lugtfrit, og blev det ikke gjort meget omhyggeligt, så kunne det som nævnt skade huderne.

Efter de omhyggelige forberedelser kunne selve garvningen endelig påbegyndes. Det garvemiddel, der hyppigst blev anvendt, var egebark, der ikke blot havde det særlige fortrin, at det var billigt, men også gav et godt produkt. Bark af egetræer, der havde en alder på 15-20 år, blev anset som det bedste. Garvningen foregik almin-

deligvis på den måde, at huderne blev lagt mellem barklag på ca. en tommes tykkelse i en særlig grube, der rummede adskillige huder, ofte et lille hundrede stykker. Øverst i gruben blev der lagt bark, der allerede havde været benyttet. Når gruben var pakket, blev det hele overhældt med vand, og garvestoffet, der var opløseligt i vand, blev på den måde bragt ind i huderne. Det var en langsom proces, der kunne vare 4-6, ja op til 8 uger, hvorefter barken mistede al sin kraft, uden at huderne dog var færdiggarvede. Processen måtte derfor gentages, nu i omvendt orden, så den hud, der havde ligget øverst, nu kom til at ligge nederst. Garvning af svært læder kunne på den måde kræve adskillige vendinger og tage op mod et halvt år. Plads og kapital var derfor et nøgleord for de ældre garvere, og det forklarer, at mange ofte kom ud i økonomiske vanskeligheder, sådan som flere af Flachs forgængere i byen.

Det var derfor nærliggende at finde hurtigere metoder. Ved århundredskiftet fandt man frem til den såkaldte hurtiggarvning. I stedet for egebark blev der brugt særlige garveekstrakter, der blev hældt over huderne. Siden blev chromgarvning eller den kemiske garvning løsningen, idet denne nedsatte garveprocessen til få dage. Det besværli-

I 1917 blev fabrikken udvidet med den store længe vinkelret på åen. Efterspørgslen efter læderprodukter var voldsom under krigen, så der var hårdt brug for mere plads.

Foto i Erhvervsarkivet.

Sådan arbejdede den rigtige håndværksgarver. Her ses en hud på den såkaldte skabebom. Redskabet garveren står med, er den såkaldte deg eller skabejern.

Tegning i Opfindelsernes Bog, 6. bind, 1880.

ge og tunge arbejde blev helt omlagt, idet huderne blev anbragt i store tromler fyldt med en opløsning af chromsalte. Her roterede de, og mens den vegetabiliske garvning som nævnt tog flere måneder, kunne den kemiske garvning overstås på få dage. Den metode kendte gamle garver Vilhelm Flach dog endnu ikke. Hos ham var alt fortsat håndværk og efter de gamle traditioner med brug af de gamle redskaber: Degen eller skabejernet til at skrabe skind med over den karakteristiske halvrunde skabebom. Det var uhyre arbejdskrævende processer, som hans søn Carl nødvendigvis måtte tage op for at sikre virksomheden i den stadig hårdere konkurrence.

Efter garvningen kom den såkaldte "smøring", der skulle smidiggøre skindene og endelig måske også farvning. Det sidste var ikke noget, der blev brugt særlig meget i ældre tid, men blev stadig mere almindelig fra begyndelsen af vort århundrede. Smøringen skulle gøre læderet blødt, og almindeligvis blev der brugt en blanding af tran fra grønlandssælen og oksetalg.

Fra smøre- og farverummene fortsatte læderet op på det såkaldte spileloft, hvor det fik den sidste strækning. Det var en vigtig proces, da den skulle

sikre, at læderet ikke arbejdede efter at det måske var blevet til fodtøj. På spileloftet blev læderstykkerne spændt ud på særlige rammer, og når der ikke kunne spændes mere, blev det pløkket fast og skulle hænge, til trækspændingen havde forladt læderet.

Carl Flachs Læderfabrik fremstillede i 1930'erne især sort læder til seletøj og træskolæder samt læder i alle farver til overlæder til al salgs fodtøj. En betydelig produktion af nye lædersorter fremstillet af ornehuder blev taget op i 1930'erne. Det særlige læder blev brugt til arbejdshandsker, som der var opstået et stort marked for fra midten af 1930'erne samt til fremstilling af læderfodbolde.

Så langt var virksomheden dog ikke kommet i Carl Flachs tid. Da var alt endnu håndarbejde, og der blev endnu kun anvendt de gamle klassiske garverværktøjer.

Først sidst i 1880'erne begyndte de nye tider at vise sig i Fiskergade. I 1888 blev den første dampmaskine installeret, efter at en søn havde været i Tyskland for at få sin uddannelse som garver. Dampmaskinen skulle tage sig af det tunge arbejde: Trække barkmøllen, drive valkekar og trække spaltmaskinen, der gennemskar huderne, så de blev lige tykke.

I 1894 overtog Vilh. Flach ansvaret for driften af garveriet, og moderniseringen fortsatte i et stadig raskere tempo. Han indførte den omtalte chromgarvningsmetode, der gav et stærkt produkt ikke mindst til såler til fodtøj.

Omstillingen og moderniseringen var kostbar,

De nye garvemetoder var meget arbejdskraftsbesparende. Billedet fra chromgarveafdelingen viser de store tromler, hvori huderne blev behandlet med garvekemikalier.

Foto i Erhvervsarkivet.

De bearbejdede huder fjernes fra chromgarvetromlen. Det var et tungt arbejde at tømme tromlerne med de gennemvådede huder.

Foto i Erhvervsarkivet.

Unge og ældre medarbejdere engang i 1930'erne hos Flachs Garverier i Fiskergade.

Foto i Erhvervsarkivet.

og i 1910 blev virksomheden derfor omdannet til et aktieselskab med garvmester Flach som direktør og en række fremtædende århusianske erhvervsfolk som medaktionærer. Der skulle bruges kapital til udvidelser. Man købte nogle naboejendomme, og man byggede nye lokaler og gik i gang med de allernyeste driftsmetoder og installerede stadig flere maskiner.

I 1928 blev Vilh. Flach afløst af sønnerne Carl og Vilhelm Flach, der fortsatte faderens moderni-

seringsplaner. Alt det betød, at der efterhånden var stadig mindre håndværk tilbage i den gamle virksomhed. Tørremaskiner, spaltmaskiner, skæremaskiner, pressemaskiner, farvesprøjtemaskiner og meget mere var efterhånden blevet mekaniseret. Der var langt til arbejdet med den gamle degekniv.

Det var blevet til en stor virksomhed, der bygningsmæssigt var blevet til ved knopskydning. Det var blevet til et sandt virvar af bygninger i næsten alle stilarter. Ud mod Fiskergade lå de gamle og ældste huse i bindingsværk, mens de nyeste fabriksbygninger fra 1936 var opført mod Åboulevarden sammen med en længe vinkelret på åen fra 1917. Midt imellem lå skure med paptag og andet lettere byggeri foruden fyr- og kedelhus, magasiner og diverse lagerbygninger.

Der var dog i virksomheden en tydelig veneration for det gamle fag og dets håndværkstraditioner. Det kom bl.a. til udtryk ved, at de to brødre Flach hørte til blandt initiativtagerne til indretningen af den gamle garvergård i Den Gamle By i 1945/46. Bygningerne stammede ganske vist fra Randers, hvor de var opført i bindingsværk i 1600-tallet, men nu blev de genopført gennem bidrag fra alle landets lædervareorganisationer, garvere som fabrikanter, grossister og eksportører. Gar-

Fra ca. 1913-23 havde Flachs garverier eget detailsalg i byen. Det var indrettet i kælderlokalerne Bruunsgade 2.

Foto i Erhvervsarkivet.

veriet blev indrettet med værktøj fra forrige århundrede, så man kunne se, hvordan en provinsgarver arbejdede i ældre tid og følge, hvordan og hvorfor Carl Flach havde indrettet sig, som han havde i 1845.

I 1957 var tiden igen inde for et generationskifte i virksomheden, idet endnu en Vilhelm Flach indtrådte. Dengang var der ingen, der kunne vide, at han skulle blive den sidste i den gamle garvergård.

I forsommeren 1966 var det imidlertid pludselig forbi. Århus Stiftstidende manglede plads, garveriet lå indeklemmt i en by, der havde stadig sværere ved at leve sammen med en industrivirksomhed, der kunne "lugte". Resultatet blev, at Carl Flachs Læderfabrik blev sammensluttet med A. Knudsens Læderfabrik A/S i Ebeltoft, der netop krævede kapital og dynamik. Hele den gamle virksomhed blev følgelig flyttet til Ebeltoft, og

Stiftstidende overtog Flachs grunde og ejendomme i Fiskergade. Et lokalt industrieventyr var forbi, men fortsat blev der produceret varer af virksomhedens speciale: overlæder til skotøjsindustrien, seletøjslæder, træskolæder og let sålelæder.

Sidst i 1980'erne blev virksomheden i Ebeltoft ramt af en brand, og maskiner og inventar så meget ødelagt, at det ikke kunne betale sig at starte forfra igen. Den internationale konkurrence samt stadig billigere nye kunstprodukter havde også gjort sit til, at det var blevet stadig sværere for mindre garverier at klare sig i den globale konkurrence.

Garveriet krævede damp, og da en dampkeddel var brudt sammen en novemberdag i 1965, fandt man på den utraditionelle løsning at leje dampkraft hos DSB. Her ankommer lokomotivet på en blokvogn.

Foto i Århus Kommunes Biblioteker, Lokalhistorisk Samling.

A. Hammerschmidt

– gravering og klicheer

Et af byens kendte gadekryds er Reginakrydset, hvor Sønder Allé - Ryesgade på krydssets sydside udgør et af hjørnerne. Selve hjørneejendommen, der blev opført i 1887-88 for grosserer J.C.Filtensborg, har siden da været udsat for flere "moderniseringer", bl.a. er det oprindelige indgangsparti, der var placeret i det "brækkede hjørne", blevet blændet. Mange århusianere husker sikkert den tid, da det var Hammerschmidt, der havde sin portrætfotoforretning her. I 1979 flyttede forretningen op på Rådhuspladsen, samtidig med at den skiftede ejer. I stedet for fotoforretning blev lokalerne nu indrettet til det, man kaldte Århus Kommunes nye "nyhedsbutik", Kommuneinformation. En forretning, der skulle rumme et permanent udstillings- og informationscenter, hvor borgerne kunne blive præsenteret for kommunale nyheder, og hvor man kunne hente information om kommunale forhold i bred almindelighed. Netop det forhold, at det blev en forretning, der videregav information og oplysning, var egentlig en udvikling, der faldt i tråd med det erhverv, der havde været Hammerschmidts, nemlig udfærdigelse af klicheer til aviser og blade for at viderebringe oplysninger af forskellig art.

Navnet på virksomheden kan vel få en og anden til at tænke på, om stifteren eller dennes familie skulle være kommet indvandrende fra den sydlige nabo, Tyskland, som det har været tilfældet med så mange andre driftige århusianere. En nærmere undersøgelse viser, at mistanken om den udenlandske herkomst ikke er forkert, familien Hammerschmidt har "kun" boet i Århus lidt over hundrede år. Carl Arthur Hammerschmidt indvandrede fra Zwickau i Sachsen, hvor han var blevet uddannet som litograf. Han kom i første omgang til Randers i året 1883, hvor han fik arbejde på en litografisk virksomhed. Et par år senere

flyttede han til Århus, hvor han havde fået arbejde hos bogtrykker S. Backhausen i dennes litografiske etablisement.

Efter at Hammerschmidt havde arbejdet for Backhausen i nogle år, hvor han både lærte at mestre sproget og sit fag under danske forhold, samt videregav sine erfaringer inden for litografi, sølvstik og klichéætsning til sine arbejdskammerater, forlod han virksomheden for at starte for sig selv. I 1892 købte han gravør N. Madsens forretning formedelst 800 kr. og fik borgerskab som gravør 5. juli samme år.

Gravør N.P.Madsen var oprindeligt uddannet som tobaksspinder, men havde, som det stod i Århus Stiftstidende 5. august 1887, "lært sig selv den vanskelige graveringskunst og har nu hos boghandler Thruue udstillet et billede, graveret efter et bekendt tysk kobberstik og forestiller et barn, der er faldet i søvn på en stol, mens katten annekterer den tallerken mad, barnet har stående på skødet. Udført med finhed og akkuratess." Det nøjagtige tidspunkt for hvornår N.P.Madsen begyndte at leve af at være gravør, er vanskeligt at bestemme med sikkerhed. 17. marts 1883 kan man finde en annonce i Stiftstidende indrykket af N.P.Madsen, hvor han anbefaler sig med stempler og signeter, gravering, foreningsemblemer og nysølv-dørplader, men først fra 1885 optræder han i Århus vejviseren som gravør, og man skal nu ikke som tidligere finde ham i fagregistret under cigar & tobaksforretning, med udvidet varesortiment som det ovenfor nævnte.

Noget kunne tyde på, at det var i årene mellem 1883 og 1885, at N.P.Madsen begyndte at ernære sig som gravør. På ældre tryksager fra Hammerschmidt kan man se, at 1884 var angivet som etableringsår, men på et tidspunkt gik man bort fra at angive dette årstal og anvendte i stedet 1892.

Guldsmedgade o. 1902 set fra Lille Torv mod hjørnet af Klostergade. Det var i huset med den store kvist, nr. 3, ved siden af A. Sander-Larsen, at gravør N. Madsen havde sit gravørværksted, indtil A. Hammerschmidt købte forretningen i 1892.

Foto i Århus Kommunes Biblioteker, Lokalhistorisk Samling.

Det var i begyndelsen et slidsomt arbejde for Hammerschmidt at oparbejde virksomheden, men han havde den fordel, at han havde den fornødne faglige uddannelse til at kunne bestride arbejdet inden for det på dette tidspunkt forholdsvist nye fag. I et fødselsdagsinterview med Charles Hammerschmidt, der blev 50 år 1943, berettede han, at hans far var umådelig arbejdsom. Han kunne ikke sidde med hænderne i skødet, og det samme var tilfældet for hans mor, der var Hammerschmidt sen. en god medhjælp, da han begyndte forretningen i Nørre Alle; et af hendes daglige gøremål var at passe 42 petroleumslamper, der blev brugt i det daglige arbejde. Foruden litografi og gravørarbejde begyndte Hammerschmidt også at fremstille stregklicheer. Dette arbejde skete i begyndelsen som et forsøgsarbejde i hans fritid og blev udført på et tagkammer i en uanselig bygning på hjørnet af Hospitalsgade og Frue Kirkeplads, hvor virksomheden havde til huse 1892 til 1898. Behovet for klicheer var ikke så stort omkring århundredeskiftet, så Hammerschmidt kunne nøjes med at fremstille en gang om ugen. Arbejdet gik i al enkelhed ud på, at teg-

ningen, der stod med en fedttusch på en slags overføringspapir, blev aftrykt på zink, der derefter blev ætset. Der var ikke de store penge i dette, men det var begyndelsen.

Efterhånden var det lykkedes Hammerschmidt at få sparet tilstrækkeligt med penge sammen til, at han kunne købe ejendommen i Nørre Alle 46. Her fik virksomheden til huse i bagbygningen, og man begyndte klichéfremstilling efter en fototeknisk metode. Det lød fornemt, men var meget besværligt, da der ikke var indlagt elektricitet i bygningen. Derfor måtte alt arbejde af denne type foregå ved dagslys, indtil der blev installeret elektrisk lys. Dette skete, lige så snart der var mulighed derfor efter elektricitetsværkets etablering i 1901. Da dette var en realitet, kom der for alvor gang i firmaet. Virksomheden udvidedes ved flere lejligheder, og i 1914 blev der bygget en større bagbygning til Nørre Alle 46, hvor klichéfremstillingen fik til huse.

To år senere, 1916, udskiltes gravørforretningen, som stadig var en stor del af virksomheden, til den ældste søn A. Hammerschmidt jun. (født 16. november 1891). Han havde oprindeligt fået sin

uddannelse i faderens forretning. Derefter arbejdede han i to et halvt år i forskellige virksomheder i København for til sidst at tage til Leipzig og Berlin, hvor han gennemgik et kursus i relief-gravering. Dette kursus afsluttedes med en tysk svendep prøve, og hans svendestykke fik senere tilkendt sølvmedalje i Århus. I sine unge år var han en særdeles dygtig ti-kæmper, ofte blev broderen, der også var en dygtig atletikudøver, forvekslet med ham, senere blev kræfterne lagt i virksomheden og det fagpolitiske arbejde.

Begge firmaer havde til huse i Nørre Alle 46, hvor den yngste søn Charles (født 4. januar 1893) i 1918 var blevet leder af klichéfabrikken. I 1920 supplerede Arthur Hammerschmidt jun. sin gravørvirksomhed med fremstilling af gummistemp-ler.

I 1927 erhvervede tvillingfirmaet Guldsmed-gade 38. Denne gade blev i vurderingsmændenes sprog betegnet som ”.. et for handel og næring meget godt strøg og på et sted, hvor det må an-tages, at den altid vil kunne finde lejere. Ejen-

dommen, hvori i de seneste år har været drevet bagerinæring mv. ligger ikke ved vandet.” (Hvor-for den manglende placering ved vandet blev fremhævet fremgår ikke af vurderingen, men vi-ser kun hvilke pudsige ting, der til tider blev frem-hævet for at betegne en beliggenhedsværdi). Det var til denne ejendom, at stempelfabrikken blev flyttet. Placeringen var heller ikke så fjern fra de tidligere lokaler i Nørre Alle.

Denne nye virksomhed var også inde i en god gænge, og allerede i 1934 måtte man udvide en del. Det var ikke kun gummistemp-ler, der blev fremstillet, men også stempler i metal, chabloner (skabeloner) og gravering i og af alt, hvad kunder-ne kunne ønske. 1971 afhændede han virksom-heden til Sigurd Nielsen, der i forvejen ejede Aar-hus Gravør Industri. Han sammenlagde de to virksomheder under navnet Hammerschmidts efft. - Aarhus Gravør Industri. I 1979 flyttede virk-somheden til nye lokaler på Nordlandsvej i Ris-skov, men o. 1986 ophørte virksomheden.

Med afslutningen på første verdenskrig i 1918

Hjørnet af Hospitalsgade og Frue Kirkerist o. 1900. Det var i dette hus, at A. Hammerschmidt begyndte at fremstille klicheer, efter han var flyttet hertil fra Guldsmedgade. Selve fremstillingsprocessen foregik på et loftskammer.

Foto i Århus Kommunes Biblioteker, Lokalhitorisk Samling.

begyndte samtidig en meget stor udvikling i presse og reklame. Det kom til at betyde meget ikke alene for de forretninger, der averterede i aviserne, men også i høj grad for de virksomheder, der leverede materialet til reklamerne, klicheerne. Mange produkter var ikke kun noget, der skulle sælges lokalt. Mærkevarerne var efterhånden ved at være dominerende, og derfor kunne man bruge den samme reklame både i lokale og landsdels eller landsdækkende aviser. Klicheerne kunne forholdsvis let mangfoldiggøres. Var der tale om en større kampagne, var det ikke længere uoverkommeligt at fremstille det antal klicheer, man skulle bruge, da ætsningen nu ikke længere foregik i hånden, men på maskiner.

Al trykt reklame bygger på reproduktionsteknikken, og langt den overvejende del af reklame-midlerne var trykt. Når en reklame skulle fremstilles, hvad enten det var en annonce, tryksag eller plakat, blev der lavet en skitse, der angav placeringen af teksten og billederne i forhold til hinanden. Når skitsen var godkendt, blev materia-

let, tekst og illustration, der kunne være enten en tegning eller et fotografi, sendt til klicheanstalten med opgivelse af størrelse og art, hvorefter klicheen blev fremstillet. Det var i denne fase, at Hammerschmidts klicheanstalt havde arbejdet. I det følgende vil der blive givet en forholdsvis kortfattet beskrivelse af fremstillingsprocessen, som den fandt sted i 1930'erne.

Først blev billedet, der skulle ledsage reklamen, fremstillet som kliche, der var den trykform, som blev anvendt under trykningen på samme måde som typer. Der skelnedes i fremstillingen af klicheer mellem stregklicheer og autotypiklicheer. Forskellen var den, at en stregkliche kun viser streger eller flader, mens en autotypikliche er "tonet". Fotografier må gengives i autotypi, mens tegninger praktisk talt altid gengives i streg. Hvad enten det var en tegning eller et fotografi, der skulle reproducere, begyndte fremstillingsprocessen med, at originalen blev fotograferet. Til autotypicliche foregik fotograferingen gennem et net, et såkaldt raster, mens et sådant ikke benyttes

Som det ses, var det ikke det store udstyr, der prægede arbejdslokalet i Nørre Alle. Rummet er domineret af den store kulbuelampe og arbejdsbordet ved vinduet.

Foto i Århus Kommunes Biblioteker, Lokallhistorisk Samling.

til stregtegninger. Et raster består af to glasflader, der er indridsede med linjer, og når de to flader lægges mod hinanden, vil der opstå et net. Nettet vil blive finere eller grovere i overensstemmelse med afstanden mellem linjerne i glaspladerne. Jo finere nettet er, desto finere et trykresultat vil der fremkomme, dog afhængig af hvilken papirtype der anvendes.

Når originalbilledet blev fotograferet, skete det på en glasplade, der var præpareret med colloidium og gjort lysfølsomt. Det blev eksponeret, fremkaldt og behandlet med forskellige kemiske væsker, til det stod skarpt og klart. Billedet blev derefter kopieret over på en metalplade (zink, elektron, messing, kobber) og sendt til ætsning.

For autotypiklicheernes vedkommende ind-

Nr. 759. Kr. 3,00.

Nr. 760. Kr. 2,00.

Nr. 761. Kr. 3,00.

1922-kataloget har en lang række eksempler på, hvilke klicheer man kunne få leveret. Der vises her et lille udpluk.

Illustration i Erhvervsarkivet.

brændtes kopierne, sådan at de fremtrådte mørkebrune. De "anætsedes" i et tyndt salpetersyrebad, hvorefter kemigraferne foretog et par af-dækninger med farve. De ætsede og dækkede alt, så kun luften og de hvide partier i billedet stod frit til den sidste ætsning. Finheden i denne klichetype var i høj grad betinget af det udførte ætsningsarbejde.

Til trods for at en stregkliche i hovedsagen gav et grovere resultat end en autotypi og også var betydelig billigere at fremstille, krævede den forholdsvist mere ætsning, idet den måtte gennemgå 5 til 6 ætsninger.

Telefoner:
Klichee Afd. 833
Stempel Afd. 172
Postbox 43

Grundlagt 1884

Største Fabrik
i sin Art
i Provinsen

A. HAMMERSCHMIDT
KLICHEE - FABRIK
TRE- OG FIREFARVE - KLICHEER
ATELIER FOR TEGNING OG MASK. RETOUCHE
STEMPELFABRIK · GRAVØRANSTALT
AARHUS

På denne katalogforside virksomheden udsendte i 1922, ses det, at man på dette tidspunkt stadig regnede med 1884 som etableringsåret. Desuden viser tegningen tydeligt den nye baghustilbygning med de store vinduespartier i tagetagen.

Illustration i Erhvervsarkivet.

A Hammerschmidt jun., der var flyttet til Guldsmedgade 38 med sin stempelfabrik, benyttede sig, som så mange andre firmaer af samlemærker som et reklameblikfang. Tegneren til dette samlemærke er Primus Nielsen, der tegnede et utal af samlemærker for mange andre firmaer.

Illustration i Erhvervsarkivet.

Skulle der være partier på det anvendte fotografi, man ikke ønskede at få med i det endelige resultat, eller hvis der var tale om svage konturer, kunne der foretages en retouchering, der gik ud på enten at afdække eller fremhæve det, man nu ønskede.

De her nævnte klicheer var kun beregnet på at trykke én farve. Skulle billedet fremtræde i flere farver, måtte der fremstilles flere klicheer. Ved flerfarvetryk forstod man i regelen anvendelsen af de tre hovedfarver gul, rød og blå. Sammentryk af disse farver (trefarvetryk) kan gengive alle spektrets farver. Undertiden kan man også benytte sort (firfarvetryk) for at give billedet dybde. Sådanne flerfarvetryk fremstilledes ved hjælp af autotypiklicheer på følgende måde: Originalen fotograféres gennem tre forskellige filtre. Et blå filter

gav den gule farve, et grønt den røde og et rødt den blå. Disse optagelser udelukkede dog ikke helt fremmede farver, og her måtte ætseren fjerne disse fremmedfarver. De tre plader kopieredes og ætsedes, hvorefter der med de færdige klicheer som regel blev trykt i rækkefølgen gul, rød, blå og eventuelt sort.

Hvis man på forskellige steder skulle benytte den samme kliche, for eksempel hvis den på samme tidspunkt skulle i forskellige blade, ville det være både besværligt og dyrt at fremstille en kliche til hvert sted, annoncen skulle indrykkes. Man kunne i stedet mangfoldiggøre et aftryk af den ene kliche, man havde fremstillet. Klicheen blev anbragt under en presse sammen med et lag fugtig papirmasse. Når pressen cirka et minut havde trykt klicheen ind i papirmassen, var der på papiret fremkommet et billede, der var diametralt modsat klicheens. En sådan afstøbning i papirmasse kaldes en matrice. Denne matrice blev drysset med talkum, og i den blev der atter taget en afstøbning i typemetal. Denne nye afstøbning kaldtes en stereotypi og svarede fuldstændig til originalklicheen. I løbet af forholdsvis kort tid kunne man i den samme matrice tage så mange stereotypier, som man havde brug for. Skulle en stereotypi benyttes mange gange, ville den hurtigt blive slidt, da typemetallet er ret blødt. I sådanne tilfælde lod man stereotypien gennemgå en behandling, der gjorde den mere modstandsdygtig. Man anbragte stereotypien i et elektrolytisk bad, hvorved den blev overtrukket med kobber, nikkel eller messing.

Med den øgede efterspørgsel måtte firmaerne også være først med den nye teknik, hvis de ikke ville sakke bag af dansen. Det var derfor meget forudseende, at Charles Hammerschmidt var blevet uddannet i udlandet, hvor han havde tilegnet sig de nyeste teknikker. Han opholdt sig to år i Leipzig, hvor han specielt interesserede sig for farvesætning og offset.

I offset-trykteknikken anvendtes store bøjelige zinkplader som grundlag for trykningen, hvor litografien brugte sten som grundlag. Fremgangsmåden til overførelse af tegningerne og bogstaverne til de to typer materiale var den samme, og pladerne blev behandlet på den samme måde, men trykkeprocessen var forskellig. I den litografiske proces blev papiret anbragt på stenen, der havde fået påført farve, hvorefter en trykvalse pressede sten og papir sammen; for hver ny farve skulle der bruges en ny sten. I offset processen blev

O. 1922 var Sønder Allé ved at blive omlagt, og selv om sporvognen delvis spærrer for udsigten, er det muligt at se det "hul", der er i husrækken ved nr. 10, hvor klicheeanstalten blev opført i 1931.

Foto i Århus Kommunes Biblioteker, Lokalhistorisk Samling.

zinkpladen anbragt omkring en valse, der fik påført farve fra en farvecylinder. Pladen roterede op mod en gummivalse, på hvilken farven blev overført. Denne gummivalse overførte derefter farven på papiret. Der måtte altså være en plade med tilhørende gummivalse for hver farve, der skulle trykkes med.

I 1931 var firmaet efterhånden ved at vokse ud over rammerne i Nørre Alle 46, og man erhvervede derfor hjørneejendommen Ryesgade - Sønderalle af grosserer I.C. Filtenborg, og på grunden mod Sønderalle lod Hammerschmidt opføre en moderne fabrik med rationel fremstilling af klicheer. Bygningerne blev i 1888, umiddelbart efter de var blevet opført, betegnet som "beliggende i en hovedgade ikke langt fra byens midtpunkt, på en meget solid og god måde. Det antages, at det til enhver tid må finde lejere, da det ligger fint såvel for handel som for anden næring." Da Hammerschmidt havde overtaget ejendommen, havde han i første omgang ikke brug for alle lokaler til sig selv. For det første fik han opført den nye klicheanstalt, og for det andet havde en virksomhed af denne type ikke umiddelbart brug for at have et ordinært butikslokale til salg af produkterne, da

det jo ikke var et produkt, man normalt gik ind fra gaden for at købe. Han fortsatte derfor med at udleje butikslokalerne i ejendommen, hvilket også gav en god lejeindtægt. Således havde han på et tidspunkt, 1941, udlejet til den tidligere ejer et lejemål i stuen og på 1., 2. og 3. sal. Aarhus Kioskselskab havde et lejemål i stueetagen, hvor yderligere tre butikker var udlejet. Hammerschmidt benyttede selv et par lokaler på 1., 2. og 3. sal.

Den nye klicheanstalt blev indrettet efter alle kunstens regler. De nyopførte lokaler fik store, lyse, firkantede atelier-sale, hvilket var helt enestående for branchen. Der var naturligvis indlagt elektricitet over alt, således at der også kunne arbejdes efter mørkets frembrud. Investeringen bar frugt, omsætningen var støt stigende, og efterhånden havde man arbejdet sig frem til at være ikke kun landsdelsdækkende, men landsdækkende i sin kundekreds. Dette betød, at selv om man arbejdede hurtigt, kunne kostbar tid gå tabt, hvis alle ekspeditioner skulle gå over virksomheden i Århus. Dette rådede man bod på ved, at man i 1937 etablerede Aalborg Klichfabrik, der skulle dække kunderne i Nordjylland, et halvt år senere købtes Autotypi Anstalten i København, og i janu-

ar 1944 startedes Horsens Klichéfabrik. I Odense nøjedes man med at etablere sig med et salgskontor.

1937 var forøvrigt også det år hvor man udskilte fotoafdelingen fra Hammerschmidt Kliché og Offset under navnet Hammerschmidt Foto A/S. I 1968 begyndte man så småt at tænke på at flytte denne del af virksomheden bort fra klichéanstalten, fordi den var ved at sprænge de fysiske rammer i Sønder Alle, præcis samme historie som med stempelfabrikken fyrré år tidligere. Denne gang valgte man dog at flytte helt bort fra byens centrum ud til Lystrupvej, hvor man havde officiel indvielse af de nye lokaler 17. juni 1970. Det var også på dette tidspunkt, at navnet, Hammerschmidt Color senere H - Color, så dagens lys. Denne del af virksomheden blev i 1977 solgt til Bent Christiansen og Ole Berg. I 1986 indledte man et samar-

bejde med Kodak under navnet Kodak - H-Color, hvor det nu er Kodak, der står som ejer.

I begyndelsen af 1940'erne havde man en position på markedet som leverandør til næsten alle danske blade, og da C.Hammerschmidt var eneindehaver af alle sine virksomheder, måtte han på dette tidspunkt betegnes som branchens største her i landet.

De første klicheer, virksomheden fremstillede, var som tidligere omtalt udelukkende stregklicheer, men siden kom rasteren i brug, og man begyndte også at lave klicheer efter det såkaldte punktsystem.

I 1942 var virksomheden oppe på at beskæftige 75 mand, og man rådede på dette tidspunkt over Danmarks største fotografiapparat, der ikke kunne transporteres, men som var stationært. På den moderne klichéfabrik kunne man fremstille foto-

I 1929 flyttede Aarhus Kioskselskab, oprettet 1900, fra Kannikegade til Ryesgade 1. På dette tidspunkt var selskabet stadig dominerende blandt byens budtjenester, men med udgangen af 1940'erne var selskabets "blå drenge", som her er forevigtet i 1938 foran virksomheden, ikke længere det markante indslag i bybilledet. De var blevet fortrængt af budcentralerne. Det ses tydeligt på facaden, hvilke tre selskaber der har til huse i ejendommen: Hammerschmidt, Filtenborg og Kioskselskabet.

Foto i Århus Kommunes Biblioteker, Lokalhistorisk Samling.

grafier i størrelsen 1 x 3 meter i et sammenhængende stykke.

Udviklingen fortsatte stille og roligt, og efterhånden var det ikke længere klicheerne, der var det produkt, der var mest brug for i reklamebureauerne og på aviserne. Udviklingen gik videre med større og større fart på det fototekniske område, og mange aviser og blade fik efterhånden deres egne reprotokniske afdelinger. Dels fordi det var billigere, og dels fordi man kunne spare tid ved selv at råde over den teknik, der var behov for. Offsetteknikken vandt frem på den traditionelle klichéfremstillings område, men også på dette felt var Hammerschmidt med i udviklingen.

I 1959 kunne firmaet reklamere med, at man havde alt under et tag i forbindelse med alle slags klicheer, tegninger, retouch, offset, reproduktion, kopier, prøvetryk, foto, tekniske portrætter og fotoanstalt. Dette store udbud betød, at virksomheden kunne løse enhver opgave med hensyn til foto, kliche eller offset behov. Der blev arbejdet efter de mest moderne og rationelle metoder, og altid med de mest moderne apparater og maski-

Den nye klichéfabrik i Sønder Allé 10 har en facade, der er domineret af store vinduespartier, også til gården er dette træk fremherskende. Det drejede sig om at få så meget lys som muligt ind i lokalerne.

Fotos i Erhvervsarkivet.

Grundlagt 1892		Provensens forende
KLICHEER TLF. 120833		
TEGNING RETOUCH		
DYCRIL-KLICHEER GRAVURE FARVE-KLICHEER		
OFFSET TLF. 120574		
TEKNISK-REKLAME PORTRÆT-FOTO		
FOTOANSTALT aut. <i>Ajfacolor</i> anstalt		
FOTO TLF. 120922		
PROVINSENS STØRSTE ATELIER		
		
HAMMERSCHMIDT Rymsgade 1 - Sønder alle 10 AARHUS C		

120922 HAMMERSCHMIDT (REGINAKRYDSET) RYESGADE 1 - 8100 ÅRHUS C
 portræt foto

175200 HAMMERSCHMIDT LYSTRUPVEJ 82 - 8240 RISSKOV <small>PROVINSENS STØRSTE ATELIER FOR REKLAME OG TEKNISK FOTOGRAFERING</small>
 color foto

Betragter man firmaets reklamer på de gule sider i vejviseren, er det meget tydeligt at se, hvordan det fra at være et firma med alt under et tag udvikler sig til at blive delt op i afdelinger med hvert sit speciale. I 1970 flyttede en del af virksomheden ud fra Århus midtby til Lystrupvej. Denne udflytning afspejlede sig også i firmaets annonce på de gule sider, hvor de nye bygninger vises.

ner. Desuden var firmaet det første i Danmark, der kunne levere "gravure" - farveklicheer. Dette var af stor betydning, idet det betød, at man kunne lave farvebrochurer til en særdeles fordelagtig pris.

I 1977 overtog Willy Rahbek sammen med sin kollega Rich. Vestergaard Hammerschmidt Kliche-Offset, Århus, kort tid efter at grundlæggerens barnebarn Arthur Hammerschmidt døde i 1976. De var på dette tidspunkt begge under-

direktører i firmaet, og havde desuden i en årrække været aktionærer i firmaet. De udgør i dag halvdelen af den kvartet som ejer firmaet hvor de to øvrige er Torben Petersen og Per Kudsk. Men inden da skiftede virksomheden navn 11. november 1985 - efter en likvidation - til "Hammerschmidt Repro I/S Eftf.", der i dag beskæftiger ca. 40 medarbejdere i den 100-årige virksomhed, der efter udflytningstanker trods alt valgte at blive i det centrale Århus - Sønder Allé 10.

Kaj Blicher

- kornhandler på Havnen

Den 1. september 1915 blev der holdt stiftende generalforsamling i et nyt aktieselskab. Det var der ikke noget mærkeligt i. Det var under 1. Verdenskrig, og foretagsomheden blomstrede som aldrig før, fordi de særlige forhold under krigen skabte nye muligheder. Det var nu ikke de særlige krigskonjunkturer, der lå bag stiftelsen af det nye aktieselskab den 1. september, men lige dele vrede og selvstændighedstrang.

Manden bag det nye selskab var Kai Blicher. Han var efter præliminæreksamen fra Katedral-skolen blevet handelsuddannet hos Joh. Baune og derpå ansat i Korn- og Foderstof Kompagniet. Og her kommer vreden ind i billedet. I forbindelse med udbetaling af tantieme følte Blicher sig så dårligt behandlet af Korn- og Foderstof Kompagniet, at han besluttede at begynde for sig selv. Det havde altid været et mål for ham at blive økonomisk selvstændig, og nu tog han altså skridtet.

Det var for den sags skyld modigtgjort, for Kai Blicher besluttede at etablere sig inden for den branche, som han hidtil havde arbejdet i, korn- og foderstofbranchen, og det var ikke den letteste branche at begynde i. Først og fremmest krævede det kapital. Det havde Kai Blicher; 5.500 kr., og det var en betydelig opsparing hos en mand på 26, der hverken havde arv eller familieformue i ryggen, men det var et meget lille beløb i en branche, hvor de fem største firmaer i Århus i 1896 havde sluttet sig sammen til Korn- og Foderstof Kompagniet, fordi de hver især følte sig for små. Alligevel kastede Kai Blicher sig ud i det, og det lykkedes ham at få stiftet et aktieselskab med en aktiekapital på 50.000 kr. og sig selv som direktør.

At det kunne lade sig gøre skyldtes udelukkende, at der var mennesker, som havde tillid til Kai Blicher. Det var i første række konsul M. P. Drescher. Han havde siden 1896 været daglig leder af

stededoreforretningen Mammen & Drescher, og han indskød 20.000 kr. i det nye aktieselskab. 10.000 kr. kom fra Arnold Petersen. Han var nogle år ældre end Kai Blicher og en personlig ven af ham, og han blev ansat som prokurist i det nye aktieselskab og arbejdede der til sin død i 1972. 5.000 kr. blev indskudt af grosserer Niels Vilhelm Elwarth. Han havde siden 1906 drevet forretning på Frederiksberg med im- og eksport af fedt og flæsk og vegetabiliske olier. Bekendtskabet med Blicher stammede fra Elwarths tid i Århus, hvor han havde været ansat som fuldmægtig ved Aarhus Oliefabrik. Elwarth blev formand for bestyrelsen og fortsatte med at være det til sin død i 1943. Den resterende del af aktiekapitalen kom fra V. og O.G. Falsing. V. Falsing blev ansat som prokurist i det nye firma, men måtte fratræde allerede året efter på grund af utilfredsstillende embedsførelse, og hans aktiepost blev ved den lejlighed overtaget af Vilh. Elwarth. O.G. Falsing derimod blev medlem af bestyrelsen for det nye aktieselskab og beholdt denne post til sin død i 1947. Han var kasserer i Arbejder Spare- og Lånecassen i Århus og blev i 1922 direktør for Århus Discontobank, da den skulle rekonstrueres.

Med støtte fra de her nævnte kunne selskabet begynde sin virksomhed. Det skete den 14. september 1915 fra nogle små lejede lokaler, Skolebakken 7. Navnet var Aarhus Korn- og Foderstof Aktieselskab, og det var i sig selv næsten en provokation, fordi der jo i forvejen fandtes et korn- og foderstofaktieselskab i Århus, et temmelig stort et endda. Og som en provokation blev det også opfattet, så tre år senere måtte det efter henstilling fra Korn- og Foderstof Kompagniet (KFK) ændres, og virksomheden kom så i stedet til at hedde Østjysk Korn- og Foderstofforretning A/S.

Set på afstand kan det undre, at det gik godt.

Skolebakken i juli 1916. Forrest til venstre i billedet Katedralskolens røde bygning fra 1906, tegnet af Hack Kampmann, og derpå den bygning Skolebakken 5-7, hvor Aarhus Korn- og Foderstof Aktieselskab havde sine første forretningslokaler. Færdslen er repræsenteret af de to hestevogne i baggrunden til højre, og de var hverken til gene eller fare for de tre mænd, der står midt på gaden og konverserer.

Foto i Århus Kommunes Biblioteker, Lokalthistorisk Samling.

Korn- og foderstofhandel foregår ikke i små partier, og det kræver kapitalstyrke at kunne disponere, og der må ikke være tvivl om denne kapitalstyrke blandt dem, man skal indgå handel med. Og Aarhus Korn- og Foderstof Aktieselskab/Østjydsk Korn- og Foderstofforretning A/S var hverken noget stort eller - af indlysende grunde - indarbejdet firma. Men det lykkedes Kai Blicher at komme godt fra start og drive firmaet frem. I de første år handlede han mest med andenhåndspartier, det vil sige drev nærmest en slags mæglervirksomhed. Det havde den fordel, at man ikke behøvede at skaffe sig lagerplads eller binde kapital i den. Men så indførtes der i 1917 forbud mod kædehandel, og det ramte også den form for handel, som det nye firma havde slået sig op på. Det blev så nødvendigt at lægge driften om til direkte kornhandel og finde lagerplads. De første lagerlokaler blev lejet på den gamle Aarhus Mølle, men det blev snart nødvendigt at leje mere plads, og i 1923 var selskabet kommet så vidt, at det kunne

købe den ejendom, Nørrebrogade 3, hvor det havde lejet pakhusplads. Det lyder måske ikke af så meget, men det er i virkeligheden imponerende, at selskabet havde klaret sig så godt, for netop disse år var nogle af de vanskeligste for den danske korn- og foderstofbranche.

I Verdenskrig og den umiddelbare efterkrigstid havde været præget af meget stærke prisstigninger og en omfattende statslig regulering af det økonomiske liv. Det meste af den statslige regulering blev ophævet i løbet af 1919, men prisstigningerne fortsatte, båret af en optimistisk tro på de økonomiske muligheder, som freden og liberaliseringen af økonomien indebar. Nu skulle der handles, og det gjaldt derfor om at sikre sig noget at handle med. Der blev købt varer op på spekulation i et hidtil uset omfang. I efteråret 1920 slog konjunkturerne imidlertid om, og priserne raslede ned. De handlende, der lå med de største lagre, blev hårdest ramt. Korn- og Foderstof Kompagniet tabte således over 6 mill. kr. i forretningsåret

1920-21. De mindre firmaer blev ikke så hårdt ramt, og ØstjydsK Korn klarede sig udmærket gennem denne såkaldte fredskrise og kunne holde overskud og udbytte nogenlunde på det sædvanlige niveau.

Hele mellemkrigstiden blev en besværlig tid for branchen. Det gik op og ned, og lige som man troede, at nu gik det bedre, blev det skidt igen. I 20erne gik bestræbelserne ud på at genskabe det valutasystem, der havde været grundlag for verdenshandelen forud for 1. Verdenskrig. Valutaforholdene blev derfor i perioder af 20erne mere afgørende for branchens indtjening end varepriserne. ØstjydsK Korn klarede sig igennem og kunne alle år i 20erne betale et udbytte på mellem 6 og 10 %. Det skal ses i lyset af, at aktiekapitalen var blevet fordoblet to gange, først til 100.000 kr. i 1919 og derpå til 200.000 kr. i 1925. Der var altså tale om en solid vækst.

I 1929 blev Danmark imidlertid ramt af de første virkninger af den økonomiske verdenskrise, der bredte sig fra U.S.A. til resten af verden. Korn- og foderstofbranchen var den første branche, der mærkede krisen. Medens resten af den danske økonomi endnu havde gode konjunkturer i 1930, var korn- og foderstofbranchen på randen af sammenbrud. Fra december 1929 til juli 1930 gik 15 korn- og foderstoffirmaer fallit. Det førte til koncentration i branchen. Korn- og Foderstof Kompagniet havde således ved udgangen af 20erne interesser i 19 firmaer foruden sine egne filialer, og denne politik fortsatte kompagniet i 30erne. I foråret 1930 kom turen til ØstjydsK Korn. Der blev forhandlet med Kai Blicher, og man nåede også til enighed om, på hvilke vilkår KFK kunne overtage ØstjydsK Korn, men på en ekstraordinær generalforsamling i ØstjydsK Korn konstaterede man, at "trods de rådende langvarige dårlige konjunkturer i vor branche, hvilke dog kun uvæsentligt har berørt selskabet, var der ingen stemning for den påtænkte likvidation". Og derved blev det. Det blev ganske vist ikke noget godt år for ØstjydsK Korn, der for første og eneste gang i selskabets historie ikke betalte udbytte i 1930, og som måtte sælge den aktiepost i et korn- og foderstoffirma i Silkeborg, som var blevet erhvervet to år i forvejen, men ØstjydsK Korn red stormen af og bevarede sin selvstændighed.

Foråret 1930 blev virkelig en korsvej i Kai Blichers liv. Hvis han havde taget imod tilbudet fra KFK, havde han måttet opgive sin økonomiske selvstændighed, og det ville have været vanskeligt

Kai Blicher som ca. 30-årig. Portrættet er taget af fotografen M.A.Caprani til hans værk Aarhus Borgere 1915-1920, og Kai Blicher var kommet med som repræsentant for de unge, "der forhåbentlig skal være med til at føre byens fremtid videre".

Foto i Århus Kommunes Biblioteker,
Lokalhistorisk Samling.

for ham at bygge en ny virksomhed op. Nu fastholdt han selvstændigheden, og det blev indledningen til en ny fase i hans liv, hvor ØstjydsK Korn efterhånden kun blev en mindre del af de mange opgaver, han tog op.

Det første, der meldte sig, var Århus Dampmølle. Direktøren Rs. Knudsen blev i efteråret 1930 alvorligt syg, og direktionen for Aarhus Privatbank bad så Kai Blicher overtage ledelsen, indtil direktør Knudsen blev rask. Han døde imidlertid i november samme år, og så fortsatte Kai Blicher som direktør. Han havde på forhånd ikke noget særligt tilhørsforhold til den virksomhed, som han nu blev leder af.

Århus Dampmølle var blevet oprettet i 1912. "Man kan ikke just påstå, at den kolossale bygning virker forskønnende i havnepartiet", skrev avisen. 74 år senere skulle bygningen rives ned, og så skrev avisen: "Alle, der har været på rundtur i bygningen, er blevet fascineret af de solide trækonstruktioner, de metertykke mure, atmosfæren"; bygningen er bevaringsværdig. Men bygningen blev revet ned, selv om avisen syntes den

var pæn, ligesåvel som den var blevet bygget, selv om avisen syntes den var grim. Det var udenbys kapital, der stod bag etableringen af dampmøllen i 1912. Drivende kraft var Rasmus Knudsen, der blev møllens direktør til sin død i 1930. Han havde besøgt Landsudstillingen i Århus i 1909 og ved den lejlighed konstateret, at der ikke fandtes nogen dampmølle i byen. Han bestred på det tidspunkt stillingen som leder af Øxenbjerg Dampmølle ved Svendborg, og så straks, at der var muligheder for at etablere en dampmølle i Århus. Han fik opført den store møllebygning på havnen og begyndte driften her i oktober 1912 med en aktiekapital på 150.000 kr. Foruden ham selv var det godsejerbrødrene Lars og Peder Rasmussen fra henholdsvis Fredsholm på Lolland og Brændskovgård på Fyn samt proprietærfamilien Ottesen, Elmelund på Lolland, der stillede kapitalen til rådighed.

De første år gik det godt, men fra 1927-28 gav dampmøllen underskud, og det var en virksomhed i dyb krise, som Kai Blicher i 1930 blev sat i spidsen for. Det lykkedes ham imidlertid at vende udviklingen, således at dampmøllen fra 1932 igen gav overskud, og fra 1939, til dampmøllen ophørte som selvstændig virksomhed i 1975-76, blev der igen udbetalt udbytte hvert år. Der blev investeret i nyt maskineri, i 1932 i et nyt kornrensingsanlæg og i 1938 i et helt nyt schweizisk formalingssystem, det såkaldte Blüher-system, som ved hjælp af en mere skånsom formaling lod flere vitaminer blive i melet og samtidig tillod en produktionsgang, hvor korn og mel under hele processen var uberørt af menneskehånd. Melet blev markedsført under navnet Guldaks - melet der bager brødet der smager.

Dampmøllen var imidlertid ikke det eneste, som Kai Blicher engagerede sig i i 30'erne. Udviklingen inden for hans egen oprindelige branche førte en række hverv med sig. Egentlig begyndte det i 1931, da England gik fra guld til sølv. Det førte en dansk devaluering med sig, og den var heldig i forhold til Østjysk Korn dispositioner. På den baggrund kunne Østjysk Korn i 1932 skride til at opføre en stor kornsilo på et areal, lejet af Århus Havn. Det var naturligvis en uhyre fordelagtig placering, men det gav samtidig Kai Blicher en tæt føling med havnen. I forvejen var dampmøllen placeret på havnearealet, og nu fik Østjysk Korn også hjemsted her. Der opstod inden for Århus Handelsstandsforening, som Blicher havde siddet i bestyrelsen for siden 1928, en

interesse for at få Blicher indvalgt i havneudvalget, men det forudsatte, at han var medlem af byrådet. Det blev han i 1934 og sad der til 1958 bortset fra en afbrydelse 1952-54. I hele denne periode var han medlem af havneudvalget, og det var tydeligvis den side af byrådsarbejdet, der interesserede ham mest.

Devalueringen, som var faldet heldigt ud for Østjysk Korn, blev imidlertid indledning til en lang periode med meget alvorlige valutavanskeligheder for det danske samfund, og den blev indledningen til den omsiggribende offentlige regulering af det økonomiske liv, som fortsatte til begyndelsen af 1950'erne. Det blev derfor en vigtig del af virksomhedsledelsernes arbejde at forhandle med de offentlige myndigheder om kvoter, tilladelser, dispensationer osv. I dette arbejde fik erhvervslivets organisationer en vigtig rolle som modstykke til det statslige bureaukrati, og arbejdet i organisationerne blev derfor en naturlig forlængelse af det arbejde, der foregik i virksomhederne.

Som nævnt var Kai Blicher i 1928 blevet valgt ind i bestyrelsen for Århus Handelsstandsforening, og den forening blev han formand for i 1937. Det gjorde det naturligt at indvælge ham i bestyrelsen for Den jyske Handelsstands Centralforening, og det skete samme år. Her markerede han sig så klart, at han i 1940 ligeledes blev valgt ind i bestyrelsen for Provinshandelskammeret. På det tidspunkt var 2. Verdenskrig brudt ud og Danmark besat, men det understregede kun behovet for at tage et arbejde op inden for organisationerne, og i 1942 blev Kai Blicher formand for Den jyske Handelsstands Centralforening og i 1944 tillige formand for Provinshandelskammeret. Direktørposten på dampmøllen havde ført ham ind i bestyrelsen for Foreningen af jyske Handelsmøller, som han var formand for, og ind i bestyrelsen for Foreningen af danske Handelsmøller. En så fremskudt plads i organisationssystemet førte mere med sig. Reguleringsøkonomien hvilede på et samarbejde mellem den offentlige administration og erhvervslivets organisationer, og Blicher fik derfor sæde i en række af de råd og nævn, som staten oprettede: Brødkornkontoret, Vareforsyningsrådet, Kornnævnet. Det førte mange forhandlinger og mange rejser med sig både til hovedstaden og til udlandet. Kai Blicher har selv fortalt i et interview, at det vanskeligste tidspunkt var 1946, da det kneb med brødkornsforsyningen, og et besøg i U.S.A. ikke førte til leverancer derfra.

Nørrebrogade 3 blev det næste hjemsted for Østjydsk Korn. Bygningen ses umiddelbart til venstre for lastbilen på dette billede fra februar 1945. På grunden bag huset lå der store lagerbygninger med indkørsel fra Studsgade, og det var her, Østjydsk Korn havde sine magasiner, suppleret af plads i forskellige skure på havnearealet. Det blev derfor en meget stor forbedring for virksomheden, da den i 1932 kunne påbegynde opførelsen af sit eget store pakhuis på havnen.

Foto i Århus Kommunes Biblioteker, Lokalthistorisk Samling.

Til gengæld fik Kai Blicher det råd hvisket i øret at forsøge sig i Berlin. Det var unægtelig et forbavsende sted at søge efter kornforsyninger i 1946, men det var det rigtige sted, fordi Berlin faktisk havde fået tilført for meget brødkorn i forhold til behovet og derfor gik med til at bytte brødkorn med dansk byg.

Besættelsen var naturligvis andet end kornordninger og administration og forhandlinger, og både dampmøllen og Østjydsk Korn blev da også mere direkte berørt. Det var 4. juli katastrofen i 1944 i Århus havn, hvor begge virksomheder lå i en ikke ønsket 1. parket. Hårdest ramt blev Østjydsk Korn, hvis kagepakhuis blev helt ødelagt ved eksplosionen, men dampmøllen fik også sit tag totalt beskadiget. Derimod slap Østjydsk Korn silopakhuis nogenlunde uskadt, og selskabet kunne derfor hjælpe KFK, som havde mistet sit eget silopakhuis ved ulykken, med lagerplads i den kommende tid.

Ved befrielsen måtte Kai Blicher for anden

gang prøve at tage stilling til en efterkrigstids vanskeligheder. Belært af erfaringerne fra årene efter 1. Verdenskrig anlagde han en forsigtig kurs. Han ønskede et mellemlid skudt ind mellem Østjydsk Korn og de landmænd, som firmaet handlede med. Derfor tog han initiativ til at oprette et nyt aktieselskab, Århus Foderstof Import. Det blev stiftet af en række større landkøbmænd i egnen omkring Århus og var tæt forbundet med Østjydsk Korn, hos hvem det lejede pakhuisplads, og hvorfra det fik hovedparten af sine forderblandinger. Imidlertid var det ikke problemløst at etablere en så tæt forbindelse mellem to selvstændige virksomheder, og der var tilbagevendende gnidninger mellem de to selskaber, til dels fordi temperamerterne slog gnister mellem Kai Blicher og direktør Andersen fra Århus Foderstof Import. "De er hårde sten, der ikke altid maler godt sammen, og så må bestyrelsen gå imellem", sagde formanden for Århus Foderstof Import på en generalforsamling.

Frem til slutningen af 50'erne gik det dog nogenlunde. Både ØstjydsK Korn, Århus Dampmølle og Århus Foderstof Import kunne notere en jævnt voksende omsætning.

I denne periode blev der også gjort forsøg med at udvikle et nyt foderstof på grundlag af fiskeprodukter. Det førte til oprettelsen af et særligt aktieselskab, L.K.C. Vækstfoderfabrik, som Kai Blicher blev formand for, men forsøgene faldt ikke heldigt ud, og planerne måtte skrinlægges efter et års forløb. Kai Blicher købte de øvrige aktionærer ud af selskabet og lod det så fortsætte som en slags holdingselskab.

I sin tid som formand for Provinshandelskam-

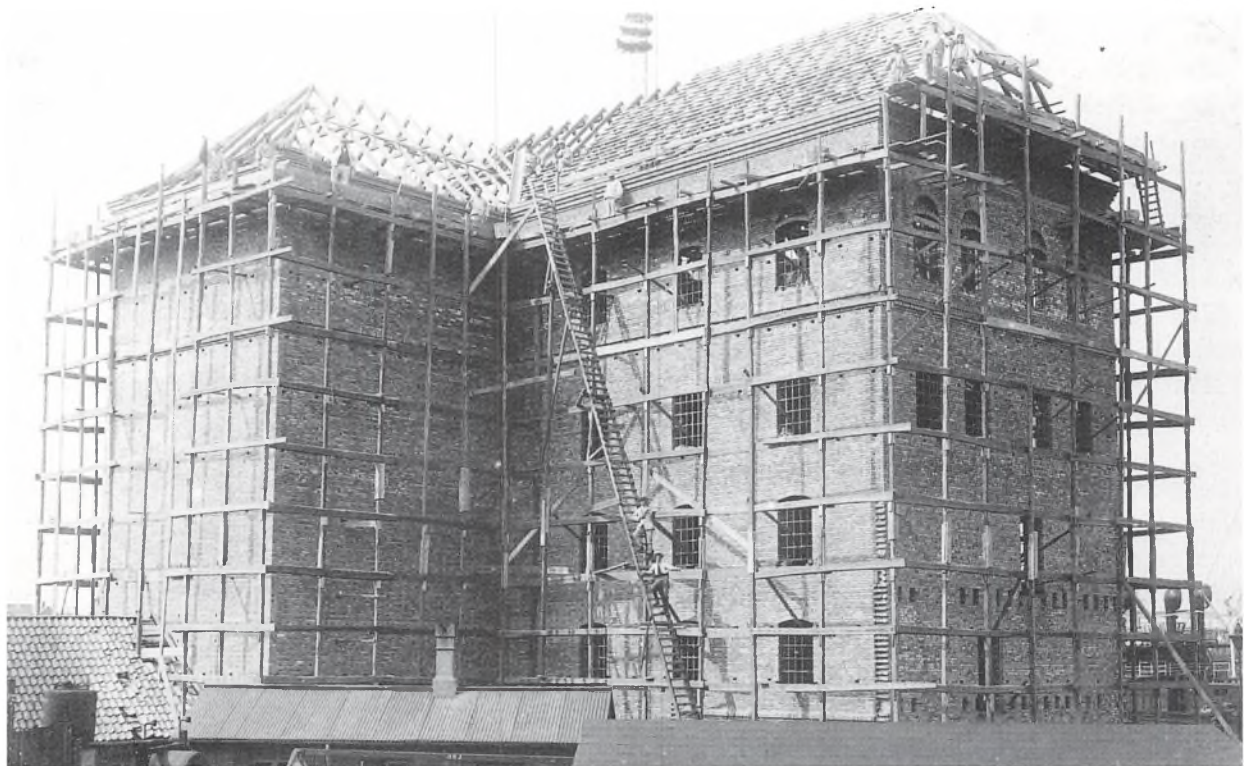
meret var Kai Blicher blevet valgt ind i bestyrelsen for Aarhus Privatbank. Denne bestyrelse forlod han under dramatiske omstændigheder i foråret 1955. Der var opstået divergenser mellem ham og den øvrige bestyrelse, og denne opfordrede i fællesskab med direktionen Blicher til at træde ud. Blicher valgte imidlertid at tage kampen op og fremførte på en generalforsamling en skarp kritik af bankens ledelse, som han fandt alt for egenrådig, men han forlod derpå både mødet og bestyrelsen, da der ikke blandt aktionærerne var tilstrækkelig støtte. Det kan i dag være vanskeligt at trænge til bunds i, hvad der havde fremkaldt dette brud, men i lyset af, hvad man senere har set

Stifterne og aktionærerne i ØstjydsK Korn fotograferet ved selskabets 25 års jubilæum i 1940. Forrest er det fra venstre grosserer N. Vilh. Elwarth og konsul M.P. Drescher. Bagest fra venstre bankdirektør O.G. Falsing, Kai Blicher og prokurist Arnold Petersen.

Foto i privateje.

Rejsegilde på dampmøllen i sommeren 1912. Bygningen rager vældigt op i forhold til de lave bygninger i forgrunden, og den blev mødt med kritiske ord i pressen; men efterhånden som der skød høje bygninger op i nabolaget, gled den ind i havnebilledet som en mere anonym del.

Foto i Århus Kommunes Biblioteker, Lokalhistorisk Samling.

inden for det danske erhvervsliv, kan det være rimeligt at citere det centrale punkt i Kai Blichers indlæg på generalforsamlingen: "I de senere år har der ofte været rejst kritik af bestyrelsesmedlemmer i banker, fordi disse har vist for stor eftergivenhed og passivitet overfor direktionen... Bestyrelsens medlemmer må være tillidsmænd for aktionærerne og kunder på lige fod, og jeg finder det rimeligt, at alle i bankens ledelse selvstændigt tager stilling til de problemer, der opstår."

I løbet af 50'erne fik Kai Blicher afviklet de fleste af sine øvrige tillidshverv. Han nærmede sig nu de 70, og det var meget forståeligt, hvis han ville hellige sig sine forretninger. Arbejdet med kornordningerne og kornforsyningen under og efter besættelsen havde været meget omfattende. Det var nu ikke, fordi han på nogen måde var mærket af alderen. Kai Blicher var en stor sportsmand og på en måde mere og mere, jo ældre han blev. I sommerhalvåret startede han dagen tidligt med at ro på bugten, og han var en fast gæst i svømmehallen, men nu hvor han nærmede sig pensionsalder, slog han ind på at tage idrætsmærket i guld en

gang om året. Det var således en meget vital mand, der nåede folkepensionsalderen, og da et bestyrelsesmedlem i Østjysk Korn forsigtigt spurgte den da 74 årige Blicher, om der var tænkt på en efterfølger, fik han det svar, at det måtte den siddende bestyrelse tage stilling til, når det blev aktuelt.

Der var også god brug for vitaliteten, for netop omkring 1958 kom den danske korn- og foderstofbranche ind i en helt ny udvikling. Det var mejetærskernes skyld. I årene 1958-64 fik mejetærskerne deres gennembrud inden for det danske landbrug. Det betød, at høsten blev leveret til kornhandlerne i store mængder inden for meget kort tid og ofte i våd tilstand. Det stillede meget store krav til lagerkapacitet, og det førte til en kraftig koncentration inden for branchen. Havde man ikke råd til at udvide sin lager- og korntøringskapacitet, måtte man opgive at være med. Østjysk Korn havde råd, og i årene omkring 1960 udvidedes lagerpladsen flere gange. Samtidig overtog Blicher aktiemajoriteten i Århus Foderstof Import, således at det for fremtiden blev tæt

koordineret med ØstjydsK Korn. ØstjydsK Korn fik også en filial i Skanderborg og overtog Fillerup Mølle ved Odder og havde i forvejen interesser i et firma på Samsø. Firmaet voksede altså i disse år, men sådan som udviklingen var inden for branchen, må man sige, at det voksede sig lille. Det voksede, men det kunne ikke klare en ekspansion som den, KFK var inde i i disse år. Samtidig fyldte Kai Blicher i 1969 80 år, og selv om han stadig var ved meget fint helbred, måtte han dog tænke på fremtiden både for sig selv og sine selskaber.

I 1970 havde han truffet sin beslutning og kunne meddele den på ØstjydsK Korn's generalforsamling. Virksomheden skulle fortsætte, så længe Blicher levede, men man skulle ikke ansætte en efterfølger, og man skulle ikke indlade sig på risikobetonede forretninger eller søge at ekspandere, men blot sikre aktionærerne et rimeligt ud-

bytte. Kai Blicher ville for sit eget vedkommende ikke selv have udbytte af aktierne fremover.

Kai Blicher havde i årenes løb øget sine aktieposter i de selskaber, som han var direktør for, og han havde en solid aktiemajoritet i både ØstjydsK Korn og Århus Foderstof Import. Anderledes så det ud i Århus Dampmølle. Her ønskede den ene af de stiftende familier, Ottesen, i 1962 større indflydelse på dampmøllens drift, og de fik en repræsentant i bestyrelsen, samtidig med at Kai Blicher fratrådte som direktør og i stedet blev bestyrelsens kommitterede. Han fortsatte som bestyrelsens formand, så ordningen gjorde ingen forandringer i, hvem der havde den faktiske ledelse af dampmøllen. I 1974 ønskede den samme aktionærgruppe at trække sig ud af dampmøllen, og det lykkedes at forhandle sig frem til en aftale, hvorefter Kai Blicher købte dem ud. Kort efter

Dampmøllen efter branden i september 1962. Tre år tidligere havde der også været brand, og ved den lejlighed byggede man det firkantede tårn på. Det var set fra et æstetisk synspunkt absolut ikke nogen gevinst for bygningen. På billedet kan man se, hvor brutalt det har afløst det tidligere afvalmede gavlparti, men dette brud på bygningens oprindelige harmoniske form forhindrede ikke forskellige interessegrupper i at kæmpe energisk for at redde bygningen fra nedrivning i 1986 under henvisning til, at den var bevaringsværdig.

Foto i Århus Kommunes Biblioteker, Lokalthistorisk Samling.

Kai Blicher foran Østjysk Korn's store silopakhus på havnen. Billedet er taget i forbindelse med virksomhedens 50 års jubilæum i september 1965, og ansigtsudtrykket afspejler både glæde over det livsværk, der er skabt, vilje til at fortsætte og måske et stænk af vemod, fordi de år, man kan se tilbage på, er kommet til at fylde så meget ved siden af dem, man kan se frem til.

Foto i Århus Kommunes Biblioteker, Lokalhistorisk Samling.

blev dampmøllen imidlertid ramt af, at Magdale- ne Brød, der var virksomhedens største kunde, gik konkurs. Det blev derfor besluttet at sælge damp- møllen til et nyt selskab, A/S Bagermøllen, som skulle dannes af de bagemestre, der hidtil havde været dampmøllens kunder. Det lykkedes imid- lertid ikke rigtig at få det nye selskab op at stå, og i 1976 solgte Blicher dampmøllen til Valsemøllen A/S, Esbjerg. Den fortsatte driften til 1984, hvorpå dampmøllen i begyndelsen af 1987 blev revet ned. Da dampmøllen havde solgt sin virksomhed, skif- tede selskabet navn til Holdingselskabet af 6. ok- tober 1976.

I henhold til den beslutning, der var truffet i 1970, fortsatte Østjysk Korn og Århus Foderstof Import virksomheden med en erklæret politik om ikke at inklade sig på det risikobetonede. Det viste sig klogt, for i 1973 slog konjunkturerne om, og

den lange periode med gode år, der havde været siden 1947, blev afløst af krise og stagnation. "Det mest forvirrede år i branchen" hed det ved ge- neralforsamlingen i august 1973 i Århus Foderstof Import. Det var ikke Danmarks indtræden i Fæl- lesmarkedet, der henvistes til, men derimod Peru, der havde indført fiskestop. Det måtte de for den sags skyld selv om, hvis ikke det lige var, fordi Peru var verdens største producent af fiskemel; men det var Peru, og det famøse fiskestop vendte derfor op og ned på verdensmarkedet, og værre blev det, da russerne pludselig gav sig til at købe stort op, samtidig med at U.S.A. indførte eksportforbud af olie- kager. Det samlede foderstofmarked var i ka- os. Men det blev værre endnu. Ved generalforsam- lingen året efter kunne direktøren konstatere, at kaos nu var afløst af krise. Hvad skulle man gøre, når prisen på "Svinegulf" faldt fra 376 kr. til 134

kr. på fire måneder? Og hvad skulle man gøre, når de store koncerner købte virksomheder op til højre og venstre både i import- og i detailledet? Der blev stadig mindre plads til virksomheder som Århus Foderstof Import og Østjydsk Korn, men de fortsatte begge, og driften gav stadig overskud, og i 1976 var de med til at stifte et nyt selskab, A/S Århus Foderblandingsfabrik, i samarbejde med firmaet Anton C. Nielsen. Samme år brændte Østjydsk Korns pakhus på havnen den 2. juni, men der blev hurtigt opført et nyt, og driften kunne genoptages ved juletid samme år. Det var således hverken initiativ eller gå-på-mod, der manglede, men udviklingen i branchen levnedede kun plads til nogle få store selskaber, og i 1978 indgik Østjydsk Korn en aftale med KFK, som lejede pakhuset for ti år. Fra da af ophørte den egentlige handels- og fabrikationsvirksomhed i Østjydsk Korn og Århus Foderstof Import. De to selskaber fortsatte som en

slags holding- og ejendomsselskaber, og Kai Blicher kom på kontoret et par timer hver dag til kort før sin død. Han døde juleaften 1980 næsten 92 år gammel.

Fra først til sidst var de selskaber, som Kai Blicher ledede, organiseret som aktieselskaber. Det var ikke traditionelle enkeltmandsvirksomheder juridisk set. Men på en måde var de det alligevel, for i sjælden grad var det personen Kai Blicher, der skabte og udviklede det system af virksomheder, som han stod i spidsen for. Han formåede at skabe rum og respekt om sig selv, så han kunne indrette sig, som han ville, og tog han en opgave op, engagerede han sig i den af fuld kraft og uden trang til at lægge skjul på, hvad han mente. "Er De ikke lidt vanskelig at samarbejde med?" spurgte en journalist ham, da han blev 70. "Absolut ikke, tværtimod", svarede Kai Blicher, "bare vi ellers er enige".

Aarhus Æskefabrik

- fra apotekertrykkeri til folkeværtshus

Hos apoteker Reimers på Løveapoteket blev der en martsdag i 1894 holdt møde. Apoteker Hoffmeyer fra Grenå kom udenbys fra, mens apotekerne Meyer mødte fra Svaneapoteket og Krarup fra Frederiksbjerg apotek i Ryesgade. Både Meyer og Reimers sad i bestyrelsen for Danmarks Apotekerforening, og det samme gjorde den eneste af de indbudte, der ikke kunne komme, apoteker Krenchel fra Holstebro. Mødedeltagerne ville lave Apotekernes Æskefabrik og Stenstrykkeri, et etablisement, der skulle fremstille emballage og receptkuverter til apotekerne.

Til formålet havde de kastet øje på en virksomhed, der hed Aarhus Kunst- og Merkantil Trykkeri samt Æskefabrik, og som hidtil havde været ejet af en mand ved navn A. Køhler. Det var tanken at lave et aktieselskab med en kapital på 60.000 kr. og ansætte Køhler som driftsbestyrer. I løbet af meget kort tid var aktiekapitalen tegnet af et stort antal apotekere fra hele landet med initiativtagerne i spidsen, idet de tegnede sig for halvdelen af kapitalen. Reimers alene som den største aktieholder tegnede sig for 13.000 kr. Lokaler til trykkeriet sikrede man sig i kælderetagen i Rømerhus, der var under opførelse ved Clemensbro, hvortil kom leje af to lagerrum i Ankerhus. Køhlers trykkeri blev herefter købt for 18.000 kr., og inden den nye virksomhed overhovedet kom på benene, blev den omdøbt til Aktieselskabet Aarhus Æskefabrik. Bestyrelsen kom til at bestå af de 5 initiativtagere med Hoffmeyer som formand.

Apoteker Reimers fortrød hurtigt hele historien. Han mente ikke, at æskefabrikken under Køhlers ledelse kunne blive rentabel og foreslog allerede i juni måned, at selskabet skulle likvidere! Det blev forkastet i bestyrelsen, der bestod af initiativtagerne, med 4 stemmer mod 1. Bestyrelsen vedtog dog at finde en anden driftsbestyrer. Det blev fotograf J.L.Kjær.

Det første driftsår udviste et underskud på 6.000 kr. Reimers fastholdt sit årgamle forslag om ophævelse ved 1897-generalforsamlingen og nægtede at lade sig genvælge til bestyrelsen. Bestyrelsen valgte at fortsætte, men var dog nu indstillet på at afhænde trykkeriet, hvis muligheder skulle vise sig. Bestyrelsen blev udvidet til 7, og nyvalgt blev konsul Bergman, fabrikant Bestle, der var ejer af E. Mehls sæbefabrik, samt apoteker Strøyberg fra Ålborg. Bestle blev formand. Kort efter blev også Kjær fyret som driftsbestyrer, og i stedet tiltrådte litograf Prange. At Kjær røg ud kan ikke undre, da 75 % af produktionen måtte kasseres som værdiløs. Fabrikken flyttede i 1897 til et andet lejemål i Nørre Allé 81, som var hjørneejendommen til Vesterport. Det var i virkeligheden den såkaldte Hansens Kaserne, en gammel bindingsværksbygning i to stokværk, der helt til omkring 1880 havde haft indkvartering af soldater, i 1860 f.eks. 10 dragoner.

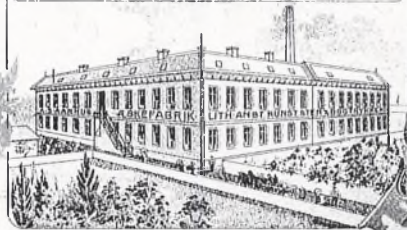
Hvorledes livet på fabrikken i den gamle kaserne tog sig ud, set fra gulvet, findes der en beretning om, skrevet af litograf, senere overlærer ved Århus skolevæsen, Victor Jensen. Han kom i lære som litograf på fabrikken, lige efter at han var fyldt 14 år i efteråret 1900. Som lærling måtte han arbejde fra klokken 7 morgen til 7 aften, det første år helt uden løn. Victor Jensen tegner et ret trøstesløst billede af virksomheden. Bygningerne var forsømt udadtil og snavsede indvendig, selv om gulvet blev vasket til højtiderne. Miljøet var ikke rart. Gasmotoren i trykkeriet osede så stærkt, at lokalet var fyldt med en gråblå tåge, og hele den gamle bygning rystede, når hurtigpressen gik. Støjniveauet var uhyggelig højt, og en del af arbejdet var direkte sundhedsfarligt; f.eks. fik chokoladefabrikken Elvirasminde leveret chokoladebånd, der skulle bronceres. Når de færdige ark

Lager i København for Guldmedlemmer:

Hr. Grosserer Peter Johansen.

Telefon 62—78, Sværtgade 6.

ETABLERET 1896

LITA-ANSTALT
KUNST-STEN & BOGTRYKKERI

SAMT

LÆDERVARE-FABRIK

Aktieselskabet

ÅRHUS

TELEFON
459.

ÆSKEFABRIK

Ca.
45 arbejdende
Maskiner.
Ca.
100 Arbejdere.

Æskefabrikkens pompøse brevhoveder viste en stor flot fabriksbygning, noget forskønnet i forhold til realiteterne. Det var i virkeligheden den såkaldte Hansens kaserne, en gammel bindingsværksbygning i to etager, der dannede rammen om de "ca. 45 arbejdende maskiner, ca. 100 arbejdere". Netop i foråret 1902, hvor det pågældende brev er skrevet, var brevhovedet blevet udvidet med meddelelsen "samt lædervare-fabrik". Denne betegnelse dækkede over kuffertproduktion, en gren der blev frasolgt til sadelmagernes centralforening hurtigt derefter.

Århus Æskefabriks arkiv, Erhvervsarkivet.

skulle afstøves, foregik det ved frivillig tvang efter fyraften, hvor lærlinge til midnatstid stod i broncestøv så tæt, at de kunne hoste klumper op dage efter. Der blev drukket en del af svendene, når Prange ikke lige var der; det var så praktisk, at der var et øltapperi i kælderen, hvor man kunne sende lærlingen hen at hente. I et lokale sad kvinder og klistrede pilleæsker til apotekerne. De var særdeles lavt lønnede, og Victor Jensen hævder, at mange af dem trak om aftenen for at supplere indkomsten. Også i trykkeriet arbejdede der en del kvinder, og udfyldte skemaer til ulykkesforsikringen i virksomhedens arkiv med angivelse af nødvendigt sygefravær på så og så mange dage fortæller om mere eller mindre uhyggelige arbejdsulykker. Det var i reglen fingrene, det gik ud over, når pigerne, der var trætte efter mange timers arbejde, fik dem i bukkemaskine eller trykkemaskine.

På pengesiden viste virksomhedens andet regnskabsår et driftsresultat på 3.300 kr i overskud. Året efter ca. 4.200 kr. Ved en yderligere udvidelse af bestyrelsen tiltrådte grosserer Joh. Baune som det ottende medlem. Omkring 1902 optog fabrikken produktion af kufferter som en tredje afdeling foruden trykkeri og æskefabrik. Nogen egentlig god forretning blev æskefabrikken ikke i apotekernes regi, og i 1902 blev den udbudt til salg; det var efter, at den oprindelige

forslagsstiller, Reimers, var afgået ved døden. Kuffertproduktionen blev afhændet til Sadelmagernes centralforening, og den øvrige virksomhed blev indstillet 1903. Da fabrikken åbenbart ikke kunne sælges, blev driften dog genoptaget, da den i det mindste kunne betale renterne. Hovedproblemet synes at have været, at driftsoverskuddet ikke inden for en rimelig tid syntes at kunne få bugt med etableringsomkostningerne. Apoteker Hoffmeyer overtog den daglige drift under likvidationen fra 1. januar 1903, og Prange afgik. Hoffmeyer havde efterhånden nået pensionsalderen, havde afhændet apoteket i Grenå og var flyttet til Århus. I de følgende år blev der gjort utallige forgæves forsøg på at afhænde virksomheden. Situationen var efterhånden noget anstrengt, og betydelige tab truede.

Over den tomme krybbe kom det til stærk uoverensstemmelse mellem Bestle og Hoffmeyer. Ved et møde i likvidationsudvalget i maj 1907 angreb Bestle Hoffmeyer på en måde, som denne fandt både ærerørig og fornærmelig. Bestle sagde angiveligt, at Hoffmeyer ikke bestilte noget, f.eks. mødte han ikke kl. 6 hver morgen for at se, om arbejderne kom rettidigt. Bestle sagde, at Hoffmeyer kun mødte 1 time dagligt. Resultatet var slet arbejde, sagde Bestle, der personligt havde mistet adskillige tusinde kroner på dårlig emballage, købt hos æskefabrikken. Værkføreren

burde have været fyret, og Hoffmeyer selv skulle have udført det litografiske arbejde sammen med en lærling. Hoffmeyer blev rasende og afviste beskyldningerne som pure usandhed, og han hævdede, at den vegeterende fortsættelse af fabrikken var til gavn for kreditorerne, da renter i det mindste blev betalt. Han anså fortsat samarbejde som umuliggjort og nedlagde hvervet som formand for likvidationsudvalget samt daglig leder af driften. Som nævnt var driften vegeterende. I 1905 blev der tjent 134 kr.; på det tidspunkt var hele aktiekapitalen allerede tabt. Året efter var der underskud på 3-4.000 kr.

Uoverensstemmelsen førte direkte til, at bestyrelsen ved generalforsamlingen i juni 1907, efter 10 års virke, måtte søge generalforsamlingens tilslutning til at lividere med tab af hele aktiekapitalen på de 60.000 kr.

Hvad gik galt ?

Med Hoffmeyers øjne for det første, at Køhlers fabrik med, hvad der skulle vise sig at være gamle og udslidte maskiner, blev købt for dyrt for 18.000

kr. Fejl nummer to var at ansætte den hidtidige ejer, altså Køhler, som driftsbestyrer. Han manglede efter bestyrelsens opfattelse både dygtighed og pålidelighed, skulle det vise sig. Hans afløser, fotograf Kjær, var en hæderlig mand, men han manglede indsigt i trykkerihvervet. Afløseren Prange viste sig i tidens løb med bestyrelsens ord ganske umulig. Han ødelagde forretningen i bund og grund. Hans ledelse var koncentreret om at tjene så mange penge til sig selv som muligt; derudover var han ifølge Victor Jensen et brutalt menneske. Den nævnte lædervareafdeling gav et tab af en størrelsesorden på næsten halvdelen af aktiekapitalen. Hele tabet lå omkring salget til sadelmagerne. Det var i det hele i årene fra 1897 til 1902, at pengene blev tabt. Fra begyndelsen af 1906 fandt bestyrelsen det håbløst at vedblive at drive fabrikken. Aktiekapitalen var tabt, og kun Hoffmeyer ønskede at fortsætte. 1906 og 1907 søgtes fabrikken solgt til adskillige liebhavere, men ingen havde penge. Det hele endte da med, at forretningsudvalget overtog virksomheden for i

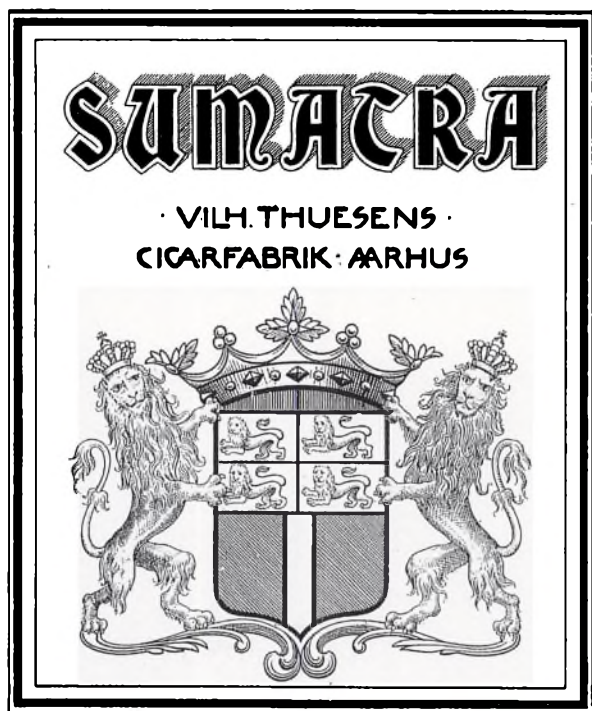
Holger Jensen købte allerede 1919 denne ejendom, Anholtsgade 4, hvor han 1926 byggede sin nye æskefabrik. Billedet er sandsynligvis taget umiddelbart, før ejendommen blev revet ned for at give plads til den nye. På gårdspladsen ses nemlig et antal komfurer, der har haft deres plads i de lejligheder, ejendommen indtil da indeholdt.

Foto i Århus Kommunes Biblioteker, Lokalhistorisk samling.

BOY

· VILH. THUESENS ·
CIGARFABRIK · ÅRHUS

Hvis man medregner grossistlagre, var der op mod 30 tobaks- eller cigarfabrikker i Århus i mellemkrigsårene. Nogle af dem var sikkert ganske små foretagender på husflidsniveau, mens andre havde egentlig fabrikskarakter. Nogle af de større fik alle emballager fremstillet på Århus Æskefabrik. På denne side ses etiketter til produkter fra Vilh. Thuesens cigarfabrik. Vilh. Thuesen oprettede sin fabrik 1895; 1899 blev han tillige direktør for J.E.Schmalfeld, men han videreførte sideløbende sin cigarfabrik til sin død 1925, hvorefter firmaet Schmalfeld overtog produktionen. På denne fabrik havde man ikke siden en brand i 1896 fremstillet cigarer. Endelig ses en etiket fra Schmalfeld, hvor de tre tobakstyper er personificeret ved en tyrk, en indianer og en sydstatsgentleman. På modstående side ses to mærker fra en cigarillosserie, fabrikeret af K.Th. Knudsen, der fra 1930 havde fabrik i Paradisgade. Den liggende løve prydede alle produkter fra Knudsens fabrik.

Århus Æskefabriks arkiv, Erhvervsarkivet.

10 Stk. Cigarillos

10 Stk. Cigarillos

10 Stk. Cigarillos

10 Stk. Cigarillos

VARE-MÆRKE

VARE-MÆRKE

SAMSON

Århus Æskefabrik skyldte apotekerstanden sin oprindelse, og gennem årene blev der fremstillet mange emballager og receptkuverter til landets apoteker, en produktion, der fortsatte, efter at apotekerne havde mistet enhver indflydelse på fabrikken. En apotekerartikel var også kondomer, om end de også blev solgt i særlige sanitetsforretninger og hos tobakshandlere og frisører. Her er tre eksempler på emballage fra mellemkrigsårene, fremstillet på Århus Æskefabrik. Det ældste mærke, Samson, går tilbage til tiden før første verdenskrig. Oprindeligt sås Samson i kamp med løven som varemærket; her er han moderniseret som idrætsskikkelse. Oprindeligt var betegnelsen "noget Samson" synonymt med præservativer.

Århus Æskefabriks arkiv, Erhvervsarkivet.

Æskefabrikkens personale opstillet til fotografering, angiveligt omkring 1940.
Foto i Århus Kommunes Biblioteker, Lokalhistorisk samling.

alt 16.000 kr. og solgte den videre til forhenværende apoteker Hoffmeyer, der drev den til sin død i 1910.

Enken solgte den herefter rub og stub til litograf Holger E. Jensen i 1911 til en pris af 9.400 kr. Holger Jensen havde været stentrykkersvend på æskefabrikken siden 1899 og værkfører siden 1907. Med hans overtagelse blev Aarhus Æskefabrik et privatfirma og var ikke mere som et aktieselskab et offentligt anliggende. 1919 købte Holger Jensen ejendommen Anholtsgade 4, som han i 1926 byggede kraftigt om, hvorpå han flyttede virksomheden herhen fra Nørre Allé. Året efter købte han naboejendommen, hvor der blev indrettet kontor og lager. Blandt specialiteterne i Holger Jensens produktion kan fremhæves konfektionsæsker, skotøjsæsker samt æsker til sæbe og konfekt. Desuden blev der produceret alt, hvad der hørte til den litografiske branche, f.eks. etiketter, plakater og farvetryk. Ved hans 25 års jubilæum i 1936 beskæftigede virksomheden 30 ansatte; på dette tidspunkt havde hans søn Algot Jensen allerede været medindehaver af fabrikken i 4 år.

Holger Jensen udtrådte af firmaet 1956, og fabrikken blev nedlagt 1969.

Hvad fabrikkens videre skæbne angår så lejede nogle unge mennesker, mestendels studerende, første og andensalen i 1971 og oprettede et åbent værksted, hvor der skulle være mulighed for mange kulturelle aktiviteter. Det var hensigten, at de lokale beboere skulle bruge faciliteterne, men i den henseende blev foretaget en skuffelse. I 1971 åbnede man et værtshus på andensalen, "Æsken", et "folkeværtshus" med billigt øl. En aften om ugen skulle der være beboeraktiviteter, dvs. møder eller film for at bevare det kulturelle islæt. Folkeværtshuset fik kun et halvt års levetid, fordi det hele gik til i almindelig druk og uorden, således at det blev en belastning for kvarteret i stedet for en gevinst. Det blev lukket i sommeren 1972 og genopstod som et værtshus med almindelig prispolitik. Dette viste sig at være den rigtige vej, og i dag fungerer Æsken i miljøet som musikværtshus. De besøgende er fortrinsvis yngre folk fra kvarteret, der hvad beboere angår har været igennem en kraftig foryngelsesproces.

Brdr. Backhausen

- trykning af aviser

”Vi har idag etableret et nyt Bog- og Stentrykkeri på Mejlgade nr. 21. Det anbefaler vi i de ærede forbrugeres velvillige erindring med udførelsen af alle til ovennævnte fag hørende større og mindre arbejder. Vi har anskaffet de nyeste og eleganteste skrifter til bogtryk samt engageret en dygtig litograf.”

Med denne annonce forkyndte brødrene Backhausen i april 1872 at de startede egen virksomhed. Brødrene var ganske vist allerede kendt i byen, ikke mindst for et snævert samarbejde med Jyllands-Postens bogtrykkeri. Avisen var startet i 1871 og så selvfølgelig en fordel i at indgå et samarbejde med en etableret bogtrykker, der kunne sikre, at avisen kom ud til tiden. Bogtrykkeren var ikke ny i byen, for siden 1869 havde han drevet et beskedent bogtrykkeri i sidebygningen til nummer 47 i Mejlgade. For Backhausen lå der store visioner i samarbejdet med det nye dagblad, for Jyllands-Posten skulle anskaffe en hurtigpresse, mens Backhausen skulle købe den fornødne skrift. Den ledige kapacitet så han naturligvis spændende forretningsmuligheder i. Det gik dog snart op for bogtrykkeren, at det var en dårlig forretning. Han havde påtaget sig opgaven til en lav pris i håbet om, at der fulgte andre opgaver med. Det gjorde der selvfølgelig også, men ikke nær så mange, som han havde håbet. Hertil kom, at Jyllands-Posten blev trykt om natten og krævede hans fulde opmærksomhed, og det gik naturligvis ud over formiddagens opgaver. Han kunne ganske enkelt ikke overkomme både at trykke avisen og passe sit trykkeri om dagen. Det er forklaringen på, at der ikke var andet at gøre end at frikøbe sig fra kontrakten og starte på en frisk. Det var netop det, han annoncerede i april 1872. Broderen havde bistået i arbejdet på Jyllands-Posten, og nu fortsatte de samarbejdet under firmanavnet Brdr. Backhau-

sen. Mændene bag Jyllands-Posten havde vel nok fået øje på bogtrykkeren, fordi det var lykkedes ham at få forretningen til at køre på et utraditionelt grundlag.

Da den fransk-tyske krig brød ud i 1870, havde Sophus Backhausen fundet på at trykke de aktuelle telegrammer fra krigsskuepladsen og sælge dem. Det viste sig at være en god idé, for Århus Stiftstidende - byens eneste avis - kom først om eftermiddagen, hvorfor der var et marked for de aktuelle morgentelegrammer. Teksten hentede han på den lokale Børs ved havnen eller på Hotel Royal, hvor telegrammerne var slået op. Arbejdet bestod ganske enkelt i at skrive dem af, for dernæst at lade dem sætte og trykke og så endelig ved 8-9 tiden om morgenen at sælge flyvebladene, som de blev kaldt.

Sophus Backhausen var bogtrykkersøn fra Vejle og havde fra barnsben naturligvis måttet hjælpe til i faderens lille trykkeri, der siden flyttede til Skanderborg. Her startede faderen en lille avis, der udkom 4 gange om ugen. Han var imidlertid ikke særlig rask og blev stadig svagere, og i en alder af blot 19 år måtte sønnen Sophus overtage den lille forretning og underholde familien. Økonomien kunne imidlertid ikke hænge sammen, så den unge Backhausen måtte snart afhænde forretningen. Han valgte i stedet at drage til Århus, hvor han fandt udviklingsmulighederne langt bedre. I forvejen havde byen kun to trykkerier. Det var det ældste og største Aarhus Stiftsbogtrykkeri samt det yngre P. Niensens Bogtrykkeri, der lå på adressen Kødtorvet 5 ”skrås for Hotel Skandinavien”, som det hed i Vejviseren. Det var etableret omkring 1850, så han mente nok, at der skulle være plads til ham også. I begyndelsen blev det kun til småopgaver, der mest bestod i at påtrykke navne og adresser på brevpapir og kuver-

Efter at have fratraadt enhver Forbindelse med „Jyllandsposten“s Bogtrykkeri have vi Dags Dato etableret et nyt

Bog- og Steentrykkeri

paa Meilgade Nr. 21 (Hr. Smedemester Jensens nye Gaard),

som vi anbefale i de ærede Forbrugeres velvillige Erindring med Udførelsen af alle til ovennævnte Fag hørende større og mindre Arbejder, hvilke vi, efterat have anskaffet de nyeste og eleganteste Skrifter til Bogtryk samt engageret en dygtig Lithograph, see os istand til at levere særdeles smukt udførte og til Nutidens billigste Priser.

Aarhus, den 16de April 1872.

Brødrene Backhausen.

Sådan præsenterede Brdr. Backhausen deres nye virksomhed for offentligheden. Annoncen blev bragt i Århus Stiftstidende 29. april 1872.

ter. Mange af opgaverne fik han fra de store boghandlere: Th. Thruue på Immervad og Rybner Petersen i Borgporten. Begge fik først senere egne trykkerier.

Der havde været mange vanskeligheder for den unge bogtrykker. Et særligt problem var det ikke mindst, da han blev indkaldt for at forrette sin militærtjeneste. Han så kun én løsning på det problem, og det var at tilbyde broderen Frederik et samarbejde, og han var da også som nævnt med, da man trykte Jyllands-Posten. Da det arrangement ophørte, fulgte Frederik med til det nye trykkeri i Meilgade 21, og firmanavnet blev ændret til det omtalte "Brdr. Backhausen Bog- og Stentrykkeri".

Bogtrykkeren var så heldig, at han blev indkaldt til et lokalt soldaterkompagni, og som det var sædvane, indkvarteret lokalt, og igen var han heldig. Han fik kvarter i Meilgade, hvilket betød, at han indimellem soldaterforpligtelserne kunne smutte hen på trykkeriet og løse presserende opgaver.

Forretningen gik trods alt ikke særlig godt, mens han var soldat, idet omsætningen havde været markant faldende. Han så derfor kun en udvej. Han måtte ligesom faderen rejse til andre byer for at skaffe arbejde til trykkeriet. Han satte også nye opgaver i gang. En af dem var midt i 1870'erne starten på en adreseavis "Jyllands-Adresseavis", der kom i et oplag på 5.000 eksemplarer. Heller ikke her lykkedes det dog at få omkostningerne dækket, så bladet ophørte efter

ca. et år. Forklaringen var den enkle, at provisionen til agenterne slugte fortjenesten. Hertil kom, at nogle agenter helt "glemte" at afregne deres salg med bogtrykkeren.

I 1878 blev forretningen udvidet igen, idet Backhausen købte det allerede nævnte P. Niensens Bogtrykkeri. Det var et teknisk avanceret trykkeri og betydelig forud for de fleste jyske trykkerier. Købet af de mange nye maskiner gav nye problemer, for de kunne ikke være på den gamle adresse. Endnu engang måtte han flytte. Nu til Graven 3. 5 år senere var det galt igen, så derfor købte han ejendommen Søndergade 8, hvor han lod forhuset nedrive og opføre et nyt. I et firetagers baghus indrettede han trykkeriet med bogbinderi. Og, som noget nyt installerede han nu også en dampmaskine, der skulle trække de svære trykkerimaskiner i stedet for drengene, der tidligere havde knoklet ved svinghjulene. 4 hurtig- og 3 håndpresser fik han opstillet i bygningen. Backhausen var nødt til at få moderne drivkraft, hvis han skulle klare sig i konkurrencen. Stiftsbogtrykkeriet havde nemlig allerede fået en dampmaskine, og på Jyllands-Postens trykkeri var det en gasmotor, der tog sig af det hårde slid.

Der foregik meget omkring bogtrykkeren. Stadig flere ordrer kom i hus, og personalet voksede konstant. Sidst i 1880'erne var op mod 50 mennesker ansat i virksomheden. Problemerne voksede samtidig, for bogtrykkeren kunne ikke længere overskue omkostningerne, og kun ved en særlig indsats undgik han, at det hele "ramlede". Lettere

blev det naturligvis ikke af, at gulvene ikke læn-
gere kunne bære de tunge trykkerimaskiner,
hvorfor trykkeriet igen måtte holde flyttedag. De
nye trykkerilokaler blev indrettet i tårnbygningen
ved Sct. Clemensbro.

De mange flytninger kan følges ret nøje, for
bogtrykkeren måtte naturligvis altid tilpasse sit
eget brev- og regningspapir til den aktuelle adre-
se. Brevhovedet fra 1891 gengiver derfor nok så
nydeligt den karakteristiske tårnbygning, ligesom
det fortæller om virksomhedens formåen: Nu re-
klameres der også med nodetrykkeri, begrebet
litografisk anstalt anvendes, og det fortælles også
om forretningen, at den sælger kontorartikler og
skolemateriel. Telefon har Backhausen også fået
med nummeret 69.

Udviklingen gik hurtigt, og midt i 1890erne
flyttede Backhausen igen til større lokaler. Han
vendte tilbage til Rosensgade, hvor han købte
ejendommen nummer 24. Også det gav anled-
ning til nyt brevpapir, der i en fortegnet streg viser
trykkeriet vinkelret på Hotel Royal og bankkon-
toret. Det brevhoved kom i øvrigt i to udgaver, og
formålet er helt åbenbart: at få en større effekt ud
af tegningerne, så trykkeriet kom til at dominere.

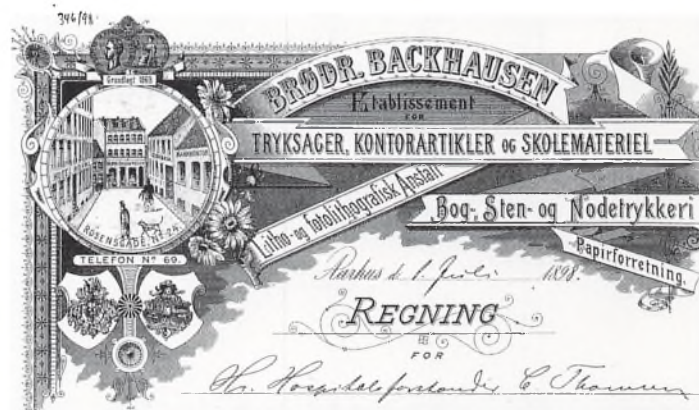
Der var nu også en anden forklaring på det nye
brevpapir. Den gamle bygning blev nemlig revet
ned, og i stedet opførte han et stærkt hus i røde
mursten, der kunne bære maskinerne. På brev-
papiret træder huset virkelig frem. Med sine tre
etager samt mansardetagen var huset et af de
højeste i gaden.

Ideerne kom stadig, så det var naturligvis også
Backhausen, der fandt på at udgive den første
telefonbog i byen. Den kom i 1892, og i mange år
derefter stod der med små typer på omslag og
titelblad: Trykt hos Brdr. Backhausen.

Det var en stor virksomhed med mange ansatte,
han havde fået skabt. Lønomsætningerne var sto-
re, og det var derfor naturligt, at Backhausen
tidligt fik kontakt til lokale arbejdsgiverorganisa-

Trykkeriets brevpapir afspejler firmaets udvikling. I 1891 var
adressen i den runde tårnbygning på Sct. Clemensbro. I 1895
var den flyttet til Rosensgade bag Domkirken. Tre år senere
var adressen den samme, men perspektivet i brevpapiret ænd-
ret, så trykkeriet fremtrådte mere markant, omgivet af Hotel
Royal, Hotel Cimbria og Bankkontoret, som Nationalbankens
filial i byen blev kaldt.

Brevpapir i Erhvervsarkivet.

Med det nu snart afsluttede 35. Aars April Kvartal ophører AARHUSPOSTEN indtil videre at udkomme.

Den direkte Aarsag til denne Beslutning er, at Redaktør Anders Olsen i lang Tid ikke har været i Stand til dagligt at forestaa Redaktionen.

Vore Selskaber har ikke kunnet finde en Afløser, som vi var overbevist om uafhængig kunde og vilde tolke det frie Ord uden at skele til et eller andet af Partierne, og derfor ser vi Tiden an, til den rette Mand findes.

Vi har i de sidste Dage modtaget mange Beviser for, at der er en Kreds af trofaste Læsere, som beklager den trufne Bestemmelse. Vi takker for deres Interesse.

Alle Henvendelser vedrørende Bladet sker efter 1. Juli til Telef. 5669 eller Jydsk Centraltrykkeri.

Jydsk Centraltrykkeri, ¹/₅ Reg. 1416.

Aarhusposten, ¹/₅ Reg. 14076.

Aarhus-Posten meddeler her bladets læsere, at det midlertidigt måtte ophøre. Samtidig blev det angivet, at det havde været umuligt at finde en afløser for bladets redaktør, Anders Olsen. 35 årgange blev det til for det både forhadte og elskede lokale boulevardblad. Alle var trykt hos Backhausen i Rosensgade.

Aarhus-Posten 30/6 1937.

tioner. Han kom ind i bestyrelsen af Foreningen af danske Bogtrykkere, og allerede i 1892 deltog han i forhandlingerne om en ny tarif for trykkeriarbejde. Han blev også formand for Dansk Provinzbogtrykkerforening og blev medstifter af Århus Bog- og Stenrykkerforening.

I 1905 blev forretningen omdannet til et aktieselskab med Sophus Backhausen som direktør. Det blev det aktieselskab, der i de kommende år foretog opkøb af andre virksomheder, bl.a. flere bladtrykkerier, der allerede kom til at indgå i "Brdr. Backhausens Bog- og Stenrykkeri A/S". For en eftertid kan det være svært at se, hvordan det hele hang sammen. Århus-Posten oplyste i 1909 at bladet var trykt hos A/S Brdr. Backhausens Etabl. "Nationaltrykkeriet", R. Nielsen, Rosensgade 24, Århus.

Med omdannelsen til aktieselskab skete der også andre væsentlige ændringer. Virksomheden begyndte i stigende grad at satse på trykning af blade: dagblade, uge- samt månedsblade. Det før-

ste blad, der for alvor slog an, var Aarhus-Posten, der var startet allerede i 1902 af redaktør C. Arnfast Nielsen. Det kan karakteriseres som et pågående boulevardblad efter københavnsk forbillede, og det søgte ikke mindst gennem en bevidst skandalejournalistik at få fat i publikum. Det blev almindeligvis solgt i løssalg, og det blev sagt, at bladsælgerne råbte: "Aarhus-Posten. Fire sider løgn og skidt - kun to øre". På trods af den utraditionelle journalistik havde bladet altid meget svært ved at få økonomien til at hænge sammen. Det gik så galt, at redaktør Arnfast ganske enkelt måtte forlade byen, og i stedet begyndte fabrikant Carl H. Sørensen fra firmaet Bruun & Sørensen at sætte penge i det. Samtidig blev der dog sat en bremse på den journalistiske frihed. Bladet blev med andre ord mere stuerent og mindre skandaleorienteret, og det blev hævdet, at "duften gik af bladet". På trods af dette lykkedes det Århus-Posten under skiftende redaktører at fortsætte helt frem til 1937. Da var det blevet ret så tandløst og døde vel nok, fordi udviklingen var løbet fra det, men også fordi Carl H. Sørensen ikke længere ville "putte penge i bladet". I de mange år blev det konstant trykt hos Brdr. Backhausen i Rosensgade.

I 1911 døde Sophus Backhausen, men virksomheden kunne uden vanskeligheder videreføres, da den allerede var omdannet til et aktieselskab. I 1915 blev der startet endnu et aktieselskab i tilknytning til virksomheden, Jydsk Centraltrykkeri A/S, med Carl H. Sørensen som formand for bestyrelsen, og det udviklede sig i de kommende år til et sundt økonomisk foretagende. I dette regi blev der i de kommende år udviklet en sand bladfabrik. Foruden Aarhus-Posten skulle man dagligt fremstille Afholdsbladet, som Larsen-Ledet var redaktør af, et blad for Retsstatspartiet samt Aarhus Ekko, der blev redigeret af den senere trafikminister Alfred Jensen. Også Tidens Stemme samt et antal afholdsblade blev udsendt fra adressen i Rosensgade. Virksomheden var med andre ord blevet stærkt specialiseret i fremstilling af dag og ugeblade. Det betød, at de oprindelige opgaver trådte stadig mere i baggrunden, og at bog- og stenrykkerarbejdet på det nærmeste var begrænset til forretningstryksager, kartonnager, margarinepapir, aktiebrev og obligationer foruden enkelte reklametryksager.

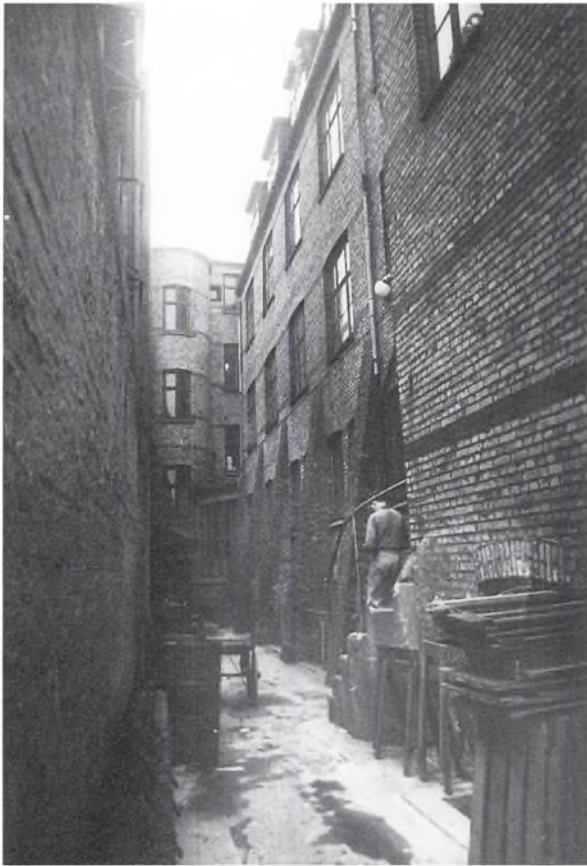
I 1930 tiltrådte Axel I. Christensen som direktør, og han så straks, at det ikke var særlig lønsomt med de mange bladopgaver på bekostning af for-

I 1941 tog Jydsk Centraltrykkeris bygning i Rosensgade 24 sig sådan ud. Hvis man ikke lige vidste det, så kunne man næppe forestille sig, at der bag det ydmyge skilt og frisørforretningen lå et stort trykkeri.

Foto i Århus Kommunes Biblioteker, Lokallhistorisk Samling.

Fra gårdsiden så det sådan ud. Det var i bagbygningerne, trykkeriet var indrettet i 4 etager. Praktisk har det ikke været, og da den nye tids krav til effektivitet og ny teknik blev påtrængende, måtte trykkeriet naturligvis flytte ud til et nybygget industrihus uden for byen.

Foto i Erhvervsarkivet.

retningstryksagerne, og da Aarhus-Posten gik ind i juni 1937, blev lejligheden brugt til at reducere personalet og ændre virksomhedens produk-

tionsprofil i retning af et forretnings- og markedsorienteret bogtrykkeri.

Midt i 1940erne var hele huset i Rosensgade på det nærmeste optaget af virksomheden. Udefra så virksomheden ikke så stor ud, for stueetagen ud mod Rosensgade var udlejet til en frisør, og ovenpå havde politiet et lejemål, mens dele af trediesal var indrettet til en systue. Men så var hele det øvrige hus også udnyttet til bristepunktet med trykkerimaskiner. Huset synede måske ikke stort, men de lange bagbygninger rummede mange kvadratmeter.

I kælderen lå stentrykkeriet med 3 stentrykspreser, 2 håndpresser og de nødvendige farveborde og hjælpeværktøjer. I stuen lå selve bogtrykkeriet med 4 hurtigpresser, 6 digler og falsemaskiner. 1. sal var indrettet med bogbinderi med skæremaskiner, stokpresse samt hefte- og stansemaskiner. På 2. sal stod lakermaskinen, og endelig havde Jydsk Centraltrykkeri indrettet sit sætteri på 3. sal. Her var de 20 skriftreoler opstillet sammen med 5 satsmaskiner og 6 ombrydningsborde foruden en enkelt korrekturpresse.

I slutningen af 1960erne var der ikke længere plads til virksomheden - der nu bar navnet Jydsk Centraltrykkeri A/S - på adressen i Rosensgade, og et nyt stort trykkeri blev planlagt i et industrikvarter i Viby. Den gamle teknologi var heller ikke tidssvarende, blyet var på vej ud, og stentryksopgaver blev stadig mere sjældne. Bygningen, som Backhausen havde opført i 1892, kunne kort og godt ikke længere huse den nye tids maskiner og store produktionsserier. Fremtiden lå i et industrikvarter i Viby. Også navnet på virksomheden krævede mere format: Jydsk Centraltrykkeri. Det gamle firmanavn Brdr. Backhausen forsvandt.

Centralværkstedet

- engang byens største arbejdsplads

"Hel ny Århus midtby" lød overskriften på forsiden af Stiftstidende 30. maj 1989. Her skitseredes DSBs plan om at nedlægge Centralværkstedet, nedrive alle værksteds- og montagebygninger og sælge arealerne til en byggekonzern med henblik på at opføre 64.000m² butikks- og erhvervslokaler samt seks boligkarreer med 480 lejligheder på i alt 45.000m². I projektet indgik endvidere en stor åben plads (Forum), en ny busterminal samt et større parkeringsanlæg. Baggrunden for forslaget var dels DSBs overgang til IC-3 tog, der vil kræve langt mindre værkstedsfaciliteter til vedligeholdelse og reparation, dels etatens behov for ved grundsalg at skaffe pengemidler til modernisering af banenettet. Hvis der var interesse – og finansielt grundlag – for projektet, ville DSB kunne rømme og rydde hele Centralværkstedetsarealet med udgangen af 1992.

Forslaget blev umiddelbart modtaget med en blanding af glæde og sorg. I magistratens 2. afdeling, kommunens tekniske forvaltning, så man pludselig muligheden for at løse nogle trafikale problemer i midtbyen. Bl. a. kunne rutebilstationen flyttes, så der blev direkte forbindelse mellem den og banegården, og ved nedlæggelse af rangersporene til Centralværkstedet ville der måske blive plads til i banegraven at anlægge en længe ønsket direkte vejforbindelse fra motor- og ringvejen mellem Viby og Åby til havneområdet. Blandt arbejderne på Centralværkstedet var harmen og utilfredsheden derimod stor. Især fordi DSBs lukningsplaner ikke var blevet drøftet med de faglige organisationer og medarbejderne, men naturligvis også på grund af frygt for fyringer og arbejdsløshed.

Det varede dog ikke længe, inden DSB-projektet med sin totale "udslettelse" af Centralværkstedetsområdet blev udsat for en betydelig kritik.

Denne rettede sig bl.a. mod den forøgede trafik, som det koncentrerede bolig- og erhvervsbyggeri ville medføre på midtbyens mest belastede færdselsårer. Men først og fremmest kom der dog protester mod nedrivningen af de mange værkstedsbygninger og den fuldstændige byfornyelse, der helt ville ændre områdets karakter.

Arkitekter og bybevaringsfolk henviste til de store nedrivninger og gadegennembrud, der i andre byer (f.eks. Odense) havde skabt uheldige "huller" i bymidten, og pegede i øvrigt på, at man både der (Brandts Klædefabrik) og i Århus havde gennemført flere projekter, hvor ældre bygningsværker var blevet bevaret og indgik i nye bymiljøer (Ridehuset, Officersbygningen, Frichs). De fandt, at en række af værkstedsbygningerne var så solide og sunde, at de sagtens kunne indgå i en fornyelsesplan for området.

Den samme idé lå bag den genbrugsplan for arealet, som bygmester Mogens de Linde lagde på bordet i foråret 1990, og som indebar renovering og ombygning af en stor del af værkstederne til 250 boliger samt kulturhuse, udstillingsplads og markedshal.

Bygningernes arkitektoniske kvaliteter er imidlertid kun en af begrundelserne for at bevare dem. I forbindelse med, at DSB i foråret 1991 søgte nedrivningstilladelse til de første, blev området besigtiget af Det Særlige Bygningssyn (der har med bygningsfredning at gøre), som fandt dem bevaringsværdige på grund af deres væsentlige kulturhistoriske betydning: "Hver for sig og i forening illustrerer de ændringerne i udformningen af etage-, flade- og halvbygninger til industriel brug fra 1862 og frem".

Med andre ord: Centralværkstedets bygninger er velegnede til at fortælle om industrihistorien og industriudviklingen gennem mere end 125 år.

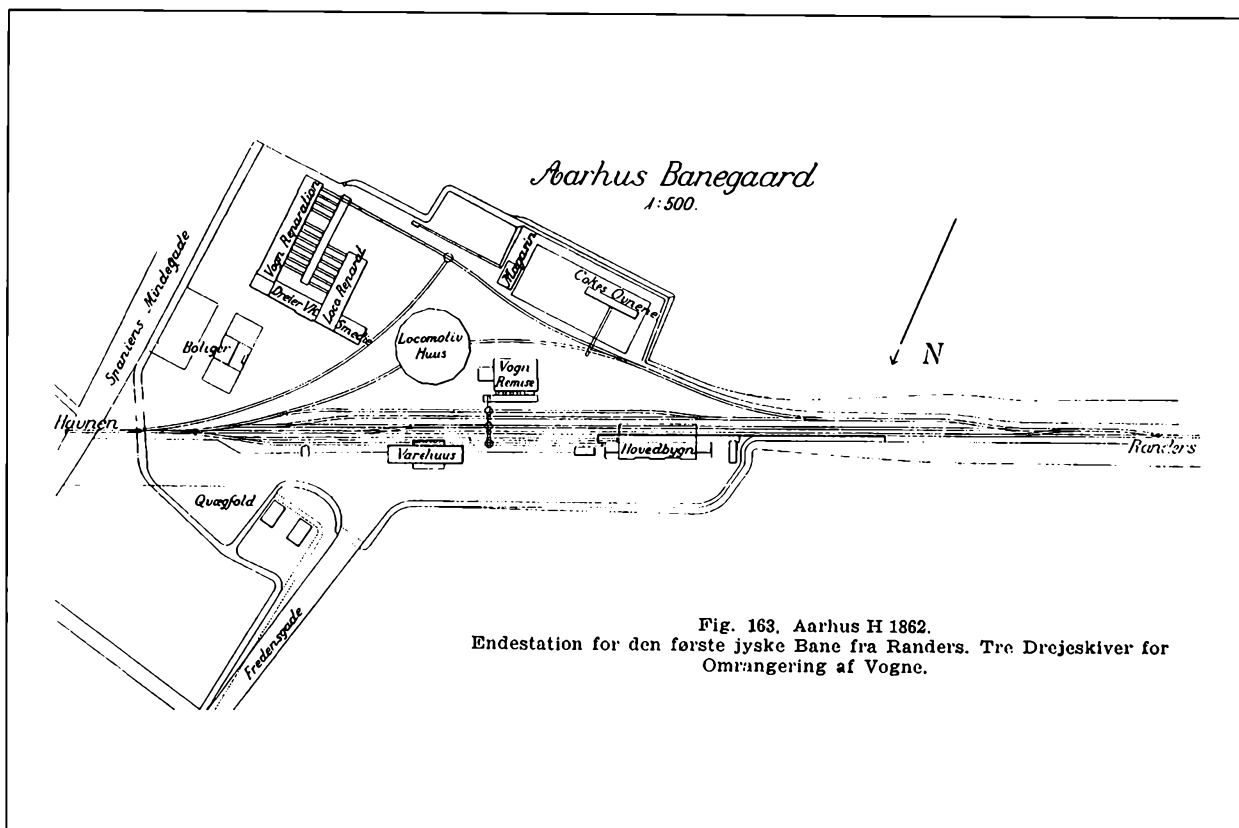

Fig. 163. Aarhus H 1862.
Endestation for den første jyske Bane fra Randers. Tre Drejerskiver for Omrangering af Vogne.

Det oprindelige jernbaneværksted optog kun en ringe del af det senere værkstedsområde, der gradvis blev udvidet mod syd. På oversigtsplanen fra 1862 ses de første værksteder samt midt i billedet den oprindelige 14-kantede lokomotivremise, der snart måtte vige for værkstedsudbygninger. Langs Spanien dækker grunden kun halvdelen af strækningen mellem viadukten og Jægergårdsvej.

Tegning i De Danske Statsbaner 1847-1947.

Kun få af byens nuværende industrielle virksomheder har som Centralværkstedet rødder helt tilbage til industriens barndom i årene efter 1850. Med en vækst, der inden århundredskiftet bragte arbejdsstyrken op på 500 og frem til årene efter 2. verdenskrig på mere end det tredobbelte, har det gennem en lang årrække været byens største industrielle arbejdsplads. Det har således været et betydningsfuldt led i Århus' industriudvikling.

Det blev oprettet i 1862 i forbindelse med anlæggelsen af jernbanelinien mellem Århus og Randers, der var den første banestrækning i Jylland. Banen blev bygget af det engelske entreprenørfirma Peto, Brassey & Betts, og det var også dem, der i de følgende år via Det danske Jernbane-Driftsselskab forestod driften og etablerede Jernbaneværkstedet, som det blev kaldt i de første mange år. Det lå på et areal mellem banegården og Spanien og omfattede et trefløjet anlæg med kontor, grovsmedie, lokomotivrepurationsværk-

sted med 6 spor, drejerværksted, snedkerværksted, vognreparationsværksted med 6 spor samt malerværksted med 2 spor, mens en skydebro til håndkraft skabte forbindelse mellem sporene. Det tekniske udstyr var begrænset til en dampmaskine, en løbekran i lokomotivværkstedet og nogle få arbejdsmaskiner i drejerværkstedet. Derudover opførtes på grunden en tjenestebolig i to etager og med haveanlæg til de udnævnte ledere, maskinmester Miles Constantine og værkfører Thomas Potts, begge englændere.

Værkstedets væsentligste arbejde i den første tid bestod i at samle det fra England leverede driftsmateriel, herunder de fire lokomotiver. Det blev i øvrigt gjort af indkaldte engelske montører, og først det femte lokomotiv, der leveredes året efter, blev samlet af danske arbejdere under maskinmesterens ledelse. Værkstedet var dog ikke særligt omfattende i begyndelsen, dels fordi materiellet var nyt og godt, og dels som følge af, at banenettet frem til 1868 kun omfattede stræk-

ningen mellem Århus og Randers samt tværbanen fra Langå til Holstebro. Bl.a. gørtler- og blikkenslagerarbejde blev leveret fra private virksomheder ude i byen, og dampmaskinen var i de første år kun i brug af og til, især til hjuldrejearbejde.

I øvrigt var arbejdet på Jernbaneværkstedet næppe kommet rigtig i gang, før det under krigen i 1863-64 igen gik nærmest i stå. Alle lokomotiver og vogne blev beslaglagt af militæret til brug for transport af troppeenheder fra Århus og Randers til Skive, hvor materiellet blev anbragt afkoblet, efter at lokomotivernes vitale dele (stempler, plejlstænger m.v.) var blevet afmonteret – og sendt til København, så de ikke kunne anvendes af de fremrykkende prøjsiske tropper. Desuden blev under krigen fløjen med vogn- og malerværkstedet brugt som tyfuslazaret af de tyske besættelsesstyrker i Århus.

Den engelske ledelse af værkstedet fortsatte til 1867, hvor staten overtog driften af de jysk-fynske baner. I de følgende år derefter var C. F. Oster-

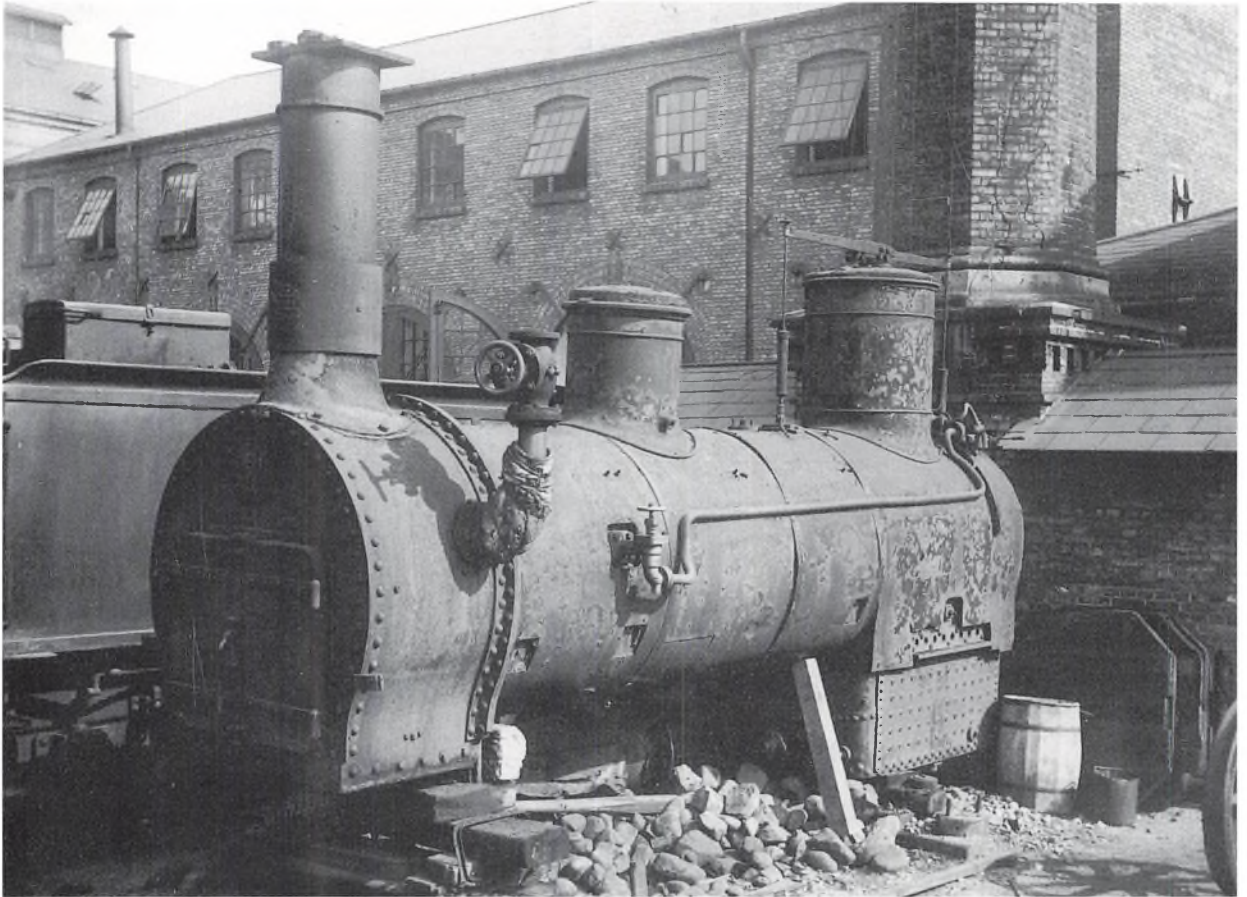
waldt, der tidligere havde forestået det slesvigske jernbaneværksted i Flensborg, maskin- og værkstedsleder i Århus. Herfra betjentes fortsat hele det jyske banenet, bortset fra Vendsysselbanen, der indtil broen over Limfjorden blev taget i brug 1879, havde eget værksted i Frederikshavn. Efter 1872, da der blev indsat jernbanefærger i Lillebæltsoverfarten, blev også en del af det fynske togmateriel repareret og vedligeholdt i Århus, selv om det fynske maskinværksted i Nyborg blev opretholdt.

Årene efter statsovertagelsen gav travlhed på Jernbaneværkstedet. Det jyske banenet voksede frem til 1880 fra mindre end 200 til omkring 750 km. I slutningen af 1860erne, da den jyske længdebane blev færdigbygget, blev der indkøbt henvend 30 nye lokomotiver i England. De blev leveret helt adskilte, hvad der naturligvis gav værkstedet et stort arbejde med samling og klargøring af dem, og dertil kom leveringen af de mange til-

Udsigt fra syd over værkstedsterrænet omkring 1910. I forgrunden Jægergårdens hovedbygning, nyopført i empirestil med gule mure og sort tag i 1833. Som det ses, var gårdens haveanlæg mod Spanien allerede taget i brug til vognværksteder. Selve gårdspladsen og kolonihaverne vest herfor blev inddraget til nybyggeri kort efter gårdens nedrivning 1910.

Foto i Århus Kommunes Biblioteker, Lokallhistorisk Samling.

Tilstrækkelig magasinplads til opbevaring af materiel og reservedele har det under Centralværkstedets stadige vækst ofte knebet med. Meget måtte til tider anbringes under åben himmel som denne lokomotivkedel i efteråret 1919.

Foto i Århus Kommunes Biblioteker, Løkalhistorisk Samling.

hørende vogne, der ligeledes skulle gøres driftsklare. Mens de første lokomotiver kom fra Peto, Brassey & Betts' egen togfabrik (Canada Works), blev de ovenfor nævnte leveret af Rob. Stephenson & Co, og i løbet af 1870'erne fulgte nyindkøb af flere andre typer herfra og fra andre engelske og tyske fabrikker, alt afhængig af, om de skulle benyttes til person- eller godstogstransport, på hovedbanerne eller de lettere sidebaner, som rangerlokomotiver osv.

Denne rivende udvikling skabte behov for udvidelser af de oprindelige værksteder langs Spanien. Den første kom i 1868, da malerværkstedet nedbrændte og blev afløst af et nyt og større, der opførtes som en tværløj på den sydlige ende af vognværkstedet. I de følgende år fik lokomotivværkstedet påbygget nye sidebygninger, udstyret med 24 tons-løbekraner, samt en tværløj med grovsmedie, og dertil fik værkstedet i slutningen af årtiet eget metalstøberi og kobbersmedie samt en særlig sadelmagerafdeling. Sideløbende her-

med var der en stærk vækst i maskiner og udstyr, hvoraf bl. a. anskaffedes en 250-kilos damphammer, ny dampmaskine, glødeovn, fjederprøvemaskine samt forskellige værktøjs- og træbearbejdningsmaskiner. I forbindelse med værkstedsudvidelserne blev kontorafdelingen flyttet helt væk fra området, idet den fik plads i en ny fælles administrationsbygning for både drifts- og værkstedsledelsen, der 1879-80 blev opført i Fredensgade syd for Rosenkrantzgade.

Det stadig mere omfattende vedligeholdelses- og reparationsarbejde krævede naturligvis udvidelser i mandskabsstyrken. Ved statsovertagelsen i 1867 arbejdede omkring 100 mand på værkstedet, og dette tal var omkring 1880 vokset til næsten det tredobbelte.

1880 blev et skelsættende år i dansk jernbanehistorie. Da blev det private sjællandske jernbanelokomotiv- og maskinfabrik selskab overtaget af staten, der i de følgende år sammensluttede det med de jysk-fynske baner til

De Danske Statsbaner. På samme tid (1883) blev det danske banenet endelig sammenhængende ved oprettelsen af jernbanefærgeruten over Storebælt. Udbygningen af statsbanenettet fortsatte frem til århundredskiftet med godt 600 km nye linier til næsten 1900 km i alt.

De nye forhold gav anledning til, at jernbanelærkstedet i Århus skiftede navn til det nuværende: Centralværkstedet, idet det i den nye organisationsstruktur blev hovedværksted for det jysk-fynske distrikt, mens det tilsvarende værksted i København som hovedprincip skulle forestå vedligeholdelse og reparationer inden for det sjællandske distrikt. Endvidere opretholdtes maskinværkstedet i Nyborg, fortrinsvis til reparationsarbejder af særlig karakter. Den fortsatte vækst i banenettet medførte i de følgende årtier udvidelser på alle værkstederne.

I Århus fandt den første udbygning sted i 1882-83. Drejerværkstedet forlængedes mod vest, og i tilslutning hertil opførtes et helt nyt lokomotivværksted vest for det gamle, der herefter for det meste blev brugt til reparation af tendere (de til damplokomotivet tilkoblede kul- og vandvogne) samt til kedelmontering. I det nye værksted var

arbejdet med lokomotivreparationerne gjort væsentligt lettere, idet løbekranerne til løftning af lokomotiverne her var blevet afløst af mekaniske løftebukke, drevet af en dampmaskine. Omtrent samtidig kom både en særlig kedelsmedie og et hjulværksted til, og dermed var stort set hele værkstedsområdet udbygget. Det blev derfor nødvendigt at nedrive tjenesteboligen, da også vognværkstedet langs Spanien måtte udvides mod nord.

Som erstatning for denne og for at sikre flere udbygningsmuligheder købte Centralværkstedet i årene 1882-85 "Jægergården", der lå syd for værkstedsområdet på hjørnet af Spanien og Jægergårdsvejen. Gården var oprindeligt bygget i 1724 som skovriderbolig for Marselisborg gods og brugt som sådan og i øvrigt funktionærbolig for godset indtil omkring 1833. I årene derefter havde det en tid tjent som amtskontor og stiftamtmandsbolig. Fra 1856 ejedes det af politikeren, etatsråd M. P. Bruun, der efter indlemmelsen af Frederiksbjerg i Århus 1874 var begyndt at sælge gårdens jorder til bebyggelse i det nye bykvarter. Efter Bruuns død i 1884 overtog Centralværkstedet hele bygningskomplekset og indrettede her tjenesteboliger og kontorer, mens kælderen blev

"Panorama over Århusværkstederne" har fotografen kaldt dette billede, der blev optaget fra Jægergårdsvej i sol 1. oktober 1920 kl. 11.50. Bygningen til venstre er det nye lokomotivværksted. Motivet var nærliggende, idet kamaraføreren til dette som forrige billede var lokomotivafdelingens chef gennem mere end 30 år G.N. Knub, der var en ivrig amatørfotograf.

Foto, tilhørende Arne Knub, nu på Erhvervsarkivet.

Efter reparationerne gennemgik lokomotiverne en lang række prøver på værkstederne til kontrol af driftssikkerheden. Som afslutning blev de prøvekørt, i de første mange år på strækningen Århus-Mundelstrup, men senere på længere ture til Langå eller Horsens. Her går det nordpå en efterårsdag i 1935.

Foto i Århus Kommunes Biblioteker,
Lokalhistorisk Samling.

omdannet til et laboratorium for bl. a. materielafprøvning. Særlig ideel til dette formål var den dog næppe, idet den var så lavloftet, at ingeniørerne faktisk ikke kunne stå oprejst hernede.

I det hele taget var arbejdsvilkårene overalt på Centralværkstedet ret primitive og trods de stadige udvidelser præget af trange pladsforhold. Oprindelig var der ingen opvarmningsmuligheder, så arbejderne i kuldeperioder næsten ikke kunne tåle at behandle det kolde metal. Efter statens overtagelse blev der anskaffet en del kulovne, men først fra slutningen af firserne begyndte man at gennemføre en mere generel rumopvarmning ved hjælp af dampmaskineanlæggenes spildvarme, i de første mange år dog ført i varmerør oppe under lofterne. Belysningen foregik i begyndelsen med gaslamper, der fra 1887 efterhånden blev afløst af elektrisk kulbuebelysning. Til "håndlys" inde i vognene måtte man dog – som en af værkstedets tidligere snedkere beretter i sine erindringer – helt frem til 1910 bruge åbne – og farlige – gasblus, men efter tilkobling til det kommunale lysnet blev også elektriske håndlamper taget i brug. Bortset fra nogle "badekamre", der blev indrettet i forbindelse med det nye varmesystem i firserne, skal man også et godt stykke efter århundredskiftet, før WC'er, omklædningsrum, frokoststuer og lignende personalefaciliteter kom til.

"Man levede og arbejdede 12 eller 14 timer daglig, efter ledelsens ønske. At det ikke var særligt effektivt, er selvsagt, det gjaldt om at få mange timer, da lønnen var lille, 22 øre," huskede en af smedene senere om arbejdstids- og lønforholdene i 1880'erne. Og arbejdstiden var lang, 61 timer om ugen indtil 1892, hvorefter den gradvis frem til 1919 blev nedsat til 48. Både håndværkere og arbejdsmænd var indtil 1892 på dagløn og derefter aflønnet pr. time, men hovedparten af arbejdet blev dog lavet på akkord enten for den enkelte arbejder eller for hold (sjak), ledet af en "partifører". Sætserne blev fastsat af værkmeسترene, der sammen med værkstedets leder mellem 1878 og 1912 Carl Frstrup (1838-1921) stod for en autoritær og næsten militaristisk ledelsesform og gennem en lang årrække søgte at holde de nye fagforeninger ude. I 1903 fik disse dog forhandlingsret og fra 1916 endvidere indflydelse på akkordfastsættelserne. Som noget helt specielt blandt byens industrielle arbejdspladser fik de ansatte i 1892 (sammen med det øvrige statsbanepersonale) en pensionsordning, og også det var sammen med de stadige udvidelser af arbejdsstyrken (næsten ingen fyringer) med til at gøre det vanskeligt for fagforeningerne at vinde indpas.

Op gennem halvfemserne fortsatte udvidelsen af arbejdsstyrken og nåede omkring århundredskiftet et antal af omkring 750. I slutningen af dette årti forlængedes vognværkstedet mod syd ind over Jægergårdsgrunden helt op til Jægergårdsvej, og i den forbindelse indrettedes i nybygningens midterparti – en markering af den kommende tids teknik – et elektrikerværksted.

Jernbanen fortsatte sin vækst i de første årtier af det ny århundrede. Frem til slutningen af tyverne blev der stadig anlagt nye statsbanelinier, og den samlede længde nåede på dette tidspunkt næsten 2700 km. Men derefter gik baneudbygningen i stå. Stigningen i landtrafikken blev overført til vejene og bilerne, mens enkelte kortere banestrækninger igen blev nedlagt fra slutningen af 1930'erne.

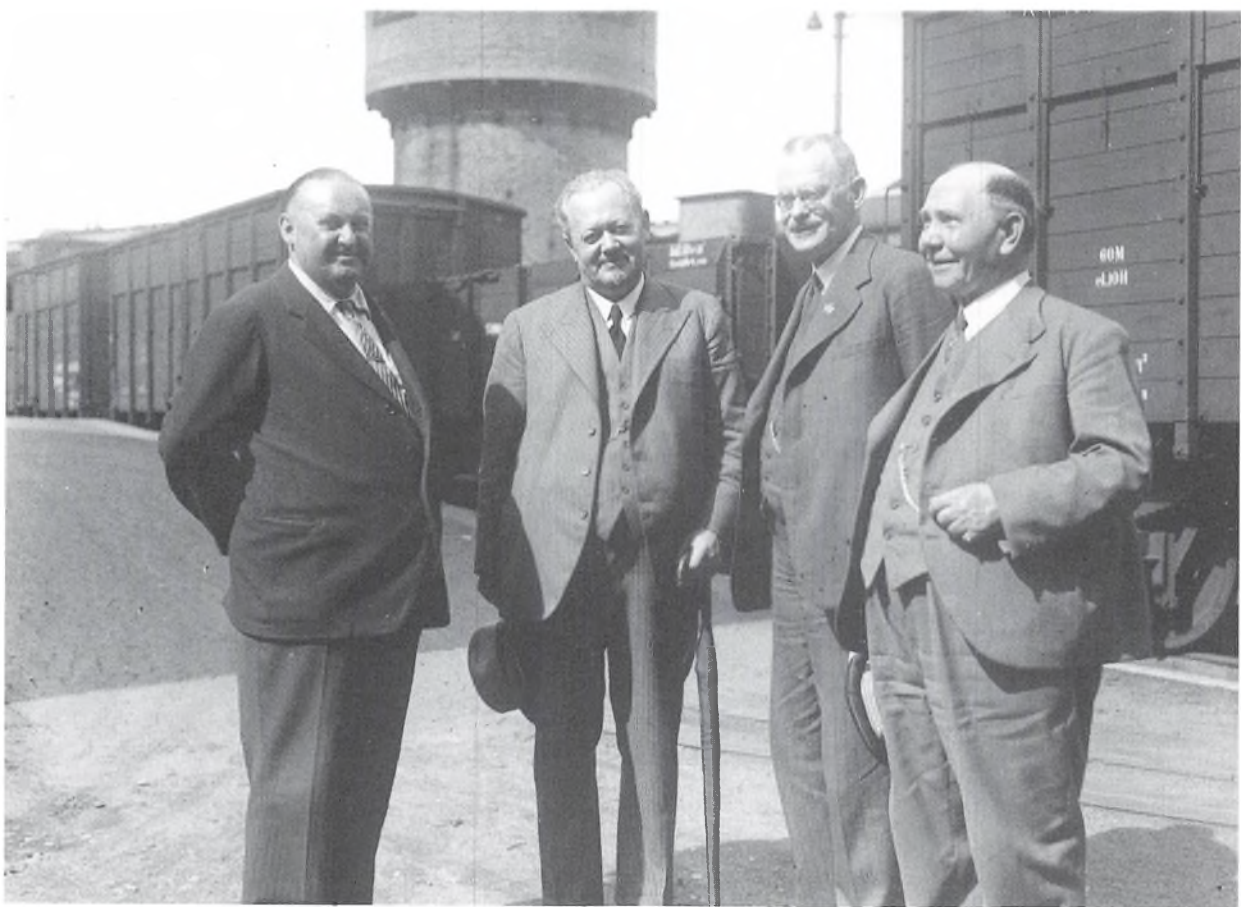
Alene baneudbygningen i de første tre tiår skabte behov for yderligere udvidelser på Centralværkstedet, men dertil kom, at DSB fra omkring 1920 begyndte at lade damplokomotiverne afløse af dielelektriske. De nye lokomotivtyper, der blev leveret af Frichs Fabrikker i Åbyhøj, krævede opbygning af andre vedligeholdelses- og reparationsværksteder ved siden af de eksisterende. Ikke alle udvidelser kunne derfor i disse år holdes inden for de gamle rammer.

Allerede i 1909 flyttede man uden for værkstedsområdet, da man skulle ombygge et større antal lukkede godsvogne til den forventede store persontrafik i forbindelse med Landsudstillingen. Der blev etableret arbejdspladser på Østbanegården og i Mølleengen, og mens de første igen blev nedlagt, opretholdtes de i Mølleengen, hvor de blev begyndelsen til hjælpværkstedet og det senere nybyggede filialværksted, der blev taget i brug i 1927, fortrinsvis til vedligeholdelse og re-

paration af godsvogne. Det samme formål havde oprettelsen af et hjælpværksted i Ålborg i 1915.

På selve værkstedsområdet tog man i 1910 en ny stor treetagers administrationsbygning i brug. Den var placeret i grundens sydvestlige hjørne ved Jægergårdsvej (nærmest Oliefabrikken) og rummede værksteds- og regnskabskontorer samt øverst tjenesteboliger. I kælderens indrettedes bl. a. laboratorium. Derefter blev hele den gamle Jægergård nedrevet, hvilket gav plads til bygning af et omfattende malerværksted samt et nyt – og endnu større – lokomotivværksted, der blev udstyret med elektriske løftekraner. Til det hidtil brugte blev overført reparationer af tendere og rangerlokomotiver, mens en del af det ældste – Sibirien kaldet – blev degraderet til kedelbunkerum. I udbygningsplanen, der strakte sig fra 1908 til 1918, indgik endvidere en etageoverbygning på hele det gamle drejerværksted.

I 1912 tiltrådte Carl Rasmussen (1861-1946) –

Trafikminister Niels Fisker var i august 1936 på besøg på Centralværkstedet i forbindelse med en større togleverance fra Frichs til DSB. Han ses her (nr. 2 fra venstre) under en rundvisning sammen med bl.a. værkstedschef Kihl (til højre).

Foto i Århus Kommunes Biblioteker, Lokalthistorisk Samling.

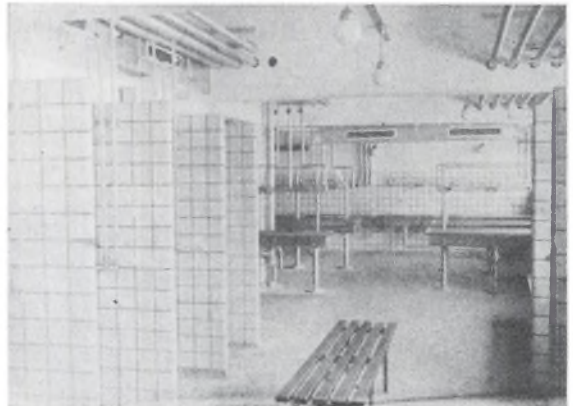
Vognværkstedbygningen og vognhallen ved Spanien, set fra motorværkstedets tredje etage. Foran portene ses skydebroen. Skorstenene i baggrunden tilhører »Midtkraft«s bygningskompleks.

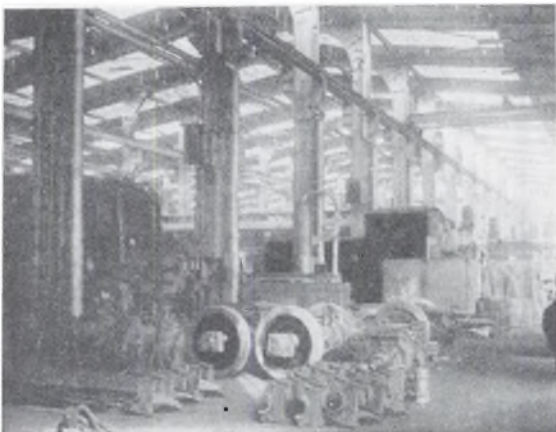
Motorværkstedbygningen (hjørnet af Jægergårdsgade og Spanien).

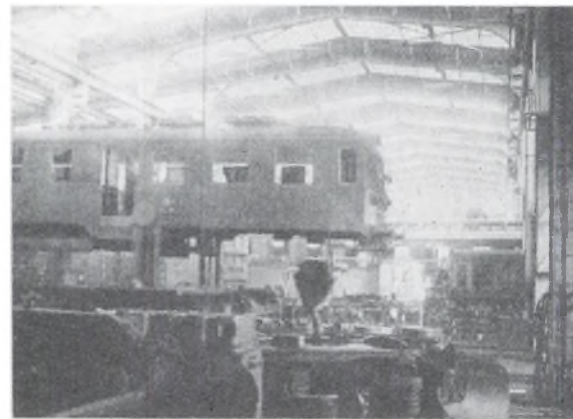
Vognværkstedbygningen ved Spanien. Værkstedsløkke på 3. sal.

Vognværkstedbygningen ved Spanien. Vaske- og bruserum i kælderetagen.

Vognhallen ved Spanien. Hallens »sideskib« nærmest Spanien. De mange store ovenlys giver et pænt fordelt dagslys i hele hallen uanset dens store bredde på ca. 52,5 m.

Vognhallen ved Spanien. Hallens »midterskib«. Den hævdede vogn er løftet fri af bogierne ved hjælp af løftebukke. Fagets 30 t kran har en spændvidde på ca. 14,5 m og en løftehøjde på ca. 7,5 m.

Efter de store udvidelser, der afsluttedes i midten af 1950'erne, bragte DSB-bladet "Vingehjulet" i december 1956 en længere omtale af bygearbejderne. I artiklen indgik bl.a. denne billedserie.

ofte kaldet "sheriffen" på grund af sin yndede hovedbeklædning – som værkstedschef. I hans ledelsesperiode foregik diskussionerne om en eventuel flytning af hovedbanegården samt ombygningen af den og opførelsen af godsbanegården i Mølleengen i tyverne. Det vanskeliggjorde en langsigtet planlægning af Centralværkstedets videre udbygning. Først satsede man på en udflytning af banegården, så man kunne overtage dele af dennes grund, og da det blev opgivet, og Centralværkstedet i stedet måtte afgive areal til den nye banegård, søgte man i stedet midler til at bygge helt nye værksteder på et areal i Mølleengen. Også disse planer måtte imidlertid i slutningen af tyverne afskrives, og de ombygninger, mest af midlertidig karakter, som man i de mellemliggende år havde måttet gennemføre, måtte fortsat anvendes. Da det ikke var muligt at øge grundarealet, måtte både Rasmussen og dennes efterfølger som værkstedschef fra 1932, A. C. C. Kihl (1874-1955) derfor i 1930'erne planlægge udvidelser i højden. Bl. a. kobbersmedien, metalstøberiet og det elektriske værksted fik bygget

ovenpå, og i midten af årtiet opførtes marketenderi- og magasinbygninger i henholdsvis to og tre etager. De mest gennemgribende moderniseringer fandt sted langs Jægergårdsgades østende og Spanien. I første omgang opførtes i 1938-39 på hjørnet en firetagers motorværkstedsbygning opført i jernbeton. Med et grundareal på 1300 m² indeholdt den motorværksted i stuen, kleinsmedie på 1. sal, sadelmagerværksted på 2., snedkerværksted på 3. samt ingeniørkontorer m.v. øverst. I kælderen var der, som et tidens tegn, indrettet beskyttelsesrum. Det følgende år fulgte i skellet langs Spanien første afsnit af en række af nye vognværkstedshaller til afløsning af de gamle længere inde på grunden. Kun første del af den planlagte 150 m lange bygning blev dog færdig, før krigens materialeknaphed satte en stopper for det videre byggeri i 1941.

I løbet af tyverne havde antallet af ansatte, der – som det vil være fremgået ovenfor – var fordelt på en række forskellige håndværksfag samt ingeniører, ufaglærte m. v., rundet 1000. I sammenhæng hermed skal det ses, at Statsbanernes vognpark i

Udsigt fra Langenæs over filialværkstedet i Mølleengen 1960. Til venstre ses det i 1952-53 opførte godsvognsværksted, mens anlægget i højre side er servicebygninger, hvor "de sorte" tog sig af lokomotiverne, der havde remiser på godsbanegården.

Foto i Århus Kommunes Biblioteker, Lokalhistorisk Samling.

"Ca. 1930 begyndte vi ombygning af kupé- og sidegangsvogne til 2-rumsvogne. Jeg lavede den første ombygning, jeg fik ingen anden tegning end inddeling af vinduesstolperne, det øvrige måtte jeg så selv se at finde ud af. Det blev ikke i min tid (til 1955), vi fik ordentlige tegninger at arbejde efter." – Det var dog formentlig tilfældet ved den viste ombygning, der blev foretaget i 1968.

Foto i Århus Kommunes Biblioteker, Lokalhistorisk Samling.

1930erne næsten var fordoblet siden århundredskiftet og omfattede omkring 750 lokomotiver og motorvogne og næsten 15.000 vogne, heraf hovedparten godsvogne. Omkring halvdelen af dem hørte under Centralværkstedet i Århus. Reparations- og vedligeholdelsesarbejdet på disse, der jo var værkstedets hovedopgave, omfattede på denne tid årligt 7-8000 vognreparationer, hvoraf dog en betydelig del var såkaldte revisioner (eftersyn), samt omkring 250 af de væsentlig mere omfattende lokomotivreparationer, der gennemsnitlig varede en lille månedstid. Her skelnede man i øvrigt mellem tre slags: S-reparationerne var de store lovbealede, hvor lokomotiverne simpelthen blev skilt ad i enkeltdele, der blev efterset, afprøvet, repareret eller udskiftet, justeret, trykprøvet osv. Ved L-reparationerne (de lette) undlod man – som det hed i jernbanesproget – at klæde kedelen af og nøjedes med gennemgang af de bevægelige

dele, mens nulreparationerne var de uforudsete, f. eks. efter sammenstød, skader osv. Ved siden af disse arbejder foretoges mange vognombygninger, og dertil kom, at værkstedet stort set selv fremstillede alle reservedele, tilbehør, specialværktøj m. v.

Mens byggevirksomheden som nævnt stort set gik i stå under krigen samt i de første efterkrigsår, måtte den nye værkstedschef P. A. Pedersen (1895-), der tiltrådte i 1941 og virkede til 1965, i de samme år forøge mandskabsstyrken, der i 1949 nåede sit højeste på omkring 1850. Baggrunden herfor var dels de mange ødelæggelser og skader på togmateriellet i krigsårene, dels materiale mangelen, der betød, at tingene skulle repareres igen og igen. Ikke mindst de gamle damplokomotiver var meget arbejdskrævende.

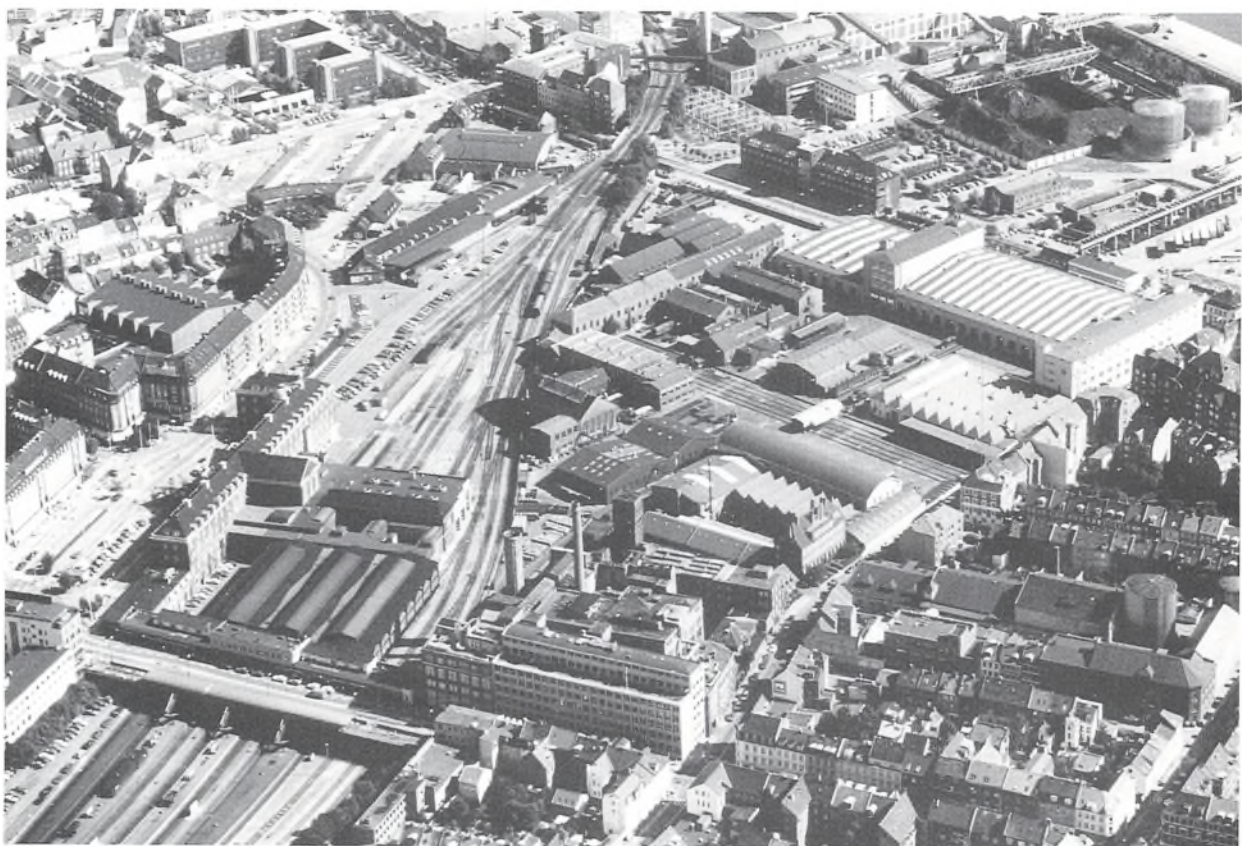
Halvtredserne blev Centralværkstedets sidste

store byggeperiode. Til aflastning for hovedværkstedet nyopførtes først ved filialværkstedet i Mølleengen (ved Augustenborggade) i 1951-52 en tretagers værkstedsbygning af jernbeton med tilhørende vognhal, hvortil man flyttede hele gods-vognsarbejdet. Dernæst fortsatte man det i 1941 afbrudte byggeri langs Spanien, hvor der midt i årtiet rejste sig endnu et antal vognhaller samt en firetagers bygning med specialvognsværksteder, og komplekset afsluttedes nord for denne med en halsektion med plade- og karetmagerværksteder. Efterhånden som DSB i halvtredserne gennemførte en næsten total fornyelse af lokomotivflåden, gled damplokoerne helt ud og erstattedes af nye og mere effektive dielelektriske vogntyper. Reparations- og vedligeholdelsesbehovet blev væsentligt mindre, og derudover begyndte man fra midten af årtiet at nedlægge en del af de mindre befærdede banestrækninger, der med den udbyggede landevejstrafik var blevet urentable.

Denne udvikling – samt DSBs koncentration af

en større del af værkstedsarbejdet på Centralværkstedet i København – betød, at beskæftigelsen på Centralværkstedet op gennem tresserne og halvfjerdserne var i stadig tilbagegang. Ved naturlig afgang – og faktisk ingen nyansættelser – gik antallet af medarbejdere ned til 7-800 i begyndelsen af firserne. Da diskussionen om nedlægningen kom op i 1989, var det reduceret til omkring 450, der arbejdede i tre tilbageværende afdelinger: lokomotivværkstedet, ombygningsafdelingen og komponentafdelingen. Af disse blev det første nedlagt i Jægergårdsgade-området i løbet af 1990, idet lokoreparationerne flyttedes til Sonnesgade. Her har lokomotivremiserne ligget siden 1925, og siden slutningen af 1950'erne har der desuden været værksteder for eftersyn og mindre reparationsarbejder. Med en samlet arbejdsstyrke på omkring 200 videreføres disse som egentlige lokomotivværksteder. De to øvrige med omkring 250 medarbejdere har fortsat til huse i det gamle Centralværksted – endnu da.

Luftfoto af centralværkstedsområdet 1990. Midt i billedets forgrund ses Århus Oliefabrik, og umiddelbart bag denne ligger værkstedets administrationsbygning ud til Jægergårdsgade samt værkstederne for ombygningsafdelingen. I det store bygningskompleks bagest på arealet mod Spanien har komponentafdelingen til huse, mens de ældste værkstedsbygninger, hvorom fredningsstriden står, ligger længst mod venstre langs banegraven.

Foto af Axel Schütt, Århus Stiftstidende.

Men om få år er det formentlig slut, hvad enten afdelingerne nedlægges eller flyttes til andre steder i byen. Man kan så håbe, at i hvert fald nogle af de gamle værkstedsbygninger "overlever" og fortsat kan fortælle om en væsentlig side af byens industrihistorie.

Centralværkstedets administrationsbygning er ikke omfattet af nedrivningsplanerne. Ejendommen, der for få år siden blev fredet, ses her umiddelbart efter opførelsen i 1910, omgivet som resten af området med plankeværk af hensyn til stempelskontrollen, der blev indført af værkstedsbestyrer Fristrup i 1880'erne.

Foto i Århus Kommunes Biblioteker,
Lokalhistorisk Samling.

Trauls Erichsen

- fra bageri til renseri

Århus by er rig på mange karakteristiske hjørnejendomme; en af disse er ejendommen Vestergade 37. I dag rummer ejendommen en databutik, UNI - PRO, men for ganske få år siden havde en virksomhed af en helt anden karakter til huse her, nemlig renseriet Trauls Erichsens eftf. Det er muligt at komme langt tilbage i ejendommens historie, men det vil i så fald ikke være den nuværende bygnings historie, der blev beskrevet, da der i vidt omfang har fundet om- og tilbygninger sted.

På et tidspunkt mellem 1811 og 1820 lod ejeren af Vestergade 660, som var det gamle nummer på ejendommen, Chresten Lyngbye, opføre en helt ny bindingsværksbygning i to fag og på to etager, og et par år senere ombyggede han ejendommen til et 6 fags forhus i to etager samt udgravede en kælder under en del af huset. Fra 1825 til 1836 ejedes ejendommen af Rasmus Lyngbye, der ikke ændrede meget på forhuset, ud over at han indskrænkede kælderen, men til gengæld lod han opføre et sidehus i bindingsværk på 7 fag i to etager. 18. december 1835 solgte Rasmus Lyngbye, "borger og vognmand i Århus købstad til bager Mogens Peter Mathias Nellesmann" ejendommen i Vestergade for 1400 rigsdaler sølv. I salgsdokumentet oplyses det, at Rasmus Lyngbye havde erhvervet ejendommen efter en auktion. Hele ejendommen bestod på dette tidspunkt af et forhus på 6 fag i to etager, et sidehus på 7 fag i to etager, et baghus på 10 fag i en etage, et halvtag på 11 fag, desuden grund, gårdsrum, brønd og haveplads. Men Nellesmann havde købt huset blandt andet med det formål for øje, at han ville til at drive forretning i ejendommen. Han måtte derfor foretage et par ændringer i husets indretning. Sidehuset blev ombygget til 13 fag og indrettet til køkken og bageri med blandt andet bageovn.

I 1847 skiftede ejendommen igen ejer, da Nel-

lemann ved et mageskifte med købmand C. Langballe i stedet for Vestergade 37 fik Foerlev Mølle samt et mindre beløb, 208 rigsdaler sølv. Der var dog enkelte betingelser i mageskiftet, der kunne tyde på, at handelen blev indgået noget pludseligt. Ejendommen blev overtaget straks af køberen og stod, som det var og er skik for hans regning og risiko fra dags dato, som var 31. juli. "Dog var sælgeren berettiget til at bebo den lejlighed, han indtil da havde benyttet, til 1. oktober, men udhusene kunne køberen straks tage i brug". En del af ejendommen var udlejet på en flerårskontrakt til væver Mathiesen, indgået 20. december 1845. Denne kontrakt var overleveret køberen, der naturligvis ville respektere den. Ved salget betingede Nellesmann sig, at han havde ret til at tage komfurindretningen med sig, når han skulle flytte, men kakkellovne måtte han lade

Vestergade 37 som ejendommen så ud i 1899, med en facade der ikke adskilte sig væsentligt fra andre boliger på den tid med fire sprossevinduer og en kældernedgang midt for. Den sorte fane viser, at der i dette hus findes et farveri. Indgangen til forretningen var i husets østlige ende.

DANSK FARVER- FORENING AF 1888

Undertegnede Bestyrelse for „Dansk Farverforening af 1888“
attesterer herved, at Farversvend *F. J. K. Svendsen*
har lært Farveriet hos *Herr Holger Petersen i Kjøbenhavn*
i *Kjøbenhavn* og ved Flid og Dygtighed gjort sig fortjent til
Erhvervelsen af Fot. ningens Diplom. !
Vi anmode ærede Kolleger i Udlandet om at yde Vedkommende Velvillie og
Bistand, da denne vil blive paahøvet af Foreningen.

TRADUCTION.

La soussignée Direction de la
„Société danoise des Teinturiers
de 1888“ certifie par le present que
F. J. K. Svendsen

garçon teinturier, a appris la teinture
chez *M^r*

Holger Petersen

et par son zèle et son habileté a bien
mérité le diplôme de la Société.

Nous prions nos honorés col-
legues de l'étranger de lui prêter
leur bienveillant appui, et la
Société leur en sera bien obligée.

TRANSLATION.

The Masters of the Company
of Dyers of 1888 in Denmark
hereby certify that
F. J. K. Svendsen

Journeyman Dyer, has learnt the
art of dyeing with *M^r*

Holger Petersen

and has by diligence and skill ob-
tained the diploma of the Com-
pany.

Honorable Colleagues
abroad are solicited to afford *M^r*
F. J. K. Svendsen

any advice and assistance in their
power for which the Company
will always feel greatly obliged.

ÜBERSETZUNG.

Die unterzeichnete Direction
des „Dänischen Färbewerks
von 1888“ bescheinigt hiermit,
dass der Färbegeselle
F. J. K. Svendsen

die Färberei bei *Herrn*
Holger Petersen

gelernt hat und sich durch Fleiss
und Tüchtigkeit zur Erwerbung
des Diploms des Vereins verdient
gemacht hat.

Wir ersuchen geehrte Kollegen
im Auslande dem Betreffenden
Hilfswollen zu erweisen und ihm
Beistand zu leisten, da solches
von dem Verein gewünscht werden
wird.

Kjøbenhavn, Danmark, den 24 September 1902

A. Nordholm, Joh. Jensen & P. Asmus for Opticus-Formidant
P. T. Formand
W. O. Skjold
J. Daggert & Fabiansen

Efter endt uddannelse hos farverfirmaet Holger Petersen i København fik F. J. K. Svendsen i 1902 udstedt et certifikat, der skulle sikre ham velvillig modtagelse hos udenlandske mestre, da han drog "på valsen". Det var ikke eneste gang Svendsen var på rejse i udlandet, i 1914 fik han et legat fra Reiersens Fond til en studierejse i udlandet.

blive tilbage. De udvidelser, der efterhånden var blevet foretaget, havde øget ejendommens værdi til 7791 rigsdaler.

Det var ikke mange år, Langballe stod som ejer af Vestergade 37. Allerede i 1850 solgte han ejendommen til farversvend Jacob Kiær, der nu indrettede farveri i bygningerne i stedet for bageri. Han overtog dog først ejendommen 1851, da han betalte 5350 rigsdaler for den; desuden overtog han de panteforpligtelser, der i øvrigt påhvilede ejendommen.

Jacob Kiær stammede fra Viborg, men havde lært farverprofessionen i Vejle og tog borgerskab som farver i Århus i 1851 (det er muligvis derfor, han først overtog ejendommen dette år) 35 år gammel. Han var således ikke særlig gammel, da han i 1856 solgte sin virksomhed, men han ønskede åbenbart ikke at udøve sit fag, for han trak sig tilbage fra erhvervslivet og levede derefter resten af sit liv som partikulier (levede af sin formue).

Han hørte til de stille eksistenser i byen, som det hed i Aarhus Stiftstidendes nekrolog over ham i 1909. Han levede dog ikke mere isoleret, end at han blev valgt til byrådet 3. januar 1870; ved valget 6. januar 1882 kom han ikke ind, men ved suppleringsvalget 1. maj samme år erstattede han jernstøber Søren Frich, der havde ønsket at udtræde af byrådsarbejdet. Kiærs interesser var især fattigudvalget og skovudvalget, og han var medlem af byrådet til 31. december 1887.

Peter Falle Erichsen, den nye ejer af Vestergade 37, var ikke indfødt århusianer, men kom fra Haderslev. Når firmaet selv skulle angive etableringstidspunktet, har dette gennem tiderne varieret en smule, men der var også mange forskellige datoer, man kunne vælge imellem. I Århus Stiftstidende kunne man 4. og 7. marts 1856 læse, at Peter Falle Erichsen fra Haderslev havde købt farver Kjærs gård for 13.500 rigsdaler.

Rent faktisk fandt købet sted allerede 20. februar samme år, men med overtagelse 1. april, og han gav kun 9.000 rigsdaler.

Nogle år efter at P.F.Erichsen slog sig ned i Århus for at ernære sig som farver, udkom i 1859 1. udgave af Traps Danmark, eller som den mere korrekt hedder "Statistisk-topografisk beskrivelse af kongeriget Danmark ved J.P.Trap", og i fortegnelsen over industrielle virksomheder i Århus nævnes der under tekstilindustrien, at der var 4 bomulds- og linnedvæverier, 9 farverier og klædefabrikker, 2 vatfabrikker samt 1 strømpefabrik. Han havde med andre ord slået sig ned i en by,

I maj 1907 blev forhusets facade ændret, men kun i stueetagen, hvor der blev indsat to store butiksvinduer og en butiksdør i midten. Det bemærkes, at trods moderniseringen fastholdt man farvernes karakteristiske bomærke, den sorte fane.

Foto i privateje.

hvor der var rigelig konkurrence, men til gengæld var der et stort opland, hvor landmændene, eller vel snarere deres koner og tjenestepiger, spandt og vævede deres tøj selv. Kun få af landmændene forstod at farve garnerne og tøjlet selv, således at det blev af en ensartet god kvalitet, og der kom derfor meget garn til farverne i byen. Omkring midten af 1800-tallet havde farverne i de fleste europæiske lande opnået en stor færdighed i at farve med naturprodukter, men nu begyndte de kunstige farvestoffer, fremstillet af stenkulstjære, at fortrænge de gamle og velkendte farvestoffer. Som følge af de nye fremgangsmåder og produkter, brug af dampkedler til drift af maskinerne, forandrede farverierne efterhånden udseende, efter at de i flere århundreder i det væsentligste havde haft samme indretning. Med de kunstige farvestoffer begyndte kemien lige så langsomt at snige sig ind i farverierne. Det var

Der var i perioden 1940 til 1945 mangel på mange ting, og når der var mulighed for et godt køb, stod man gerne i kø. Her ventes der tålmodigt på, at der åbnes for salg af et parti garn.
Foto i privateje.

derfor ikke noget større brud på det oprindelige erhverv, at farverierne fra begyndelsen af 1880'erne optog den kemiske tøjrensning, der havde sin oprindelse i Frankrig, hvor man rensede i benzol. Det var med andre ord en naturlig udvikling, fordi den faguddannede farver på forhånd var i stand til at bedømme, hvad et stof og en farve kunne tåle af kemisk behandling, og derfor kunne give kunden størst mulig sikkerhed for et tilfredsstillende resultat.

Den kemiske tøjrensning gennemgik en hastig udvikling, idet de store farvefabrikker i både Tyskland og England og USA inden 1930 havde opfundet en metode til fremstilling af et flygtigt rensmiddel af kalk, kul og stensalt, der fik navnet trikloræthylen. Dette produkt fik meget hurtigt en stor udbredelse, fordi det ikke kunne brænde og desuden var et ganske fortrinligt slukningsmiddel. Det betød desuden, at man kunne oprette renserier i almindelige beboelsesejendomme og butikker, idet brandvæsenet ikke stillede krav til disse anlæg i modsætning til benzinrenserierne, hvor der måtte træffes foranstaltninger til at forhindre, at brand kunne opstå. Der var dog den betingelse, for at man måtte benytte triklor og tetraklor til rensning, at der kun måtte arbejdes

med helt lukkede maskiner, da indåndingen af dampene kunne være meget risikabel, idet ånde-
drætsvejene kunne blive beskadiget.

I den kontrakt mellem Kiær og Erichsen, der blev opsat i forbindelse med købet, blev der naturligvis aftalt forskelligt i forbindelse med, hvad der skulle indgå i handelen. "Med hensyn til det til farve- og trykkeriet henhørende inventar hvorover en inventarliste er affattet, er imellem os afsluttet særlig handel og overtagelse, der ligger uden for købet af den her omhandlede ejendom." Desværre er denne liste ikke bevaret, men der har utvivlsomt været tale om redskaber og især farver, der ikke var helt billige. En anden interessant del af aftalen er § 6: "sælgeren farver J. Kiær forpligter sig hermed til ikke at anlægge eller drive noget farve- eller trykkeri enten heri Aarhus eller i dens omegn nærmere end 3 mil." Erichsen sikrede sig med denne konkurrenceklausul, at det ikke var Kiær, han behøvede at frygte i fremtiden med hensyn til konkurrence.

Med P.F.Erichsens overtagelse af ejendommen var dens fremtid de næste mange år, faktisk 128 år, fastlagt. Hjørnet af Vestergade og Garvergyde, som den hed dengang, i dag Møllegade, kom til at huse ikke blot farvereri, men også renseri. For da P.F.Erichsen efter endt farveruddannelse var i udlandet, fik han i Paris kendskab til den nye kemiske tøjrensningens metode. Han indrettede, som den første farvermester i Danmark, et kemisk tøjrenseri i Århus og fik dermed også æren af at have lagt spiren til den industri, der også i Danmark fremvoksede som en udløber af farverhåndværket.

Var Peter Falle foregangsmanden med ideerne og gåpåmodet, var sønnen, Trauls Erichsen, af en mere forsigtig natur, der sjældent indlod sig på noget nyt, men i stedet passede på det, han havde. Det gjorde han så godt, at forretningen under hans ledelse voksede til at være en af landets største.

P.F.Erichsen deltog ivrigt i det sociale liv i byen. Især var han en ivrig og dygtig deltager i Det Borgerlige Skydeselskabs fugleskydninger. I 1859 tilfaldt kongegevinsten agent Reé ved Erichsens skud, og farver Erichsen blev derfor fuglekonge. Ved andre skydninger i foreningen opnåede han udmærkede resultater. Det var især bemærkelsesværdigt, og lidt pinligt, at da avisen meddelte om Erichsens død 7. oktober 1894, var man mere optaget af det ejendommelige tilfælde for Aarhus borgerlige Skydeselskab, at det nu stod uden fug-

Perioden op mod Pinse gav før i tiden - og især i besættelsestiden - travlhed både i renseriet og farveriet. Ofte var det nødvendigt at lukke kunderne ind i hold. Som det ses her i 1944 hænger tøjet tæt, og der er mange kunder i butikken. Dette hang sammen med, at når man ikke kunne få nyt tøj, måtte det gamle sættes ordentlig i stand.

Foto i privateje.

lekonge, idet den afdøde i 1894 havde opnået denne værdighed, end at omtale hans øvrige kvaliteter.

Arvefølgen i firmaet var dog allerede sikret, idet man havde meddelt Handelsregistret, at Peter Falle Erichsen og hans søn Trauls Erichsen fra 1. september 1889 drev forretningen i fællesskab. Trauls Erichsen blev født 1. februar 1858 i Vestergade 37 og døde 11. august 1932, efter at han over to år tidligere havde solgt det gamle farveri og renseri. Som tidligere omtalt var faderen fra Haderslev, hvor hans far var indehaver af den gamle danske gæstgivergård "Harmonien". Trauls moder var fra Holsten, tysktalende, men dansksindet, og højskoleideerne stod i høj kurs i hjemmet. I slægten brødes dansk og tysk sindelag, hans farbroder var tysksindet og ansat som herredsfoged i Tyskland.

Trauls Erichsen havde let ved skolearbejdet og kappedes konstant med en anden "indvandret", Theodor Kröger fra Isgaard, om at være på før-

stepladsen i Katedralskolens realafdeling. Efter i 1873 at have taget "den store præliminæreksamen" med et smukt resultat blev han uddannet i faderens forretning og tilbragte 3 år i udlandet på fagets vegne, således i Lund, i Berlin på dr. Reimanns Farveakademi, i Frankfurt a.M. og i Paris. Det fulde ansvar for forretningen overtog han i 1893.

Der var mange forretninger, der reklamerede med, at man udførte kemisk rensning af tøjet, men det var ikke i alle tilfælde en korrekt og forsvarlig behandling af tøjet, der fandt sted. Kemisk rensning var efterhånden blevet et noget elastisk begreb, idet mange mindre forretninger reklamerede med kemisk rensning og presning, hvilket i de fleste tilfælde blot ville sige, at tøjet blev rensset med salmiak eller lignende og derefter dampet op. Dette var dog ikke tilfældet i Trauls Erichsens renseri, hvor man foruden tøjrensning nu også reklamerede med, at forretningen også påtog sig farvning efter de nyeste og bedste metoder. Fak-

Det meget tøj, der blev indleveret til rensning eller farvning, kunne til tider hobe sig op. Farveriet var blevet ombygget i 1942, og i baggrunden til højre ses de moderne rustfrie padlemaskiner, hvori farvningen foregik.

Foto i privateje.

tisk var forholdet det, at man i Vestergade 37 havde kunder over hele landet, der indsendte deres garderobe direkte til forretningen til kemisk rensning eller farvning.

Efterhånden blev Trauls Erichsen ramt af en tiltagende tunghørhed, der betød, at han måtte afhænde forretningen. Der var ingen i familien til at videreføre firmaet, der derfor blev solgt.

1. januar 1930 overtog Fridoff Jesper Kronholm Svendsen forretningen. Han var uddannet farver og havde i adskillige år været farvemester i Johs. Bardings Farveri i København, indtil han i 1920 overtog Vejle Dampfarveri, som han i nogle år drev sammen med farveriet i Århus. Det skiftede ikke navn med den nye ejer, kun blev der efter firmanavnet påhæftet "eflf."

Det var naturligvis nødvendigt med moderniseringer, både af bygningerne og maskinerne, og i slutningen af trediverne og begyndelsen af fyrrerne skete der en omfattende ombygning. 1936 tog man den første af en ny type farvemaskiner i brug,

lavet i rustfrit stål. Ombygningerne betød, at der blev vundet mere plads, og der kom mere lys til lokalerne. Denne kraftige ekspansion var i den gamle Erichsens ånd.

Svendsen fornyede virksomheden ved at indføre tetrazin-reanseanlægget, og han oprettede et meget betydeligt strømpefarveri. Tetrazin-rensningen betød en grundigere rensning end tidligere. Den var baseret på mineralsk terpentin, og den skadede ikke tøjet, hvis appretur blev bevaret, og efter rensningen rejste luven sig på ny, så tøjet så ud som nyt. Metoden gik i korthed ud på, at tøjet blev lagt i en roterende tromle, hvor det blev skyllet lempeligt i renssevæsken; for øvrigt havde metoden den fordel, at også selve tetrazinen blev rensset, mens processen stod på. Den væske, der var blevet snavsset af tøjet, blev skilt ud gennem en centrifuge, og der blev konstant tilført ren væske. Den snavsede tetrazin blev destilleret og rensset og derpå ført tilbage til rensning. Der blev anvendt over 800 liter renssevæske i rensmaskinen.

Efter en række opfordringer fra en kreds af strømpefabrikanter etablerede firmaet også et strømpefarveri i 1933. Denne produktion voksede sig efterhånden temmelig stor med en kapacitet på 400 til 600 dusin strømper daglig i 1936. Strømperne blev sendt til Vestergade 37 i ufarvet stand, hvorefter de fik de farver, som moden krævede. Farverne skiftede omkring 4 gange om året.

Garderoberenseri var i 1936 kommet op på at rense ca. 15.000 garderober om året, og kundekredsen strakte sig fra Skagen til Gedser. Det var ikke blot habitter og kjoler, men også duge, tæpper, gardiner og lignende, der blev renset.

Hos gamle Erichsen blev der farvet med træfarver, som den gamle farvemester Chresten Jensen beskrev det i et interview i Århus Amtstidende i 1936 i anledning af firmaets 80 års jubilæum, der ikke var så holdbare, men på det nærmeste sad uden på tøjet som et lag maling. Han havde forøvrigt arbejdet i firmaet i 43 år og tjent under gamle og unge Erichsen, og inden han gik af også

under Svendsen. De farvetyper, der senere blev indført, var anilinfarver. Anilinbehandlingen var en kemisk proces, der ikke satte sig uden på tøjet og gjorde det stift. Chresten Jensen fortalte også, at det forresten var Trauls Erichsen, der indførte anilinfarvningen. Gamle Erichsen ville ikke prøve med de nye farvetyper, og han strittede imod så længe som muligt, men en dag gav han alligevel efter og gav sønnen lov til at forsøge den nye metode på en kundes gamle sommeroverfrakke. Den havde han råd til at erstatte, hvis det skulle gå galt. Trauls tog fat, og da frakken næste dag hang til tørre, underkastede den gamle den et omhyggeligt eftersyn. Han kommenterede ikke resultatet, men passede næste dag farvemesteren op og sagde: "Det var nok ikke så galt endda", og kort tid efter var anilinfarvningen en kendsgerning i firmaet.

Da firmaet i 1946 kunne fejre 90 års fødselsdag, beskæftigede man 30 personer, en fordobling på kun 6 år. I ledelsen deltog foruden Kronholm

Strygerskerne stod tæt i strygestuen. Det fremgår af billedet, at der blev arbejdet med alle typer beklædning. Til venstre ses det tunge overtøj, almindeligt gangtøj ses til højre og selskabstøj midt i billedet.

Foto i privateje.

I 1946 var personalet samlet i Møllegade uden for virksomheden. Det fremgår, at arbejdsstyrken var domineret af kvinder. Foto i privateje.

Svendsen hans søn Kaj og datteren Vera Sofie. Da firmaet rundede de hundrede år, var Kaj og Vera medindehavere og sønnesønnen Torben havde netop, som en af de bedste, udstået sin læretid som farver. 1963 døde Fridoff Kronholm Svendsen, der var aktiv i forretningen lige til det sidste, men næste generation var klar til at tage arven op og fortsætte firmaet. Kaj Svendsen og hans søn Torben forestod arbejdet i farveriet, mens Vera forestod renseriforretningen.

I 1981 lå hovedvægten af firmaets aktiviteter på farvning af garner til trikotageindustrien i Herning-området. De garner, der gik gennem virksomhedens farveanlæg, kom fra det meste af verden, men hovedparten var dog garner fra Europa og Østen. Plantefarver havde man på dette tidspunkt helt forladt til fordel for de kemiske farvemidler. Medarbejderstaben var på grund af øget

automatisering og moderne maskiner skrumpet ind til at være 15 ansatte, og i ledelsen puslede man med planer om at flytte fra Vestergade for at få mere tidssvarende bygninger, men på grund af de afmattede konjunkturer forlod man tanken igen. Firmaet havde også ordrer fra detailforretninger på stykfarvning af færdigt tøj, og man importerede selv garner til farvning.

1. juli 1984, efter 128 års virksomhed, lukkede renseriafdelingen, og forretningen ud til Vestergade skulle være vinhandel i en københavnsk forretningskæde. Renseri forretningen havde lige til det sidste været ledet af Vera Svendsen, 75 år, med 5 medhjælpere, der nu blev afskediget. Firmaet fortsatte som det oprindeligt var startet som farveri. Men den københavnske vinhandel måtte give op og er i dag blevet afløst af en computerbutik.

F.D.B.'s fabrikker

- pioner i Storårhushus

Det begyndte i 1906 i Viby, det vil sige i virkeligheden var det begyndt 17 år tidligere i Århus, og på en måde var det begyndt 40 år tidligere i Thisted.

Det kan være svært at vælge begyndelsesår, når det er brugsforeningerne, der skal fortælles om, for det var en bevægelse i stadig fremvækst, hvor det ene initiativ førte det andet med sig.

Som bekendt er det Thisted Arbejderforening, der blev stiftet i 1866 på initiativ af pastor Sonne, som regnes for starten på den danske brugsforeningsbevægelse, og allerede to år senere oprettedes den første brugsforening i Århus: Aarhus Arbejderforening til Anskaffelse af billigt Vinterbrændsel. Som så mange andre af de tidlige brugsforeninger gik den århusianske forening senere ind, og først så sent som 1904 lykkedes det at etablere en bæredygtig detailhandlende brugsforening i Århus. På det tidspunkt var brugsforeningsbevægelsen imidlertid forlængst kommet ud over sine begyndervanskeligheder og havde udviklet sig til en landsdækkende, sammenhængende og kraftigt ekspanderende økonomisk enhed.

Allerede i 1887 var der blevet oprettet en samlende organisation, Den jyske Fællesforening af Brugsforeninger. Den fik hovedkontor i Kolding, men åbnede i 1889 en filial i Århus. Kontoret lå i Mejlgade, lageret i Sct. Olufsstræde, indtil begge dele i 1893 blev samlet i Vestergade. Filialen fik bogholder P. Eskesen som sin første leder, og den havde form af et centrallager.

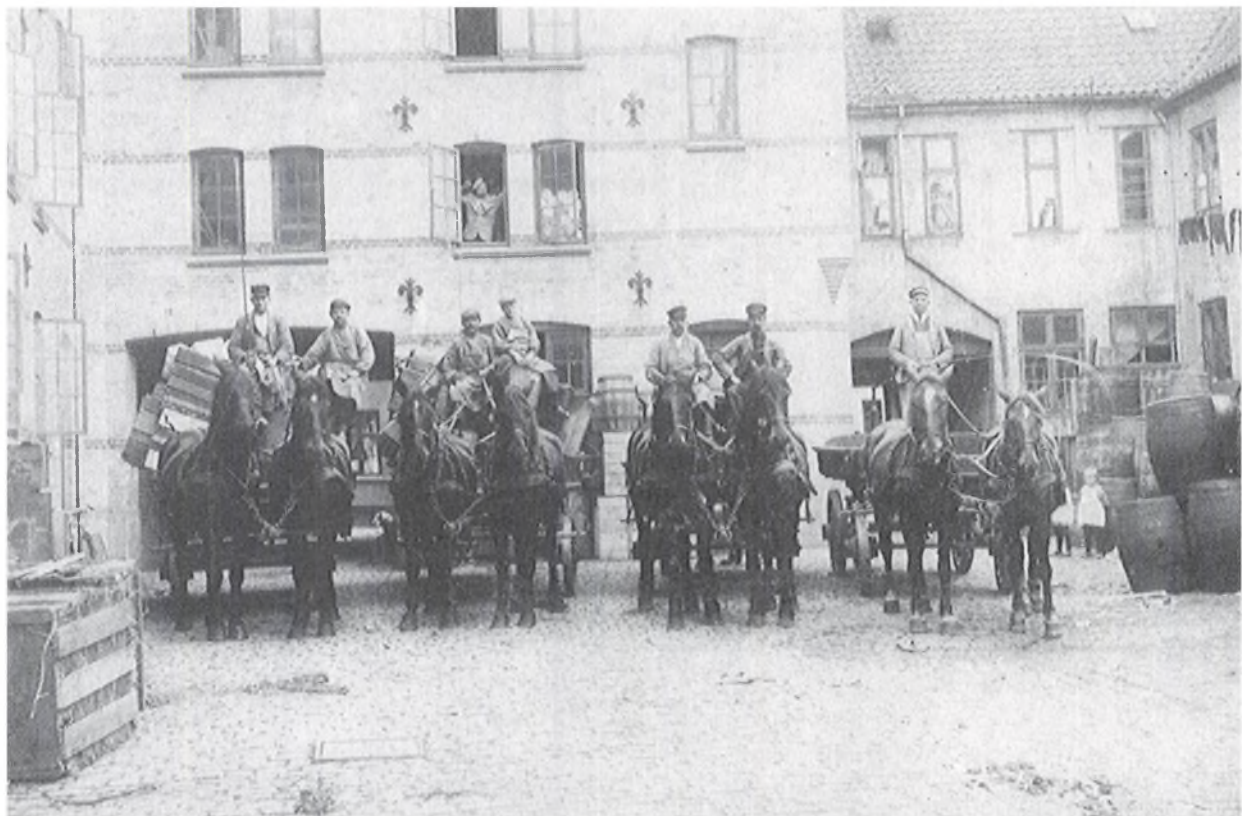
Allerede i 1896 blev den jyske fællesforening imidlertid slået sammen med den sjællandske til Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger, F.D.B. I den forbindelse blev Århus-filialen fremmet til F.D.B.'s jyske hovedafdeling, og samtidig skiftede den chef, idet den hidtidige leder P.

Eskesen overtog ledelsen af det nye fælles hovedkontor i København. Han blev i Århus afløst af Hans Kr. Nielsen, som var nærmeste medarbejder for den mand, der mere end nogen anden havde drevet brugsforeningsbevægelsen frem: Severin Jørgensen.

Hans Kr. Nielsen blev leder af Århusafdelingen frem til 1924, og i hans tid udvidedes aktiviteten kraftigt og i takt dermed også bygningerne, således at F.D.B. ved hans afgang rådede over store lager- og kontorlokaler i blokken Vestergade-Vester Allé-Vesterbro Torv.

Oprettelsen af F.D.B. betød ikke blot en styrkelse af brugsforeningsbevægelsen som handelsorganisation, men blev også indledningen til, at brugsforeningerne begyndte at etablere egen produktion. Det begyndte forsigtigt med et kaffebrønderi i Kolding i 1897, og i Århus blev der i 1902 etableret en krydderimølle. Den første egentlige fabrik var en chokolade- og bolchefabrik i Kolding i 1900 og en tobaksfabrik i Esbjerg i 1901.

Nu havde tanken imidlertid fænget, og F.D.B. begyndte at overveje et mere omfattende fremskud inden for produktionssfæren. Det var led i en langsigtet planlægning, og det blev derfor vigtigt at finde et areal med udvidelsesmuligheder til de kommende fabrikker, og samtidig skulle de placeres geografisk centralt. I og for sig var der interesse for at lægge de kommende fabrikker i Århus, men hensynet til udvidelsesmulighederne gjorde det betænkeligt at etablere sig her. Resultatet blev, at F.D.B. i stedet i 1904 erhvervede et stort areal i Viby. Derved blev F.D.B. den første virksomhed, der etablerede sig i Storårhushus. De nye fabrikker blev betragtet som en afdeling af Århusfilialen og blev styret herfra, men anlægget var fremtidssikret gennem placeringen i Viby og lå i øvrigt

F.D.B.'s lager i Vestergade omkring 1905. Fotografiet er taget i gården til Vestergade 59-61 og viser lagerbygningen fra 1900, som endnu er så ny, at de arkitektoniske detaljer ikke er groet til i snavs. Billedet er fra dengang fotografering var en højtidelig affære, som krævede en ordentlig opstilling og forudsatte, at personerne på billedet stod pænt stille.

Foto i Århus Kommunes Biblioteker, Lokalhistorisk Samling.

geografisk centralt, lige ved Viby station med umiddelbar adgang til både den jyske længdebane og Odderbanen og meget tæt ved Gl. Horsens Landevej.

De produktioner, der skulle tages op, var led i F.D.B.'s overordnede erhvervspolitiske program: at skaffe forbrugerne billige kvalitetsvarer. Det blev for fabrikernes vedkommende konkretiseret til, at det skulle være varer med stor omsætning, og hvor F.D.B. ved at etablere egen fabrik kunne hindre tendenserne til monopoldannelse. I henhold til dette program opførte F.D.B. tre fabrikker på sit nye areal i Viby: en sæbefabrik, en teknisk-kemisk fabrik og en tovværksfabrik. Indvielsen foregik den 5. oktober 1906, og ved den lejlighed blev der afsløret en buste af brugsforeningspioneren pastor Sonne foran den store funktionærbolig, der var opført i tilknytning til fabrikken.

Nu kunne produktionen så starte, men det skete dog ikke i fuldt omfang. Det voldte store problemer at få tovværksfabrikken i gang. De maski-

ner, man havde købt, duede ikke, og først i 1908 lykkedes det at få påbegyndt produktionen på denne fabrik. Men fra 1908 blev der så lavet høstbindegarn på tovværksfabrikken foruden Marseillessæbe og toiletsæbe (og fra 1913 også vaskepulver) på sæbefabrikken og soya og lædersværte (og kort efter starten også sennep) på den teknisk-kemiske fabrik. Det gik ud mærket, og i 1912 var man klar til at foretage den første større udvidelse, idet det på F.D.B.'s generalforsamling - under stormende bifald - blev vedtaget at opføre en margarinefabrik.

Margarinefabrikken startede driften i 1913, og det blev indledningen til en ny æra i Viby-fabrikernes historie. Produktionen havde nu nået et sådant omfang, at det blev vanskeligt at styre den fra afdelingen i Århus, og ledelsesfællesskabet mellem de to grene af F.D.B. blev derfor ophævet. Hans Kr. Nielsen fortsatte som leder af Århusafdelingen, men blev i Viby afløst af Charles Larsen, der kom fra en stilling som leder af F.D.B.'s afdeling i Ålborg.

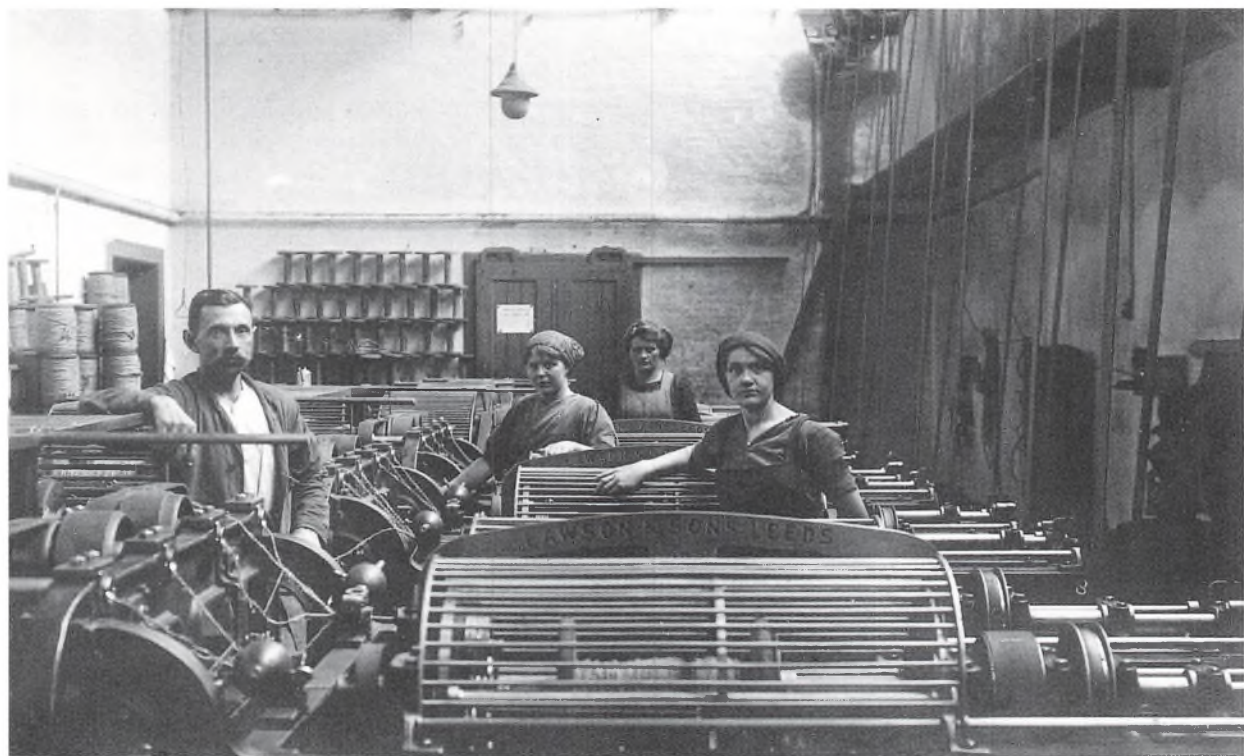
Hans første opgave blev at få margarinefabrikken godt fra start, og det lykkedes trods vandmangel og mangel på kølemuligheder og trods ikke alt for imponerende hygiejniske forhold. Da produktionen havde været i gang et år, krævede sundhedskommissionen i Viby således, at toiletterne i margarinefabrikken skulle forsynes med vandlås, og at der skulle opstilles spytbakker i kærnesalen (det centrale fabrikationslokale), hvad man som forbruger ud fra synspunktet kvalitetsvarer kun kunne være taknemlig over.

1. Verdenskrig skabte vanskeligheder for fabrikkerne, mere af teknisk og forsyningsmæssig art end af økonomisk. Kvaliteten af varerne blev gradvis ringere, fordi det ikke var til at skaffe råvarer. Sæben blev efterhånden mere ler end sæbe, og i 1917 måtte man helt holde op med at fremstille reb. Der opstod en omfattende mangel på høstbindegarn i Danmark, og det bragte høsten i fare det år, så pludselig blev høstbindegarn, som ellers ikke fylder meget i den almindelige bevidsthed, et spørgsmål om liv eller død for nationen.

Vanskelighederne under 1. Verdenskrig betød dog ikke noget afbræk i fabrikernes ekspansions-

linje. De voksede, og når der ikke var mere plads, byggede man ud. Det skete uden samlet plan, efterhånden som behovene meldte sig. I løbet af 1920'erne blev det dog klart, at en sådan form for udbygning i længden var uhensigtsmæssig. Man gjorde klar til en samlet indsats for at modernisere fabriksanlæggene.

Måske kan etableringen af en fælles kraftcentral i 1926 ses som det første skridt i denne retning. I hvert fald tog man i 1929 fat på en gennemgribende modernisering af margarinefabrikken, og ligesom i 1913 blev udviklingen på margarinefabrikken indledningen til en ny epoke i fabrikernes historie. Det, der skete nu, var, at ingeniøralderen tog sin begyndelse. Arbejdet med at modernisere fabrikkerne oversteg direktør Charles Larsens kræfter, og han bad om forstærkning. Det fik han, idet der i 1931 blev ansat en teknisk leder for fabrikkerne. Valget faldt på Peder Grønberg, der netop var blevet ansat på F.D.B.'s ingeniørkontor i København. Hans ansættelse i Århus var rent midlertidig, men kom til at strække sig over 31 år og blev hans livsgerning, og skønt han formelt set var ansat i København til 1938, blev han hurtigt den faktiske leder af fabrikkerne i Viby.

Rebfabrikken omkring 1920. Pladsen er trang mellem de engelske maskiner og sikkerhedsforholdene ikke ideelle med de store drivremme langs væggen til højre.

Foto i Århus Kommunes Biblioteker, Lokalthistorisk Samling.

Margarinefabrikken fotograferet i januar 1930, inden moderniseringen var afsluttet.
Foto i Århus Kommunes Biblioteker, Lokalthistorisk Samling.

Det blev således Peder Grønborg, der kom til at stå for den gennemgribende modernisering af alle fabrikkerne, som forekom i 1930'erne. Moderniseringen af margarinefabrikken var kun det første led i denne proces. Den konkrete foranledning til, at man tog fat på at modernisere margarineproduktionen, var ønsket om at fremstille et bakteriologisk rent produkt, det vil sige en margarine, som under fremstillingen ikke var blevet inficeret med nogen form for bakterier. Denne målsætning kunne ikke indfries på den bestående fabrik, og det blev derfor besluttet at bygge den om, og da man så alligevel var i gang, blev der formuleret yderligere to mål for ombygningen. Produktionskapaciteten skulle øges, og produktionsprisen sænkes.

Den bakteriologisk rene margarine opnåede man ved at erstatte træ med metal (som er lettere at gøre rent) alle de steder i produktionsprocessen, hvor det overhovedet kunne lade sig gøre. Desuden blev produktionen tilrettelagt på en sådan måde, at margarinen ikke kom i berøring med menneskehænder på noget tidspunkt, fra råvarerne ankom, til det færdige produkt var em-

balleret, og samtidig blev der indført luftrensningsanlæg i alle fabrikslokaler.

Produktionskapaciteten skulle også øges. Da fabrikken startede, havde den kunnet klare en årsproduktion på 6 tons. Det var ved de løbende udvidelser vokset til 12 tons i 1930, og det blev nu ved den gennemgribende modernisering sat i vejret til 19 tons, svarende til en markedsandel på 25 %. Det kunne lade sig gøre, fordi der var blevet udviklet mere effektive maskiner, som kunne installeres i de bestående fabrikslokaler.

Endelig skulle produktionen billiggøres, og det blev den gennem en øget mekanisering og automatisering. Margarinen kom på samlebånd så at sige, og resultatet var, at den øgede produktion på 19 tons ikke krævede en større arbejdsstyrke end den, der tidligere havde fremstillet 12 tons.

Efter margarinen kom turen til sæben. Her blev det nødvendigt at opføre en helt ny fabrik, som blev indviet i 1936. Den nye bygning gjorde det muligt at sætte produktionen i vejret. De vigtigste varer i mellemkrigstiden var de bløde sæber, og her nåede fabrikken op på en markedsandel af ca. 20 %. Samtidig blev produktionsprocessen ratio-

naliseret, og der blev installeret meget effektive ventilationsanlæg, således at arbejderne slap for de lugtgener, der tidligere havde præget arbejdet.

Da sæbefabrikken havde fået nye lokaler, kunne teknisk-kemisk fabrik overtage de gamle. De blev bygget gennemgribende om, og dermed havde den teknisk-kemiske fabrik, der hidtil havde flyttet meget rundt på fabriksarealet, omsider fået tidssvarende og blivende lokaler. Fabrikken var delt i en række afdelinger for fremstilling af sennep, madkulør, skosvæerte, rengøringskemikalier, kosmetik etc. Produktionsprocesserne på den teknisk-kemiske fabrik er gennemgående ikke så komplicerede og adskiller sig ikke meget fra, hvad der foregår i et almindeligt køkken bortset fra kvantum naturligvis. Den mest komplicerede produktion på denne fabrik var sennepsfremstillingen, og det var også den del af produktionen, hvor moderniseringen i 30'erne greb dybest.

Tilbage stod nu kun rebfabrikken. Afdelingen for høstbindegarn overtog de lokaler, der var blevet ledige, da den teknisk-kemiske fabrik var flyttet over i sæbefabrikkens gamle lokaler, og de kunne hurtigt indrettes til det nye formål. Der blev indkøbt helt nye maskiner. De havde været leveret

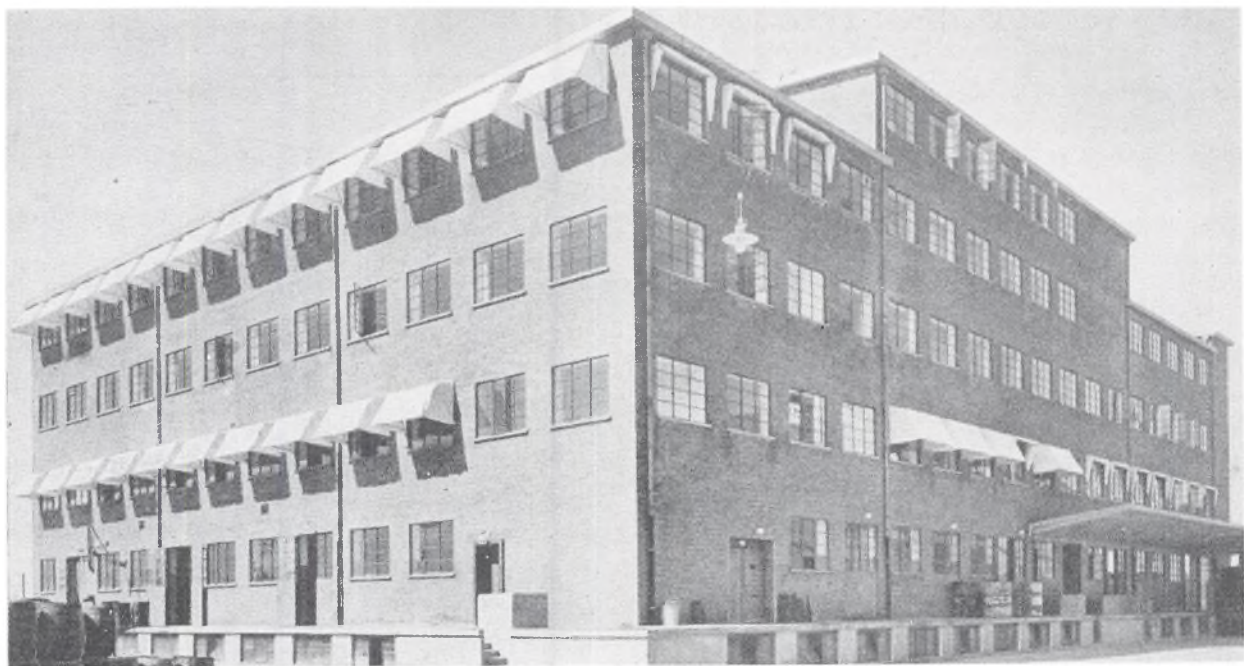
til Tanganyika, men fabrikken i Belfast havde taget dem tilbage, så F.D.B. fik dem billigt. Derimod kneb det med resten af rebfabrikken. Her var det nødvendigt at foretage en større ombygning, men lige inden man skulle i gang med det, brændte fabrikken, og så blev det en nybygning i stedet for en ombygning. Den nåede lige akkurat at blive færdig, inden 2. Verdenskrig brød ud, og endda kun med nød og næppe, fordi montørerne, der fulgte med de nye maskiner fra England, blev kaldt hjem på grund af krigen, således at det var rebfabrikkens egne maskinarbejdere, der måtte klare den sidste del af monteringsarbejdet.

Med bygningen af den nye rebfabrik var moderniseringsprocessen afsluttet. Den havde skaffet nyindrettede og tildels nybyggede lokaler til samtlige fire fabrikker samt et nyt kontorhus (1932) til den samlede administration. Desuden havde fabrikkerne fået ny direktør, idet Peder Grønborg, der længe havde været den faktiske leder, i 1938 også formelt afløste Charles Larsen på posten. F.D.B.'s fabrikker i Viby var således fuldt rustet til at tage produktionen op, da 2. Verdenskrig brød ud. Den ændrede imidlertid situationen totalt, og som under 1. Verdenskrig

Indkørslen til F.D.B.'s fabrikker 1934. Til højre ligger kontorbygningen fra 1932, til venstre den gamle rebfabrik, som brændte fire år senere.

Foto i Århus Kommunes Biblioteker, Lokallhistorisk Samling.

Sæbefabrikken fra 1936 var indbegrebet af *moderne tider* og kunne, hvad arkitektur angår, næsten være hentet ud af Chaplins film af samme navn.

Foto i Kemisk Månedssblad 1939.

blev det nu forsyningsproblemerne, der blev afgørende for fabrikernes muligheder. Dele af produktionen gik i stå, feks. margarinefremstillingen, og for andre dele måtte man foretage kvalitetsforringelser for at få råvarerne til at strække længere. Der kom atter ler i sæben. Det blev så nødvendigt at optage produktionen af erstatningsvarer. På margarinefabrikken blev der lavet marmelade, og var der blomster med, blev stenene omhyggeligt gemt og sendt til F.D.B.'s fabrik i Kolding som råvare for "marcipan" produktionen. Der blev også gjort forsøg med at fremstille essens.

Det vigtigste initiativ inden for erstatningsproduktionen på fabrikkerne i Viby var hørfabrikken Linum. Straks ved 2. Verdenskrigs udbrud havde F.D.B. i samarbejde med de landøkonomiske foreninger påbegyndt en forsøgsdyrkning af hør, og på grundlag af erfaringerne herfra blev det i 1941 besluttet at oprette et centralt hørskæfteri for hele landet i Viby. Nabogrunden til F.D.B.'s fabrikker blev købt, og på den blev der i 1941 opført en fabrik. Af praktiske grunde blev den organiseret som et selvstændigt andelsselskab. Den fik i øvrigt stor betydning for rebfabrikken, som fik den væsentligste del af sine råvarer fra Linum under besættelsen. Fremstillingen af høstbindegarn blev dog baseret på noget særligt spindepapir.

Fabrikkerne i Viby kom uskadt gennem besættelsen. Derimod nedbrændte F.D.B.'s lagerbygning i Vestergade i Århus i 1944. De første efterkrigsår stod stadig i forsyningsvanskelighedernes tegn, men fra 1948 lysnede det, og de 25 år fra 1948 til 1973 blev for Vibyfabrikkerne de bedste.

Produktionen kom i gang igen i takt med, at det økonomiske liv blev liberaliseret. I 1950 blev margarinerationeringen ophævet, og der kunne atter produceres i fuldt omfang. De fabriksanlæg, som fandtes i Viby, var blevet gennemmoderniseret i 30'erne, men F.D.B. hvilede ikke på laurbærene. I begyndelsen af 50'erne startede den anden moderniseringsrunde i Peder Grønborgs tid som direktør. Der blev indkaldt rationaliseringseksperter og foretaget tidsstudier og indført akkordløn, og i løbet af en årrække blev arbejdsgangen moderniseret på alle fabrikkerne og maskinparken fornyet. Det medførte en stigning i produktiviteten og gjorde fabrikkerne i stand til at tage konkurrencen op, da den frie konkurrence igen blev sat politisk i højsædet.

Den stigende produktivitet omsattes i en omfattende produktudvikling. 50'erne og begyndelsen af 60'erne var kendetegnet af en forbrugseksplosion, hvor mange nye varer så dagens lys. Det

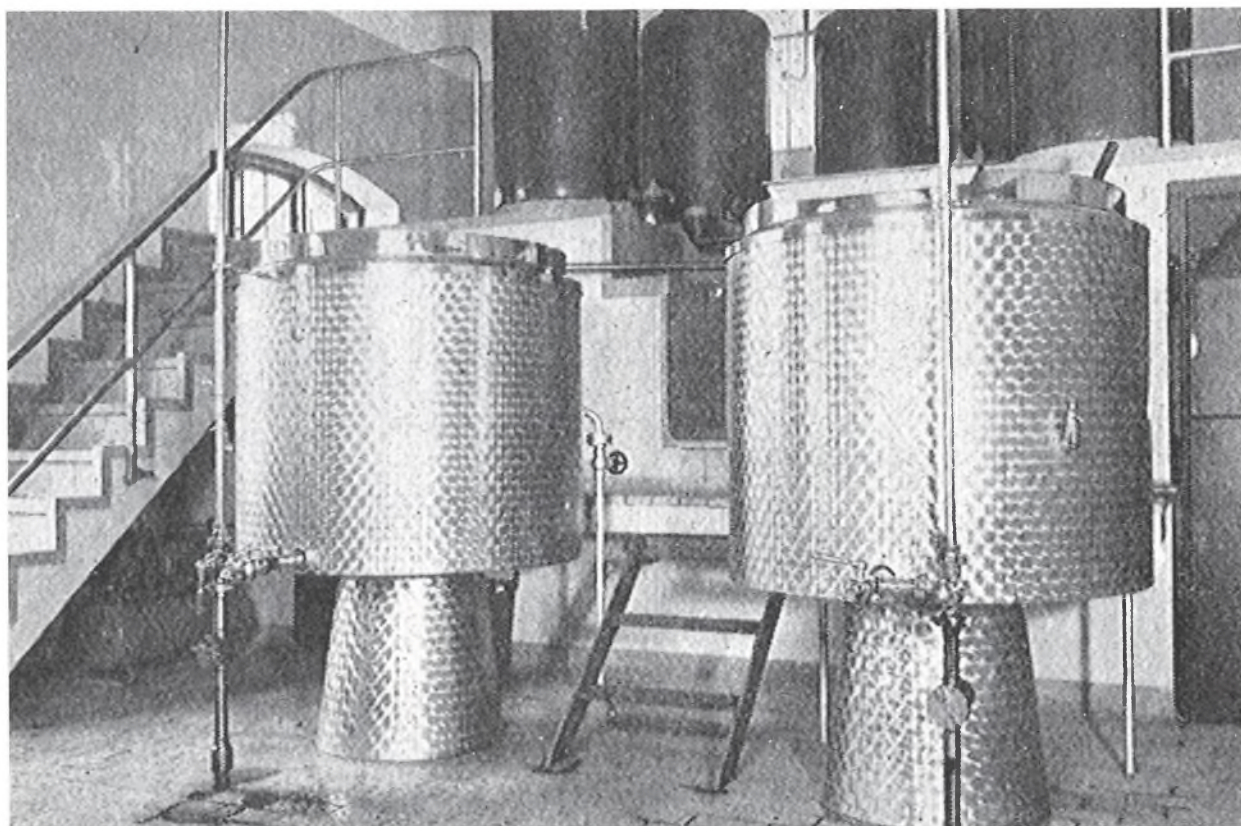

var navnlig den teknisk-kemiske fabrik, der tog del i denne udvikling. Margarine og tovværk har ikke de samme rige muligheder, men inden for den kemiske industri blev der udfoldet megen kreativitet.

Det begyndte allerede i 1945 med, at man producerede landbrugskemikalier. Det blev en succes, men det fik den følge, at denne produktion blev overført til en nyopført kemikaliefabrik i Esbjerg i 1950. I Viby koncentrerede man sig derefter om husholdningsartikler. Det var sulfoalderen, der stod for døren. Det store gennembrud her blev opvaskemidlet Nurén. Det blev en stor økonomisk succes, og var da også godt til formålet erindrere forfatteren til disse linjer, som var en delvis modstræbende forbruger af opvaskemidler i en - lang - periode i 50'erne. Men det var ikke kun Nurén. En lang række andre produkter blev lanceret af fabrikkerne i Viby. Det skete efterhånden stadig oftere som led i et samarbejde mellem de nordiske brugsforeningsbevægelser, undertiden også i et videregående europæisk brugsforeningssamarbejde.

De nye produkter blev introduceret som mærkevarer, og en vigtig del af produktudviklingen blev det at finde på passende navne. Purgin var til at rense w.c. med, Prel-a var et imprægneringsmiddel, Pletzol fjernede pletter, Dinar og Diamant var skosvæerte, Regina tandpasta og Camferine håndlotion. Mærkerne blev efterhånden sat i system, og der blev i begyndelsen af 60'erne på nordisk basis udviklet en særlig serie af produkter under navnene Helena og Hector.

Det nordiske samarbejde førte til en vis arbejdsdeling mellem de nordiske fabrikker. På et vist tidspunkt var der optræk til, at al produktion af vaskepulver og sæbe skulle samles i Sverige, mod at de teknisk-kemiske husholdningsartikler skulle samles i Viby. Peder Grønborg gik stærkt ind for tanken ud fra en betragtning om, at der er grænser for, hvor meget man kan vaske sig, mens der ikke er grænser for, hvor meget man (og her tænkte han specielt på de kvindelige forbrugere) kan smøre på sig. Men i mellemtiden havde sæbefabrikken udviklet sig så gunstigt, at F.D.B. ikke ville give helt slip på denne produktion, og ar-

Den teknisk-kemiske fabrik overtog sæbefabrikkenes lokaler i 1936. De blev ombygget og nyindrettet med moderne maskineri. Billedet viser afdelingen for soya og kulør. Det er soya til venstre.

Foto i Kemisk Månedssblad 1939.

En direktør og hans efterfølger. Peder Grønberg til venstre og T.T. Bie inspicerer skaderne efter branden på rebfabrikken november 1938. Peder Grønberg (1895-1976) var vendelbo og blev udlært som maskinarbejder. Det lykkedes ham at skaffe sig midler til at tage præliminær- og studentereksamen i København og derpå til ingeniørstudiet. Han blev cand. polyt. i 1921 og var derefter ansat hos firmaet Nyeboe & Nissen i København (1926-27 dog udsendt til Canada), indtil han i 1930 blev ansat hos F.D.B.

Foto i Århus Kommunes Biblioteker,
Lokalhistorisk Samling.

bejdsdelingen mellem de nordiske fabrikker fik derfor kun et begrænset omfang på dette tidspunkt.

I 1956 blev hørfabrikken Linum nedlagt som dansk produktionsselskab. Som nævnt var den et barn af forsyningsvanskelighederne under 2. Verdenskrig og var begyndt som hørskæfteri i 1941. I 1947 blev fabrikken udvidet med et hørspinderi, men efterhånden som forsyningen af det danske marked for tekstiler blev normaliseret, faldt markedet for Linums produkter i Danmark væk. Den slog sig så på eksport og fik også etableret en forholdsvis stor eksport, først og fremmest til Brasilien, men det blev vanskeligt at opretholde den, fordi valutarestriktioner gjorde det svært at få

fortjenesten hjem. I 1956 tog man konsekvensen og flyttede maskinerne til Brasilien og fortsatte produktionen der. Tilbage i Viby stod så fabrikslokalerne. De blev i 1958 overtaget af Krydderimøllen, som hidtil havde holdt til i Århus. Det blev begyndelsen til F.D.B.'s udflytning fra Århus. I 1957 var det blevet besluttet at nedlægge afdelingen i Århus og samle den og de tidligere afdelinger i Horsens og Randers i et nyt stort centrallager, der skulle ligge på F.D.B.'s areal i Viby. På den måde blev forbindelsen mellem Århus og Viby genskabt. Krydderimøllen var den første afdeling, der flyttede ud, og i 1960 var flytningen tilendebragt med indvielsen af det store centrallager.

Indvielsen faldt tidsmæssigt næsten sammen med direktør Grønbergs afgang i februar 1962. Han faldt for aldersgrænsen og forlod en fabrik i fremgang. Han havde sørget for de nødvendige rationaliseringer af produktionen, så fabrikkerne kunne få fuld glæde af den højkonjunktur, som prægede det danske samfund i 60ernes begyndelse. Hans afgang blev ikke noget vendepunkt i fabrikkernes historie, men følte alligevel som afslutningen på en epoke, fordi han i kraft af sin

En direktør og hans forgænger. Billedet stammer fra rejsegildet på den nye rebfabrik den 29. juli 1939. Personerne er fra venstre Peder Grønberg, hans forgænger Charles Larsen, overarkitekt Mikaelen, folketingsmand L. Pedersen, Todbjerg, ingeniør Bak og skatterådsformand Konrad Petersen, Rodskov. Ved rejsegildet udbragte overarkitekt Mikaelen et leve for den afgåede direktør Charles Larsen, der takkede - noget overrasket fordi han, som han sagde, hverken havde haft noget med bygningen af den nye fabrik at gøre eller med branden af den gamle.

Foto i Århus Kommunes Biblioteker,
Lokalhistorisk Samling.

Udkast til udsmykningen af en jernbanevogn til F.D.B.'s margarinefabrik 1939. F.D.B.'s fabrikker i Viby havde kun begrænset selvstændighed i forhold til F.D.B.'s øverste ledelse i København, men havde dog ret til at bruge eget bomærke. Det var i de første mange år af fabrikkernes historie den afbildede figur, som blandt de ansatte gik under navnet "den skidtvigtige løve".

Foto i F.D.B.'s arkiv, Erhvervsarkivet.

personlighed var en højt respekteret leder. Han blev afløst af T.T. Bie, der i mange år havde ledet margarinefabrikken og i de sidste tre år havde været næstkommanderende.

Ekspansion og fremgang fortsatte. I 1962 blev

Til de amerikansk-inspirerede former for moderne management, der vandt indpas i dansk erhvervsliv efter 2. Verdenskrig hørte også en personalepolitik, og til en personalepolitik hørte også omsorg for personalets helbredstilstand, og til omsorgen for personalets helbredstilstand hørte - eller kunne i det mindste gøre det - også afslapningsgymnastik på stedet, som det ses på dette billede fra F.D.B.'s kontorlokaler i Vester Allé i 1952. Ordningen var blevet indført i 1949 og bestod af et 6 minutters program med grammmofonmusikledsagelse. Det skulle helst foregå i den 5.-6. arbejdstime, "for da begynder trætheden at indfinde sig".

Foto i Århus Kommunes Biblioteker, Lokalhistorisk Samling.

der på fabriksarealet opført en kød- og viktualieafdeling. Den var administrativt selvstændig i forhold til de øvrige fabrikker, men blev dog en del af F.D.B.-familien i Viby. Fra denne udskiltes en salatfabrik, som i 1964 overtog nogle lokaler, som margarinefabrikken efter den fortsatte rationalisering af driften ikke længere havde brug for. Salatfabrikken blev en stor økonomisk succes og blev fra starten den hastigst ekspanderende af fabrikkerne i Viby. Margarinefabrikken havde ikke i længden plads til at huse den, og omkring 1970 overtog salatfabrikken den hidtidige teknisk-kemiske fabrik i forbindelse med, at denne fabrik blev slået sammen med sæbefabrikken til en ny fabriksenhed, der fik navnet TKV (Teknisk-kemisk fabrik Viby).

Omtrent på dette tidspunkt fratrådte T.T. Bie som direktør, og dermed var ingeniøralderen forbi. Han udtalte, at enhver kan lære at producere, kunsten består i at sælge, og dermed betegnede han de vilkår, som stadig tydeligere gjorde sig gældende for fabrikkerne.

Da konjunkturerne slog om i 1973, var de bedste år for fabrikkerne forbi. 70erne og 80erne blev en langsom nedtur indtil den endelige afvikling.

I 1975 brændte centrallageret ved en voldsom, eksplosionsagtig brand, som var den største i Århus i fredstid, og som var på nippet til at udvikle sig til en katastrofe for det nærvedliggende boligkvarter i Søndervang. Så hurtigt det kunne lade sig gøre, blev lageret genopført, og det er stadig i funktion, men det skal efter planerne i de kommende år afløses af en ny stor terminal, som F.D.B. vil opføre i Hasselager, og det er så tanken at omdanne centrallageret i Viby til et lavpris-varehus.

Den første af fabrikkerne, som gled ud af F.D.B., blev den Teknisk-kemiske fabrik. Den blev som led i det nordiske samarbejde overtaget af det fællesnordiske Nordtend. Det skete i 1976, og i den forbindelse blev fabrikken omdannet til et svensk aktieselskab og dermed udskilt af F.D.B.-fællesskabet. Da Nordtend i 1980erne blev opløst, blev fabrikken igen til TKV, men den blev i 1990 solgt til Nordisk Parfumerifabrik.

Rebfabrikken mærkede stigende konkurrence fra udviklingslandene. Først gik det ud over høstbindegarnet, hvor produktionen blev indstillet midt i 70erne, og i 1979 ophørte rebproduktionen helt. Kød- og Viktualiefabrikken blev i slutningen af 80erne solgt til Royal Danish Quality-slagteriet, og Krydderimøllen i 1990 til Rena-fabrikken. Sa-

6. oktober 1944 blev Auto-Compagniet på Vesterbro Torv ødelagt ved sabotage. Bevæbnede mænd trængte ind, lagde tre bomber og hældte benzin ud over lokalet, så det er ikke mærkeligt, at det derefter både sprang i luften og brændte. Det kom for så vidt ikke F.D.B. ved, men som det gamle ord siger, er det også ens sag, når nabovens hus brænder, og uheldigvis var F.D.B. nabo til Auto-Compagniet. Bomberne slog hul i brandmuren og åbnede derved vej til et lager af træemballage i F.D.B.'s isenkramlager. Resultatet udeblev ikke. 250 mand deltog i slukningsarbejdet ifølge Aarhus Stiftstidende, men de kunne ikke forhindre, at isenkramlageret brændte ned til grunden. Derimod fik de reddet det meste af koloniallageret, om end med betydelig vandskade.

Nu stod F.D.B. uden isenkramlager i Århus, og det var svært at få materialer og tilladelser til nybyggeri, så først i 1949 kunne den nye bygning til isenkramlageret tages i brug. Den betegnes som 1. etape af byggeriet ved afdelingen i Århus, og på dette billede fra 1953 kan man også tydeligt se, at der har været planer om at opføre en bygning vinkelret på den nye på den vestlige side af Vesterport. Denne bygning skulle have forbundet den nye bygning på Vesterbro Torv med F.D.B.'s lagerbygning fra 1936 i Vestergade. Tilsvarende skulle der i den anden ende af bygningen være opført en bygning langs Vester Allé, som forbandt bygningen på Vesterbro Torv med F.D.B.'s kontorbygning fra 1916 på hjørnet af Vester Allé og Vestergade. Der ville så være blevet skabt en stor sammenhængende karré. Disse planer blev imidlertid opgivet, og i stedet opførte F.D.B. sit store centrallager i Viby i 1960. Tilbage på Vesterbro Torv ligger nu den monumentale bygning som et mindesmærke over en planlægning, som blev forældet, før den blev sat i værk. Forlængst har begge gavle fået vinduer og røde mursten, og der rager ikke længere armeringsjern ud.

Foto i Århus Kommunes Biblioteker,
Lokalhistorisk Samling.

latfabrikken blev i 1991 solgt til Bähnke, og tilbage var så kun margarinefabrikken, der fortsætter under navnet Viby Margarine A/S. Formelt er det en selvstændig virksomhed, men den er dog 100 % ejet af F.D.B.

Fabriksbygningerne på området ejes også af F.D.B., organiseret i Ejendomsselskabet F.D.B. A/S. De udlejes til de fabrikker, der har overtaget de forskellige produktionsgrene, men nogle af bygningerne er dog dømt til nedrivning i henhold til den lokalplan, der er udarbejdet for området.

Historien om F.D.B.-fabrikkerne i Viby er således historien om en udvikling fra handel til produktion og tilbage til handel igen. Tilbage af ideen om egen produktion af billige kvalitetsvarer er nu kun et datterselskab og et bygningskompleks.

1961 opførte man et vandtårn til fabrikkerne i Viby, men den tid var forbi, da et vandtårn bare var et vandtårn. De reklamemæssige muligheder skulle udnyttes og vandtårnet gøres til vartegn for fabrikkerne, så derfor er det blevet udformet som en mellemting mellem en plakatsøjle og tårnet på Århus Rådhus.

Foto i Århus Kommunes Biblioteker,
Lokalhistorisk samling.

Henvisninger

Ved udarbejdelsen har forfatterne anvendt gængse håndbøger i almindelighed. Herudover er brugt Erhvervsarkivets personalhistoriske indeks, P. Rasmussens udklipssamling, Erhvervsarkivet samt aviserne Århus Stiftstidende, Demokraten og Århus Amtstidende. Af særligt materiale er endvidere anvendt:

Jyske Trikotagefabrikker:

Virksomhedsarkiv i Erhvervsarkivet.
Oplysninger fra Jørgen G. Hansen.

Høleværket:

De Danske Byerhverv, Jylland, 1904.
Illustreret Tidende 1909 og 1914.
Århus Trælasthanhandels arkiv, i Erhvervsarkivet.
Landsretssagfører J. H. Møllers arkiv, i Erhvervsarkivet.
Dansk Tarifforenings arkiv, i Erhvervsarkivet.
P. L. Würtzens ridderbiografi, i Ordenskapitlet.

H. C. Møllers sæbefabrik og oliemølle:

Firmaets arkiv, Erhvervsarkivet.
Beyer: Dansk provinsindustri (1885).
Dansk industriberetning 1907-41, div. år.
De danske byerhverv (1904).
Greens danske fonds og aktier 1954/55, 1956/57, 1958/59.
Århus Stiftstidende 1830-1956, div. år.

Wilson:

Med Løvefødder og Gesvejsninger..., 1872-1947, A. Wilsons Kobbersmedie og Metalvarefabrik, Århus – København.
Steffen Moe: Christiansborgs nye fløjstang. Arkitekten, april 1991, nr. 5, s. A 94ff.
Oplysninger fra fabrikant Jan Wilson og fra fru Henny Wilson, gift med forskningstekniker Jørgen Wilson.

Flach

Virksomhedsarkiv i Erhvervsarkivet.
Dansk Tarifforenings arkiv, Erhvervsarkivet.
Ny Jyske Købstads Kreditforenings arkiv, Erhvervsarkivet.

A. Hammerschmidt:

Aarhus – Jyllands hovedstad, bind I.
Max Kjær Hansen: Salg og reklame.

Kai Blicher:

Århus Dampmøllers arkiv, Erhvervsarkivet.
Østjydsk Korn- og Foderstofforretnings arkiv, Erhvervsarkivet.

Aarhus Æskefabrik:

Virksomhedsarkiv i Erhvervsarkivet.

Backhausen:

Dansk Tarifforenings arkiv, Erhvervsarkivet.
Ny Jyske Købstads Kreditforenings arkiv, Erhvervsarkivet.

Centralværkstedet:

De Danske Statsbaner 1847-1947, 1947.
H.H.A. Rambusch: En gammel jernbanemands erindringer, 1916.
K.H. Kullberg: Århus og jernbanen, 1980.
K.H. Kullberg: Smedene i Århus 1883-1983, 1983.
Nationalmuseets Arbejder- og Håndværkerundersøgelser nr. 1420, 1802, 1809 og 2097 (snedkere) og 1854 (tømrere).

Trauls Erichsen:

Trauels Erichsens eftf.'s arkiv i Erhvervsarkivet.
Dansk Farveri- og Renseri-Tidende.
Dansk Håndværk (red. Erik Hansen), artiklen om Farvere af F. Birch.

F.D.B.:

F.D.B.'s arkiv, Erhvervsarkivet.
Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger 1896-1946, 1946.

Publikationer udgivet af Århus byhistoriske Udvalg

BARN I ÅRHUS
Redigeret af Åge Bredsted,
Vagn Dybdahl og Emanuel Sejr.
1956. 139 sider. Udsolgt.

BARN I ÅRHUS
Anden samling.
Redigeret af Åge Bredsted,
Vagn Dybdahl og Emanuel Sejr.
1957. 183 sider. Udsolgt.

ÅRHUSPROMENADE
1909–1959
Redigeret af Vagn Dybdahl og
Finn H. Lauridsen.
1958. 244 sider. Udsolgt.

Rasmus Nielsen:
ÅRHUS I FYRRERNE
Ny udgave med oplysende noter
af Emanuel Sejr.
1959. 164 sider. Udsolgt.

Emanuel Sejr:
GAMLE ÅRHUSGADER
Første samling.
1960. 154 sider. Udsolgt.

Helge Søgaard:
DET ÆLDSTE ÅRHUS
1961. 114 sider. 26 plancher.
Udsolgt.

Emanuel Sejr:
GAMLE ÅRHUSGADER
Anden samling.
1961. 160 sider. Udsolgt.

FREMMEDE SER PÅ ÅRHUS
Redigeret af Finn H. Lauridsen.
1962. 247 sider. Udsolgt.

ERHVERV I ÅRHUS
Ved Poul Enemark.
1963. 80 sider. Kr. 10,00.

Bernhardt Jensen:
FRA DET GLADE ÅRHUS
De gamle varieteer og
morskabsteatre.
1963. 252 sider. Udsolgt.

Anna Thestrup:
ELIGEREDE BROGERE I
ÅRHUS
1740–1837
1964. 136 sider og 2
udfoldstavler.
Kr. 10,00.

UNG I ÅRHUS
Redigeret af Vagn Dybdahl.
1964. 298 sider. Udsolgt.

UNG I ÅRHUS
Ny samling.
Redigeret af Vagn Dybdahl.
1965. 224 sider. Udsolgt.

Bernhardt Jensen:
SOM ÅRHUS MOREDE SIG
Folkelige forlystelser fra
1860'erne
til 2. verdenskrig.
1966. 248 sider. Udsolgt.

Peder Hansen Resen:
ATLAS DANICUS,
ÅRHUS STIFT
Tekst og oversættelse ved
Helge Søgaard.
1967. 160 sider, 27 planchesider.
Kr. 20,00.

Ib Gejl:
UNDER VÆRGERÅDET
Forsømte og »forbryderske« børn
i Århus 1905–15.
1967. 121 sider. Udsolgt.

Emanuel Sejr:
ÅRHUS-MOSAİK
Personer og begivenheder
i den lille by.
1967. 281 sider. Udsolgt.

Erik Christiansen:
GENNEM ÅRHUS I TRÆSKO
Billedredaktion og oplysende
noter
ved Peder Jensen.
1967. 109 sider. Udsolgt.

- Vagn Dybdahl:
DET LOKALHISTORISKE
ARBEJDE I BYERNE
Erfaringer fra Århus byhistoriske
Udvalgs virksomhed.
1968. 24 sider. Udsolgt.
- Victor Jensen:
KLUNKETID OG KRIGSÅR
Århus omkring år 1900 og under
besættelsen 1940-45.
1968. 308 sider. Udsolgt.
- BORGERE I BYENS RÅD
Medlemmer i Århus bys
borgerrepræsentation
og byråd 1838-1968.
Redigeret af Ole Degn og Vagn
Dybdahl.
1969. XXIV + 268 sider. Kr.
30,00.
- ULYKKE, NØD OG BRØDE
Begivenheder i Århus.
Redigeret af Vagn Dybdahl.
1969. 72 sider. Kr. 10,00.
- Bernhardt Jensen:
DA ÅRHUS VAR HOLLYWOOD
Et kapitel af stumfilmens
historie.
1969. 160 sider. Udsolgt.
- DA DET VAR NYT I ÅRHUS
Ved Ole Degn.
1970. 208 sider. Udsolgt.
- ÅRHUS DENGANG OG NU
1971. 144 sider. Udsolgt.
- ÅRHUS-ÅRBOG 1972
156 sider. Kr. 30,00.
- MANGE KOMMER TIL ÅRHUS
1972. 154 sider. Kr. 20,00.
- Vagn Dybdahl:
SOCIALHISTORIE
I KØBSTÆDERNE
1972. 20 sider. Udsolgt.
- RASMUS PEDERSEN
THESTRUPS STAMBOG
Ved Helge Søgaard.
1972. 100 sider. Udsolgt.
- ÅRHUS DENGANG OG NU
Anden samling.
1972. 138 sider. Udsolgt.
- ÅRHUS-ÅRBOG 1973
156 sider. Udsolgt.
- S. Hjorth Eriksen:
SÅDAN VAR ÅRHUS
Lette vindnesbyrd om Århus i
1920'erne og 1930'erne.
1973. 184 sider. Udsolgt.
- ÅRHUS-ÅRBOG 1974
161 sider. Udsolgt.
- Bernhardt Jensen og Peder
Jensen:
MARSELISBORG-SKOVENE
Histore og begivenheder
gennem århundreder.
1974. 208 sider. Udsolgt.
- Emanuel Sejr:
ÅRHUS PROFILER
Skikke, personer og
begivenheder i
den svundne by.
1974. 216 sider. Kr. 20,00.
- ÅRHUS-ÅRBOG 1975
178 sider. Udsolgt.
- Bernhardt Jensen:
LIVET I ÅRHUS
I GAMLE VISER
Digt og kendsgerninger om store
og små begivenheder.
1975. 160 sider. Kr. 30,00.
- ÅRHUS ÅRBOG 1976
178 sider. Uindb.: Kr. 30,00.
- TRAFIK I ÅRHUS –
FØR OG NU
Redigeret af Vagn Dybdahl og
Finn H. Lauridsen.
1976. 165 sider. Kr. 30,00.
- ÅRHUS-ÅRBOG 1977
178 sider. Kr. 30,00.
- BIBLIOTEKS- OG
KULTURLIV
I ÅRHUS
ERINDRINGER AF
EMANUEL SEJR
1977. 312 sider. Udsolgt.
- HUS OG HJEM I ÅRHUS
Redigeret af Vagn Dybdahl.
1977. 220 sider. Udsolgt.
- ÅRHUS-ÅRBOG 1978
183 sider. Kr. 30,00.
- SKOLER OG SKOLEGANG
I ÅRHUS 1930-1970.
Redigeret af Ib Gejl.
1978. 350 sider. Kr. 30,00.
- Johan Albrecht With:
AARHUUS-TIDS-FORDRIV
Ved Kjeld Elkjær.
1978. 40 sider. Kr. 15,50.
- ÅRHUS-ÅRBOG 1979
192 sider. Kr. 30,00.

BERNHARDT JENSEN
BERETTER OM ÅRHUS
Redigeret af Annegrete Dybdahl.
1979. 192 sider. Udsolgt.

ÅRHUS-ÅRBOG 1980
184 sider. Udsolgt.

Hans Rishøj:
ÅRHUS I KRISETIDER
1980. 200 sider. Kr. 106,50.

ÅRHUS-ÅRBOG 1981
191 sider. Kr. 30,00.

BUTIK I ÅRHUS
Redigeret af Chr. R. Jansen.
1981. 277 sider. Udsolgt.

ÅRHUS-ÅRBOG 1982
184 sider. Udsolgt.

Georg Andrézen:
MIN ÅRHUS-KAVALKADE
1982. 152 sider. Kr. 40,00.

ÅRHUS-ÅRBOG 1983
158 sider. Kr. 30,00.

BYENS BØRN – ÅRHUSBØRN
I
LYS OG SKYGGE
Redigeret af Ib Gejl.
1983. 174 sider. kr. 40,00.

ÅRHUS-ÅRBOG 1984.
192 sider. Kr. 30,00.

ÅRHUS I 1930'ERNE
– set gennem fotografen Åge
Fredslund Andersens linse.
Redigeret af Henrik Fode
og Finn H. Lauridsen.
1984. 159 sider. Kr. 130,50.

ÅRHUS-ÅRBOG 1985
141 sider. Kr. 30,00.

Svend Aage Andersen:
SALT OG BRØD
GØR KVINDEN RØD
Arbejderliv i Århus 1870–1940.
1985. 224 sider. Kr. 145,15.

EFTERKRIGSÅR I ÅRHUS
– glimt af livet i byen 1945–1960.
Redigeret af Erik Korr Johansen.
1985. 125 sider. Kr. 142,75.

ÅRHUS-ÅRBOG 1986
168 sider. kr. 142,20.

DET TALTE MAN OM...
– rids fra Århus i 100 år.
1986. 140 sider. Kr. 146,40.

ÅRHUS-ÅRBOG 1987
168 sider. kr. 156,75.

FOLK I ÅRHUS
Ved Tage Kaarsted
1987. 240 sider. Kr. 165,00.

ÅRHUS-ÅRBOG 1988
167 sider. Kr. 170,80.

Svend Aage Andersen:
HAVNEARBEJDERNE I
ÅRHUS
– før containernes tid.
En undersøgelse af deres
livsform
og erfaringsverden ca. 1880–
1960.
1988. 247 sider. Kr. 203,75.

UNG I ÅRHUS
Tredje samling.
Redigeret af Finn H.
Lauridsen.
1988. 199 sider. kr. 155,00.

ÅRHUS-ÅRBOG 1989
164 sider. Kr. 200,00.

FOR ETHVERT HJEM
– Århus i avisannoncer
1900–1960.
Redigeret af Finn H.
Lauridsen.
136 sider. Kr. 215,00.

ÅRHUS-ÅRBOG 1990
131 sider. Kr. 200,00.

FRA ÅHAVN TIL
KYSTHAVN
– Århus havns historie til
1914.
Redigeret af Erik Korr
Johansen.
238 sider. Kr. 225,00.

ÅRHUS-ÅRBOG 1991
143 sider. Kr. 225,00.

BYENS HUS
redigeret af Henrik Fode
130 s. kr. 138,00

DE SKABTE AARHUS
Redigeret af Ib Gejl
125 sider. Kr. 244,00.

DE SKABTE AARHUS
– Anden samling
Redigeret af Ib Gejl
125 sider. Kr. 248,00.

